1156 454/1-3

ЛУКА ТЕЛОВИЋ
БЕОГРАД

LUKA ĆELOVIĆ
BELGRAD

ID=38425103

Б6 497/1
ID = 38425103
УНИВ. БИБЛИОТЕКА
И Б. 45587

МАМАЈЕВО РАЗБОЈИШТЕ

ИЛИ

БИТКА НА КУЛИКОВОМ ПОЉУ, ИЗМЕЂУ РУСА И ТАТАРА.

ИСТОРИЈСКА ПРИЧА ИЗ 1380 ГОД.

Лука Ћеловић
БЕОГРАД
НАКЛАДА
Д. МОРДОВЦЕВ
Luka Celović
BEOGRAD

О РУСКОГ ПРЕВЕО

Протојереј Ж. Јовичић

ПРОФЕСОР БОГОСЛОВИЈЕ.

Цена је књизи 1 динар.

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАРИЈА ЗАДРУГЕ ШТАМПАРСКИХ РАДЕНИКА (ОБИЛИЋЕВ ВЕНАЦ)

1881.

Дело ово пребољу посебуље

Г. СВЕТОЗАРУ ЖАЈИН-ТОМИН

Мајка је тројкоја и мазило на свет.

ПРОЛОГ ОД ПРЕВОДИОЦА.

У време наше битке косовске био је руски народ готово у сличном стању, у каквом је данас српски народ у политичном погледу. После дугог робовања азијским варварима, Русија, унутрашњим раздором и омразом руских кнезова поцепана и ослабљена, почела се под окриљем једне православне вере и под знамењем једне руске мисли и државе а под заставом мудрих и срећних московских кнезова уједињавати.

Каква чудна и судбоносна епоха за руски и српски народ, битка на Куликовом и Косовом пољу!

Тамо се на истоку из праха диже у вис света застава велике словенске народности и државе. Овде на југу с кнезом Лазом и Обилићем пада и разбија се у комаде круна силног Душана! Тамо се потискује у пустињу мухамедов барјак и отварају двери новом слободном народном животу и просвети хришћанској; овде, у долинама Вардара, Струме, Мораве, Драве, Босне и Саве, ори се тужна песма Косовке и Маргите девојке, пада у ропство храбар и славан народ, бедем јевропској цивилизацији, шири се мрак и сила, а овлађује знак арапског пророка.

И ево после пет стотина година, уступа и одовуд сила турска, као што је из Москве татарска устукла. И овамо

се ослобођава Хришћанство и Словенство, и то великодушном руком северне православне браће и њиховог славног цара. Но да ли ће Српство, макар у скромним границама а према својој сјајној историјској прошлости, дочекати, да откинуте гране и удове свога мученичког народног тела види опет спојене, залечене, слободне и уједињене?!

То је мисао, која данас треба да обузимље сва срца и све умове српске. Сна је одушевљавала и преводника ове историјске приче, кад је предузео да својој браћи прикаже слике и прилике, које су владале онда, кад је руском народу ваљало пренути иза сна, и јуначким напором стрести са себе недостојне ланце туђинског ропства, па ући у живот народне сједињене државе, мајушке Москве, свете и велике Русије. Дај Боже да се напа омладина, синови, мајке и сестре српске, угледају на дивне примере јунака из косовских и куликовских времена.

ЛУКА ЂЕЛОВИЋ
БЕОГРАД
LUKA CELOVIĆ
BEOGRAD

I.

Игриште Дид-Ладо, татарско пљачкање и робљење.

Беше тихо, ведро летње вече, а близу села Карачарова, на брегу реке Оке, на зеленој ливади, која се звала „девојачко поље“, играло је коло: у колу беху девојке и момчад...

Ово је било у лето 1376 год. У то давно минуло време, народне игре биле су исте такве, као што су и дан-данњи у многим скривеним и удаљеним крајевима руске земље, — но с том разликом, што се тада те игре свршаваху са много више церемонија, и све је то изгледало, као нешто религијозно — свечано. Ако би ко одступио од овог старог обичаја, држало се — не само за неприкладно већ и грешни у овим играма, као и у обичајима, којима су оне пропраћане, па и у самом начину певања, живљаше још потпуно онај старински обичај, кад су момци сами свршавали брачне договоре, од водећи девојке са тих игришта својим кућама; кад су се молили укаком наслону или кошари богу и богињи беричета; кад су певали песме: Перуну, Дид-Лади, и Дажбогу.[1] За ове религиозне игре, знала су се нарочита места — у сваком селу и вароши. Већим делом та места беху ливаде, близу какве реке, и зваху се „девојачко поље;“ а оваково поље имало је свако село, и свака варош.

[1] Имена славенских богова у доба многобоштва.

Овака игра била је једног летњег вечера 1376 год. у селу Карачарову, — у оном селу, где се некада родио јунак Иља Муромец.[1]

Девојке беху обучене у беле кошуље — с препасаним кецељама, а неке, по девојачкој безазленој простоти тога времена, беху само у танким кошуљама, а уместо раскошни огрлица, врат им украшаваху ђинђуве. Момчадија боса, и обучена у кошуље и дорамке, вођаше коло, и неваше јасним младићским гласом „величаније“ Дид-Лади.

Док је младеж играла и док су се ориле песме у част и славу невидљивих богова, старци и људи осредњих година сеђаху са женама — који пред скромном кућицом, који ваљушкајући се на зеленој трави, који под старим грмом, под којим се некада приношаху жртве „Љешему“ (богу шума) и „русалкама“ (вилама); — па гледећи како младеж лепо игра и пева, разговараху се о давно минулим временима, о садашњим обичајима, о „Татарштини“, о „домаћим ратовима“ и о многом које чем другом. Ту се беху скупила и безазлена плавокоса дечица, махом боса, а по где које и са свим голо, и играху се разних дечијих игара, као: „татара“, „робова“, „скупљања пореза великом кнезу“, „терања робља Татарима“, и то понајвише малих девојчица.

А у колу се ори песма; момчадија приближив се девојкама, и подбочивши се, трупкају босим ногама и потресају плавом косом певајући:

Ми смо жито сејали, сејали
Ој Дид-Ладо сејали, сејали.

[1] Што је код нас у народним песмама КраљевићМарко, то је код Руса Иља Муромец.

А девојке држећи се за руке, и као тобож пркосећи момцима, неће да им се уклоне, одпевају:

Жито ћемо почупат, почупат
Ој Дид-Ладо почупат, почупат!

— А Иља Муромец, кад беше млад, боже мој! како ли је он на овом истом игришту играо?....

Ово говораше млада, мало заковрченог носа женица, са очима пуним жара, која сеђаше на трави и бискаше свога мужа.

У тај мах преврну се муж на другу страну, а млада женица опет рече:

— Шта мислиш ти, ја велим, да је Иља Муромец играо овде на овом игришту, кад је био млад? — и настави бискати свога мужа.

— О ти луда женска главо! Од куда је Иља могао овде играти?

— Буди бог с нама, каква сам будала, па сам и заборавила. О, убио га Перун! рече млада женица.

У тај пар притрча мала девојчица — од пет година, а косица јој беше као бела свила, па протепа:

— Мајко! мајко! Добринка ми вели, да се клањам „дбуну“, као оно што се Татари клањају.

— Он се игра, он те од шале заробио, — тепаше мајка ову уображену робињицу.

А у колу разлегаше се песма:

Чиме ће те почупат, почупат?
Ој Дид-Ладо, почупат, почупат!

А гласовите девојке одпевају:

Коње ћемо пустити, пустити;
Ој Дид-Ладо пустити, пустити!

— Ја нећу мајка у ропство, говораше мала плавојка својој матери.

— А ти се не сиграј с Добринком, тешаше мајка своју ћерку, већ играј се са твојим вршњакињама „цара.“

Девојчица потрча својим вршњакињама, и радосно викаше: „Цара!“ „Цара!“ да се сиграмо.

— Гле, гле, молим те! како се девојче боји татарског ропства, — говораше осмејкујући се — млад, здрав и висок сељак. Он имадијаше на уху огромну минђушу, као какву гривну и сеђаше поред једног старца, који беше сав сед као овца. О, сад Татари нису тако страшни, говораше он, као што су негда у старо време били.... У то време, ми смо ишли са Суздаљцима, Нижњеновгородцима и Московима — под вођом кнезом Димитријем Волинским, да пљачкамо Казан. Татари пуштаху на нас муње и громове са зидина, и даваху нам прилично прпе! нагонили су на нас читаве буљуке камила; то ти беше страшна животиња: грбата, а врат као у гуске или лабуда — деру се и мучу, да те страх ухвати. А ми ти — јурнемо на камиле, па их сјуримо у варош, а кнезови: Хасан и Махмет с молбом к нама, и дадоше велики откуп само да их се оканемо.

Коње ћемо поватат, поватат;
Ој Дид-Ладо, поватат, поватат.

Чим ће те их хватати, хватати;
Ој Дид-Ладо, хватати, хватати?

А са уздом свиленом, свиленом;
Ој Дид-Ладо, свиленом, свиленом.....

Седи старац Маљутушка, слушаше песму, и климајући главом рече: Гле ти, хоће момчад да похватају

коње „уздом свиленом.“ Тако, тако.... но само кад у Русији неби било ових трвења међу кнежевима; кад се Москва с Тверју не би гложила; кад се Суздалци не би с Рјазанцима крвили, и на нас Татаре доводили.... А овако, сваке године, и наши кнежеви и Татари нас плене и пале, бију и као робље продају.... Последња времена насташе.

— А бога ти чико, зар је у старо време боље било? запитаће га један.

— Куд и камо..... За време покојног цара Узбека, нас Русе, нико није смео дирати. Од оног доба, кад он казни десет наших кнежева, ми данусмо душом, па и данак..... А сад и разјански кнез с' нас кожу дере, па и московски, па и суздаљски; ако се држип Олега кнеза рјазанског, Димитрије московски плени и пустоши, ако си уз суздаљског кнеза — Пронски долази и руши.... Не било их на свету! Боже ми грешном опрости....

И чињаше се, као да се старац сав беше удубио у прошлост, и мишљаше о срећнијем и бољем животу; кад и цар Узбек беше најсилнији од свију царева, а велики кнежеви руски беху мањи од макова зрна; кад је и сунце далеко топлије зраке пуштало на млађане кости; кад је и небо било плаветније, и гора зеленија.... Чињаше се као да све то он и чује и види. У таком расположењу беше старац, а глас песме из „кола“ долеташе до његових ушију.... Све, све се променило, само се не промениште старе игре; није се променио глас, којим се пева „величаније“ Дид-Ладу, — величаније, које је и он — старац некада певао и потрупкивао својим млађаним ногама, а његова стара Рогњеда — вереница, као ово што и сад певају девојке, њему младом одпевала:

Даћемо вам сто куна, сто куна,
Од, Дид-Ладо, сто куна, сто куна.

А Рогњедушка, данас стар и престар, а у то давно минуло време млад, потресајући својим риђим власима, одпеваше својој Рогњеди — вереници:

Не треба нам сто куна, сто куна,
Оj, Дид-Ладо, сто куна, сто куна.

А Рогњеда — вереница, загрливши се с другим де војкама, као славуј одпеваше:

Даћемо вам седам удовица, седам удовица,
Оj, Дид-Ладо седам удовица, седам удовица.

А он, млади Рогволод, са осталим момчадма одговараше:

Не треба нам ни стотину, ни стотину,
Оj, Дид-Ладо, ни стотину, ни стотину.

Тад — Рогњеда — вереница, упрвши своје очи на Рогволда — ох, ал' то беху очи пуне љупкости! тихо говораше зивкајући к себи Рогволда:

Даћемо вам девојку, девојку,
Оj, Дид-Ладо, девојку, девојку:

И Рогволд, чувши те речи, приступао је ка својој Рогњеди — говорећи:

Ах, треба нам девојка, девојка,
Оj, Дид-Ладо, девојка, девојка.

И мушко и женско коло најзад се помеша, чују се гласови и мушки и женски:

— А коју ћете девојку? А један се глас чу:
— Доброгњеву! Доброгњеву! чуло се неколико гласоаа.
— Прекрасу! Гориславу! викаху други....

— Верхославу! Милолику! Вишеславу! викаху трећи.

— Дајте све девојке!... чу се глас једног здравог плећоње, који, раширивши своје руке, чињаше се, као да хоће да обухвати све девојке.

Лепо, лепо! Јаропук истину вели! Ej капе, Јаропук! све, све! узбуђено викаше сва момчадија.

Но ова весела вика момчади и девојака прекиде се изненадном и очајничкој виком деце, која се мало подаље около једне шумице играху „татара“, и мању децу примораваху да се клањају „цару Мамају“ — (опет дечија игра), а улогу Мамајеву представљао је бôс и без гаћа дечко, по имену Добриња, па своје мале „поданике“ строго и жестоко тераше, да се клањају по татарскоме обичају „цбуну.“

— Татари! Татари! викаху деца, и безобзирце побегоше од шумице к селу. Падајући и с нова дижући се, очајничким гласом понављаше деца: Татари! Татари!

И доиста, иза шуме помолише се карактеристичне познате татарске и черкеске капе. Татари и черкези држаху сабље у руци, а по где који и у зубима, а стрелу и замку, начињену од дугачког конопца, којом ватаху људске жртве, беху обесили о раме. Са ужасном виком и алахањем, јуриле су ове крвопије право на игриште међу момчад и девојке, дигнувши високо десну руку са замком, како би спремније напали на своје жртве....

Као поплашено стадо оваца, прште на све стране ова весела гомилица момака и девојака. Јадне девојке пиштаху као гује, и побегоше — која у село, која у шуму, а неке скочише у реку Оку, и пливаху на другу страну, само да се спасу од ових зверова у човечијем облику.[1]

[1] Ко се неће сетити при читању ових редака наших српских збегова, и одвођења цвета наше младежи од турака у ропство? Ко се несећа „Бика од Рудника“ и три кола: девојачко, младих жена и старих баба у Страгарима? (види у „Гласнику“, чланак од П. Срећковића).

Започе се дивље хватање робињица: неки као бесомучан јури за девојком, неки баца своју замку момку који бежаше, на гушу; — замка — летећи по ваздуху, и савијаући се као какав обруч, хваташе за врат кукавног младића, и он је падао на узначке — ширећи своје очајничке руке, и пружајући их небу. Други, ухваћен том грозном замком, вукао се по земљи као какав сноп, или брана; по неке, који у реку беху запливали, стизала је замка и вукла обали; други опет очајнички борећи се с' таласима, тонуо је у воду. А на седлима татарским и черкеским већ се вићаху младе девојке; њихове голе ноге и руке, климатаху на татарском и черкеском коњу, а распуштене и разбарушене плаве свилене косе, лелејаху се по ваздуху, као тура ибришима... Срце је парало тужно врискање и пиштање невине деце, а марва, коју су терали Татари као плен, страшно је рикала... Жене су кукале а старице нарицале за заробљеницима и отераном марвом.

Село Карачарево, беше запаљено са свију страна, и гораше као каква колосална свећа, и чињаше се, као да пламен хоће да лиже и плави свод неба својим огњеним језиком.

Ови грабљивци и пустошници, као бесни вихор дођоше, па тако и несташе.... Оно што се спасе у шуми, у води и по ритовима, од бесне Татарије прикупи се у изгорелом селу, па тужно и очајно ломљаху прсте, чупаху косе и удараху се у прси, тражећи погледима оне, који мало пре певаху песму милосрдном Дид-Лади.

А оне, које ови спасени узалудно тражаху својим погледима — Доброгњеву, Верхославу, Гориславу, Прекрасу, Милолику, Периславу, Добрилу и Јеропука, одведоше бесни Татари и Черкези као робињице на далеку непознату страну, да тамо бесној Татарији робују...

II

Арапша царевић и пораз Руса код реке Пјане.

Стари Рогволдо, који још добро памћаше царовања Узбека над Русијом, имао је право што је говорио, да је под пређашњим татарским царевима — далеко боље и лакше било живети народу руском, него сад под царем Мамајем. Све је ово видео и испитао сâм стари Рогволда. Татари, а још мање њихови цареви, никада се нису машили у послове својих покорених вазала и своје раје; нити су хтели да знају шта раде тамо у Русији велики и мали кнежеви у својим засебним кнежинама. Татарски цареви стараху се једино о томе: да се руски кнежеви сваке године тачно, у одређено време јаве код светлог Хана, да му се поклоне, и донесу уречени и одређени данак. Зло, ако би који од кнежева заборавијо своју дужност — јавити се тачно на уречено време пред бесним насилником; тога часа појури крџалијска чета силног цара, она покупи дацију по свом ћефу, почини сваке пакости мирном народу руском. И с тим се цео посао сврши. Но зло растијаше не код царева татарских, већ у недрима саме руске земље. Царска власт, коју видеше руски кнежеви код татарских владара поче и њих заносити и заслепљавати; појави се жеља и код њих, да постану цареви; а то се могло постигнути само на ова два начина; или збрисати све остале засебне кнежеве, опаднувши их код татарског цара, или већим данком подвући се и удобрити, и с тим добити превагу над осталим кнезовима.

И од тог доба, као што спомену стари Рогволдо „поче стењати руска земља и народ.“ Кнежеви руски гложили су се међу собом за уделне кнежевине; гложили су се, ко ће добити повећи комад руске земље, и војеваху таким

начином један противу другога, и опустошаваху руске вароши и села. Гложећи се међу собом, они су дерали свој народ, и остављали га гола и гладна као пре, само да би се што више улагали и удобрили татарском заповеднику — цару царева а своме суседу — руском кнезу јаму иско-пати. Тверски кнез гложаше се с московским, московски кнез с рјазанским, рјазански с пронским; али се од свију одликоваше у овоме послу московски, који из-раније узе силу и власт у своје руке, — а та сила и власт — беше благо. Па разумевши ово, он поче купити трипут више данка, но што је требало давати цару татар-ском; и што је требало дати цару, он је дао, а остало по оној пословици: „чувао беле паре за црне дане.“

У време, од ког се започиње наша приповетка, Москва већ беше богатија од свију својих супарника, и од Твери, и Рјазана и Нижег Новгорода, и беше надмашила снагом све ове кнежевине. Док међутим, татарштина после грозног и ужасног Узбека, беше се почела колебати и слабити. Мос-ква је ово видела и дал:ı је појмити Татарима, да ће она умети себе бранити и неће допустити да јој се нанесе ма каква увреда. Шта више, Москва је имала прилике доћи до под бедеме Казана, и тамо показати своју снагу. И ово као што вели старац Рогволдо, значило је: „Да је Москва показала Татарима своје зубе.“ — нарогушила се....

„Дакле, треба те зубе саломити.“ Тако рече Мамај, који у то време поста царем и заповедником целе земље руске. Он је тако и урадио.

За сад, Мамај није хтео поћи сâм у бој, већ прати Арапшу царевића са гомилом пљачкаша и грабљиваца, да казни своје робове — вазале. Ови пљачкаши пусте се гомилама по покрајинама рјазанске, нижеповгородске и муромске области. Левим крилом они дохвате село Кара-чарово и Муром, па напљачкавши се, поврну ка истоку

— у намери, да се сједине с главном силом Арапшином, која се креташе у правцу ка Нижњему.

Брзо се пронео глас по нижњеновгородској, суздаљској и московској земљи о походу Арапшином. Уделни (обласни) кнезови ових области појмили су каква им онасност грози, па за то су одмах похитали и своју војну снагу ујединили, поткрепивши је још и новом војском.

Ујединьена војска храбро иђаше на сусрет непријатељу, јер и пре тога бивало је више пута случајева, где су Руси прилично задавали прпе својим госама са „обријаним главама;“ па овако нешто десило се и под Казаном, о чему је горе казано. Убојна сила крене се на југ, у правцу ка реци Пјани, коју нису могли Татари обићи. Московској и суздаљској убојној сили придружише се Муровци и Карачаровци, који претрпише ону пљачку од левог крила Арапшиног, које одведе велики број робља: момака, девојака и мале деце. Том приликом заробљен је и онај мали, босоноги Добринка, који у последњој игри, кад нагрнуше Татари на Карачарево, представљаше „цара Мамаја“, и онако немилостиво натериваше босоноге вршњаке и вршњакиње, да му се клањају, као оно што се клањају велики кнезови татарском цару; а најгоре беше, кад их присиљаваше, да се клањају по татарском обичају, трну и џбуну, јер се деца бојаху каквог баука у том џбуну, мислећи, да тамо седи сам „Дедаль-еши“ (бог шума).

По обичном и омиљеном тадашњем изразу, руска убојна сила иђаше „као борови,“ једном речи, као да читава шума путује полагано.

Убојна сила руска пређе преко реке Пјане, руска земља оста иза леђа; наступише предели други. Настајаше месец Август. И ако беху то последњи летњи дани, ипак врућине су биле и сувише јаке. Убојна сила креташе се полагано и млитаво, а друкчије и није могло бити. Јер сунце повр-

нувши од лета на зиму, и као праштајући се са зеленилом поља и ливада, и са сивим језерима и рекама, са црвеножућкастим песком по бреговима и јаругама, са мрачним шумама, тако пањаше, да се скоро није могло дисати. Тице, које још по где-где цвркутаху у зеленој дубрави, од тешке врућине и припеке беху се посакривале у чести, и глас им се није чуо. Војнички коњи, јако уморени од дугог пута, врућине и тежине убојног оружја, ићаху полагано млитаво, климајући главама и вркћући на нос. И јахачима беше јака врућина и запарптина; они су јахали сасвим раскопчавши своје хаљине. Пешаци, изнурени тешком врућином иду раштркано — исто онако, као стадо кад се враћа са појишта; беху се свукли и само су остали у кошуљи и гаћама, махом боси и са засуканим рукавима. Копља, стреле и остало убојно оружје, све је то било натоварено на кола, — само да се лакше може пешачити....

Грађа, говор, рзање коња, па и то нешто подмукло, и лењиво кретање неподмазаних кола, а поврх свега овог, прашина као облак дизаше се над овом целом гунгулом, па и ветра не беше да је растера, — и њему беше врућина, и он се беше уморио, па неможе да ћарка. Две-три заставе лепршаху се по ваздуху, које је бела ручица какве кнегиње или госпођице извезла, па и оне већ се не могаху лелејати, јер ветра са свим не беше, па за то и заставе стрпаше у комору.

— Сустао сам браћо, немам моћи, чуше се уморни гласови.

— Ено тамо зеленог бора — не би било рђаво...

— Па и воде тамо браћо — ох!

— Па ево је река Пјана, гле како се вијуга....

Чуше се речи у предводници, а оне пролећу као електричка струја:

— Одмор! дивно! дивно!

— Све на мах оживи — умора неста! Коњи весело подигоше главе, и рзаху као да хоће да се међу собом бију. Војници јурнуше у воду, па трчећи скидаху са себе кошуље, и прекрстивши се скакали су у воду. Вика, смеј, пљескање по води, пецкање један другога; једном речи, подуспори се читава река, и чисто се чињаше, као да ће да изађе из корита од грдне масе баченог у њу живог човечијег меса. Чињаше се, као да се и сама вода беше угрејала, и као да није отицала даље од оних, који се у њој купаху.

Кад су се окупали, они похиташе да се облаче — скачући и ваљајући се по трави. Неки беху изгубили кошуљу, неки тражаху гаће. Отимаху један од другог хаљине: неки виче: „не дирај то је моје!“ други — „не! то су моје гаће! „мој гаћник!“ Лажеш! „то је моја кошуља!“ Чуше се богме и ружне речи, какве ни татарин не би изговорио; помињаху се родитељи, али једна мајка понајвише. „Али ти не лај!“ „Ја нисам пас, да лајем!“ „Ја ћу тебе — ево — овако!“.... И, разуме се шта је после тога следовало.

— Стојте, браћо, не свађајте се, саветоваше своје другове стари, поштен и побожан војник, чепљајући се бакарним чешљем. — Аште какав человек, ког дана опсује матер, тог ће му дана бљунути крв на уста, због оне гадне речи, која му изиђе на уста...

— Ето ти старог свеца, поче уплетити своје „аште!“ — и смејаху се младићи.... Поучи де ти Татаре ако дођу — говораху му, а нас....

— Ако је, браћо, моја реч добра, не мојте се смејати.... Ова свађа....

Добро, добро! чули смо, говори....

— То је браћо свађа псећа; пси су одређени да лају. А у оно време, кад човек матер опсује, и ту реч излане, тада се небо и земља потресе, кад се така реч изусти.

О, о! Па земља се не потресе, кад ти мало пре Никити ономе матер.....

У то време стиже и комора, натоварена оружјем и заиром, бурадма пива, разноврсних вина за кнежеве и војсковође. Огроман табор створи се од самих комора. Коморџије почеше испрезати коње, викали су, псовали хитајући да се и они што пре окупају, а и коње да разладе. Пијонери или шаторџије почеше разапињати шаторе за војводе и бојаре, који се такође купаху у реци, разлађујући своје бојарско тело, и испирајући браду од прашине и главу од силнога зноја.

Из комора почеше се довлачити у разапете шаторе бурад с разним расхладним и топлим напитцима, вађаху се златни и сребрни путни судови за пиће и јело: чаше ракијске, винске, пехари, чиније, тањири и много којешта друго.

И на скоро, цела сајузна војска поче се наслађавати „јастијем и питијем.“ Прости војници јеђаху пексимет и ретко по где који хлеб, а по где који и краставце, ако их је било, и у место вина и ракије запијаху свој скромни обед водом. Војводе и бојари јеђаху печење, кокошке, јајца, шунке, кобасице и т. д. Бојари и војводе јели су распасани, јер беше препека — врућина, — а она је од Бога послата. Све је на њима било одкопчано, и они су били раздрљени, и тако им беше згодно.... Чаше лећаху од уста до уста. Вино већ почиње улазити у лице, а ракија поче беседити; — започе се хвала о јунаштву, па се и рукави почеше засукивати.

— Јест, нека их стотинама, псећи синови! ми ћемо им показати, ко су данас храбри Руси! Тако се хваљаше млади војвода, кнез Иван Димитријевић, син кнеза нижњеновгородског, Димитрија Константиновића, који беше таст великом московском кнезу Димитрију Ивановићу.

— Ми ћемо њих — коњоједе! Није данас оно време, — нек не мисле проклети Татари!....

Неће ни уплашити храбре Русе — па ни сâм Мамај, а декмоли какво псето, какав црнпурасти кржљавац Арпашка. Ми сад и на самог татарског цара пљујемо; и њега се не бојимо.

— Ја се не бојим да дођу на мене једног седам Татара, говораше други....

— Противу нас нико не сме, нико, нико! С нама је св. Ђорђе.

Тако се хвађаху војводе и бојари један пред другим, но при чаши вина....

Мало подаље од бојарских и војводских шатора, на обали реке Пјане, сеђаху у гомилицама прости војници и разлађиваху се од тешке припеке. Ту с њима сеђаше Мађута из села Карачарова, и причаше им, како је он са војводом кнезом Волинским војевао на Казан, како су на њих пуштали камиле, како се они нису уплашили од дреке камила ит.д. ит.д. Један млад војник, коме беше име Никита, а одликоваше се доскочицама, сеђаше са још неколико војника под једном врбом, и немарно наслонивши се на руку, певаше овако:

Ао, браћо, у Москви је нездраво!
Жалосно је велико звоно зазвонило....

— Та до врага! ман' се тог кукања! и онако сам пун туге и чемера.

— За ким тугујеш? сигурно за женицом?.. Па ако ти се ова песма не допада, а оно да ти певам о Чурилиигуманији.

Рано рани у зору,
На јутрење Чурила,

За њом иду калуђерице,
Као јато црних чавака,
А са њима млади кмет,
И црквењак Иванушка (Иван)
Што је рано у јутру,
У сва звона звонио.

— Иди до врага! срђаше се невесели војник на певача . . .

— Зар и та ти се песма не допада? пецкаше га Никита. А оно, ајде ову да ти певам:

У време старца Макара
Беше безаконье велико:
Калуђерице оком стрељају
— Калуђери четују.

— Ако човек што лепо и добро пева, тада се његов анђео-пратилац радује, а ђаво плаче; а кад човек што рђаво и гадно пева, у то време, заклонивши крилима своје лице, анђео плаче, а ђаво од радости подскакује и пљеска рукама, — тако придиковаше онај стари и побожни војник овим младим ратницима.

А млади војник, тобошарећи по својим уснама прстима, и као у пркос побожном старом војнику, поче још ружнију песму овако:

Са службе к игуменији,
Сваки дан он пијан,
На земљи пијан лежи....

— Ако где год има живе душе, нек се јавља! Дед, доведите поганце Татаре, све ћу их помлатити, — кочомераше се већ са свим пијан један млад Суздалац, па љујући у дланове, прећаше некоме.

— Тако, тако и треба с њима — коњским синовима, дода Никита.

На једанпут, чу се са свију страна дивље и бесно халакање.... Чињаше се, као да јури у дивљем беснилу читав буљук дивљих зверова, паса и курјака. У ваздуху зазвиждаше стреле, стаде звекет оружја, зарзаше коњи. Читави облаци од прашине дигоше се, и обухватише са три стране убојну руску силу.

— Арапша! Арапша! чуше се по целом логору збуњени гласови.

Страхота је било гледати, какав лом наста у логору руском кад се чу име „Арапша!“ Збуњени од страха, пијани и непијани потрчаше војници комораma да траже своје оружје. Ту беше падања, ваљања по земљи, устајања, — једном речи, у потпуном смислу, лом, вашар. Поплашени коњи јурили су по сред логора — упрегнути у кола; падаху шатори, падаху војници, бурад с разним напитцима, начини се дар-мар. Коњи с упрегнутим колима јурили су у реку, — те је страшно било погледати шта се учини од руског војног стана, кад га изненада нападоше Татари.

А стреле непријатеља, већ пробијаху шаторе, и обијајући лишће, забадале се у земљу, или су обарале обрањене људе и коње. Рањени коњи од бола чисто побеснише, и нико не беше у стању уздржати их, а мало коме до тога и бејаше.

Татари већ стигоше и у сам стан руски. Кнез Иван Димитријевић меташе — на врат на нос своје војничке оклопе. Ту му одма и коња доведоше, и он, метнув ногу у бакрачлију, повика што је игда могао: „стројте се у редове, подижите у вис заставе.“ Но узаман! глас његов није се могао чути од страшне дреке и граје нечовечанских гласова, који допираху из непријатељског логора.

Познате замке, којима се лове људи, одпочеше свој посао, севнуше сабље, све се помеша — и Руси и Татари, — крвав и ужасан бој се бије!... Пред татарском војском на белом арапском хату, вићаше се мали, сув и кржљав човечуљак, а црн као Арапин. У рукама држаше некакав штап, а горе на штапу зуб од дивљег вепра, налик на полумесец и то му беше знак старешинства. Крештећим гласом он командоваше и издаваше наредбе. То беше сам Арапша Царевић, грозни и љути азијат, одрастао на седлу, а одрањен и одгајен у непрекидном ратовању.

Татари Русе потискоше, и у реку их нагнаше.... Као стадо оваца јурнуше ови у воду. Ужасан призор! Река Пјана беше зајажена од руских телеса. Млоги војници руски прећоше преко тих телеса на другу страну реке и спасаваху се бежањем....

Сва комора, шатори, оружје, зајира, хаљине — преће часком у руке татарске....

На другој страни реке Пјане, бап под обалом, испод траве подбела, сијаше се позлаћени клобук над мртвим лицем. — Млади удављеник беше главом војвода кукавних Руса, по имену кнез ниже-новгородски — Иван Димитријевић....

Дуго, дуго после овог страшног пораза, памтили су Руси реку Пјану.

III

Руско робље код Татара.

После ове за Русе несрећне битке на обалама реке Пјане, Арапша опустоши, попали и оплени на стотине сати у наоколо много села и вароши, па с богатом пљачком и многобројним робљем врати се натраг. Преко земаља мордовских кнежева, који с њиме учествоваху у овој битци и помагаху му, он изађе на реку Волгу, и упути

се малој престоници ханова — у тако звано место Укеку, које је било на узвишеном брегу реке Волге, а око два сахата на ниже данашње вароши Саратова.

При крају августа, кад се пљен Арапшин приближаваше месту Укеки, време беше ведро и јасно — са свим летње, -- но не беше летње препеке и запаре. Робље се креташе по узвишеним обалама, од куда се могла видети дивна и непрегледна просторија на све стране. Робиње и робови, којих беше неколико стотина, иђаху уз комору, а они, који беху слаби и изнемогли, а нарочито младе довојке и дечица, били су потоварени у комору, или на мирно товарне коње. Они који су пешачили, иђаху редом један поред другога, подељени на гомиле и повезуни дугачким конопцима, а само оне, који су немировали и били снажни, окивали су по двојицу једног за другога за по једну ногу и руку, и привезивали их за кола синџиром. У једној гомили, поред кола, иђаху заједно — нама већ познати Карачаровци, које Татари заробише на игришту — баш у оно време, кад су они певали оне дивне песме своме Дид-Лади. Онај риђи јунак, ког су звали Јарополушка, и који за „откуп коња“, „погазивших жито“, што се у песми певају не беше задовољан са једном девојком, већ „хоће све“, беху Татари привезали за руду, и он иђаше као какав ждребац, логов, без ама.

Поред њега иђаше дугокоса и пуногруда Доброгњева, лепотица села Карачарова. Она беше боса, као што је и код куће била. На поцрнелом од врућине грлу и мадијаше шарене ђинђуве. Ма да су је Татари покадшто и одтеривали од прикованог Јарополушке, и одводили је у другу удаљену гомилу робиња; но она је од тога тако слабила телом, да су је опет татари морали приводити Јарополку, и она се снова поправљаше, и то јој беше лек за оздрављене кад је приближе Јарополку. Одма ту близу

до њих ишле су и остале девојке — заробљенице из села Карачарова: Гориславa, Прекраса и Верхослава. Мали Добринка, који пре кратког времена у селу Карачарову представљаше Мамаја, није могао издржати ово дуго путовање па га за то Татари метну у кола, и његова дужност беше — да кочијаши.

Робље беше изненађено оним чаробним изгледом, који се појави њиховим очима, кад пођоше узвишеним брегом реке, коју никад до сад у свом животу нису видели. Пред нама се указа варош обграђена високим рецкастим зидинама. То беше Укек, од кога су у данашње време остале само гомиле креча и малтера. На савијутцима бедема подижу се шиљасте куле. На многим местима штрче — као танке игле — џамије. Ова варош представља се робљу као нешто баснословно, као нека прича; јер они дотле никад у своме животу ни су видели такво што. Чињаше се да тамо — у тој вароши не живе људи, већ опет нешто баснословно: змије, вештице, вампири, и друге авети, у које руски народ тада, па и сад јâко верује.

А тамо подаље, пружила се и разлила широка река као море. Не види се ни почетка, од куда она носи цело море воде, ни свршетка, куда јури та сиво-плавкаста вода. Свуда и на све стране види се како лађе броде и крстаре.

— Река Ока, мила наша мајка! као без сазнања излети ова реч из груди лепе Доброгњеве.

— Није то Ока, Мила моја Гњевице, рече прикован Јаропук за руду, па у исто време тужно и жалосно климаше главом

Зар није Ока? питаше зачуђено Доброгњева.

— Није Ока — Ока је код нас у Карачарову.... А ово.... ово је — чини ми се Дунав.

— Онај Дунав, што се у песмама пева?

— Јест, моја драга и мила Доброгњедице — онај Дунав.....

И обоје ућуташе, с горком тугом сазнавајући, да су отерани на крај света — Дунаву, који се у песмама пева, и синьем валовитом мору.... А тамо за Дунавом шире се непрегледне равнице и пустаре, и негде — на крају света види се плаво небо за земљу пришето.

Баш у то време показа се пред њима неколико кола — покривених, и непокривених. Ова кола с другим непознатим путницима, имала су пресећи онај пут, којим иђаше робље. У колима и око кôла виђаху се неке црне слике — са црним капама на глави, нешто налик на калуђере.

Татари, који спровођаху робље, облетали су око кôла — час на једну час на другу страну, из чега се видело, да су хтели зауставити та нова кола, и у њима путнике. И заиста, кола стадоше. Неке од овик црних слика прекрстише се.

— Мати божија! Гле! гле! та ови се крсте као и ми, зачуђено викну Доброгњева.

— Зар су то наши? Буди Бог с нама! Нит су попови, нити калуђери — Свети Никола угодниче! тако се чуђаше и приковани за руду момак Јаропук.

— Калуђери! калуђери! Боже мој!

И робиње гомилама јурну колима и окружи их, — не обзирући се, што су их Татари оплавцима терали од кола и нових путника.

Притрча и Арапша на свом белом хату. Зачу се вика, зачуше се питања: ко је и шта је? Из предњих, а најлепших кола изађе полагано висок старац у белој камилавки, а са златним крстом на грудима. Њему помагаху калуђери да се скине с кола јер беше стар и слаб. Тај старац држао је у руци патарицу. Дугачка и седа брада;

његов старачки и пун мирноће поглед, продираше у душу оних, који га видоше, — па чак и Татари, као што се могло приметити — погледаху с поштовањем на овог седог старину.

— Мир вам људи, чеда јединога Бога! мирно проговори старац — благосиљајући на све стране око себе.

Арапша, приподигнувши се на седлу својом кржљавом фигуром, нешто рече једноме коњанику — у богатом татарском оделу, који поред њега стајаше. Тај климну главом, коју покриваше зелена чалма.

— Ко си ти старче? запита га онај у зеленој чалми.

— Аз јесам Михаило, божјом милошћу и бератом Атуљака — цара, митрополит кијевски и све Русије, одговори старац.

Човек у зеленој чалми саопшти те речи Арапши. Арапша опет нешто рече човеку у зеленој чалми.

— А где ти је берат, који имаш од Атуљака — цара? Запита га човек у зеленој чалми.

Митрополит одкопча своју црну мантију, испод које висаше на прсима склопљена икона — украшена драгим камењем, и расклопивши икону, извади отуда на четворо савијену хартију.

— Ево берата Атуљака — цара, рече он, пружајући савијену хартију човеку у зеленој чалми.

Човек у чалми узе хартију, пажљиво је развви, и показа Арапши, и полагано му објасни: „тамга — салгат — карапчи“....

Арапша климну главом, и опет нешто прозбори.

„Силом и величанством бесамртног Бога“, гласно читаше онај у зеленој чалми — „Од дедова и прадедова, од првих царева и отаца наших, Атуљак цар рече реч, по примеру мога деде Мамаја.“

При спомену имена „Атуљак“ и „Мамај“ Арапша додирну се прстима у чело, учинивши „темене“, а за тим тури руку на срце.

„Татарским и свима потчињеним и ратним кнежевима“, читапе даље онај у зеленој чалми, и обласним старешинама путова и кнежевима, писцима и ђумрукџијама, чиновницима по скелама, мимопролазећим посланицима, стотинарима и соколницима, барјактарима, и свакоме, ко ма на какав посао и рад пође, и многим другим људима. Од првих царева при Цингис-цару, а за њим и при другим царевима, Азису и Бердибеку, који поштоваху и уважаваху црквенске људе, а црквенски су се људи за њих богу молили. И сав чин поповски, и све људе црквенске, не само да су их поштовали, већ од њих нису тражили никаквог данка, нити ђумручине, или каквих доходака, или поручбина, или хране, ништа нису морали давати, да би се ови „за у покој душе њихове богу молили“.....

Арапша прекиде читање, па узе у руке берат, и поче разгледати: погледа на алени печат, за тим обрте хартију и погледа на гајтан, на ком је утврђен мур, и опет учини „темене“, мету руку на срце и даде берат митрополиту.

— Велики берат, осмехнувши се, рече онај у зеленој чалми. Дат 708 (1330 по хр.) год. Добар берат, јака.... А куда старче путујеш?

— Од цара (из Орде)[1], и идем у Кијево на своју столицу одговори митрополит, остављајући берат у своју иконицу.

— С Богом старче!

Арапша пљесну у дланове; татарин, који иза њега стојаше, затруби у рог, и Арапша заједно са оним у зеленој чалми продужипе пут у Укеку.

[1] Обично Руси су престоницу татарских Ханова називали „Орда.“

Робље потрча митрополиту, и љубљаше му руке. Жене и деца плакаху. Старац их срдачно благосиљаше, дижући к небу старе очи своје, у којима се блистаху сузе...

— Не плачите децо.... Молите се Богу — једном у тројици, он ће вас из ропства избавити, говораше митрополит, пењући се на кола.

— Оче! родитељу! свети угодниче! плакаше кукавна Доброгњева, и љубљаше хаљину митрополитову.

— Помол' се Богу и за нас, свети митрополите, чуше се гласови робља.

— Хоћу, хоћу, дечице моја, молићу се Богу о страдалцима заробљеним.... Тако говораше старац, благосиљајући јадне своје земљаке, који му беху кола окружили.

Опет засвираше у рогове, чуше се татарске речи.... Све се крену на пут. На скоро исчезоше и кола с митрополитом. Какве су се тужне мисли вртиле по глави и митрополита и заробљеника, лако је погодити осетљивом срцу...

Ово изненадно и тренутно сретање робља са својим земљацима — калуђерима, тако је дубоко гануло јадно робље, да им се чисто чињаше, као да је све то у сну било. А, ево и вароши Укека иза високих бедема. Уплашено гледаху на ту варош Карачаровци, крстећи се од страха . . . О, шта ли ће даље бити с' нама? кудали ће још нас терати?..

— Ја ћу да бежим чим ме одкују, наједанпут рече Јаропук, гледајући на високе зидине.

Доброгњева уплашено и тужно баци поглед свој на њега.

— Пут сам запамтио, и лако ћу погодити ;-све пустаром, па онда преко шума ,-тако мипљаше и говораше прикован Јеропук.

— А ја . . . шта ће самном бити? уплашено питаше Доброгњева.

— И ти ћеш, мила моја Гњедице са мном, тешаше је Јаропук.

Но робље не уведоше у варош, већ га утабориште на обали реке Волге, поред градских зидова.

Тек што се прочу у вароши о доласку пљачкаша с' богатим пљеном, на једанпут поврвиште из вароши читаве гомиле Татара и Татарчади да виде робље. Татари осматраху ове кукавнике; понеки се човекождерно загледа у какву девојку, е, рекао би човек, прождераће је. Татарчићи ћипкараху и скакаху око робља: певали су, задиркивали и плазили језике на ову тужну рају.

III

Руско робље код Татара.

Међутим, спремаху се чамци, да се превози робље на другу страну реке Волге. Јер, један део робља био је одређен да иде у Сарај, па је требало да путује другом обалом Волге, куда беше равница, а други су морали путовати оном обалом, која беше узвишена и брдовита. Карачаровци случајно беху у оном делу робља, које је ишло да се превезе на другу страну Волге.

Све је ово тако брзо спремљено, да робље из разних села и вароши, које се у путу упознаде, није имало кад — као што треба да се опрости. И тек изненада видоше се у чамцима. Плач и јецање подиже се и с једне и с друге стране. Почеше летети оплавци бесних Татара по леђима кукаквног и безаштитног родбља.

Чамци се отискоше од обале. Татари свом снагом веслаху, и већ се чамци прилично беху удалили од обале.

На један пут чу се на једном чамцу очајнички врисак; нешто бело јавну се пред очима и буђну у воду.

— Боже мој! неко скочи у воду! Богородице спаси!

— Врхослава, јадна Врхослава, она скочила у воду!

Неки се чамци зауставише и чекаху. На том месту, где ишчезе под воду млада робињица, излажаху водени клобуци и одлажаху све даље и даље низ реку.

Најзад прилично далеко ниже чамаца, показа се нешто из воде. То беше рука и глава.

— Испливала је голубица! Избацила је вода! викаху с чамаца.

У тај пар пљесну рукама Доброгњева.

Још она и не викну за помоћ, а Јаропук прекиде ланац, којим беше привезан за кљун чамца и скочи у воду. и опет се чу очајничка вика и вапај.

Но овај млади јунак не потону. На против, он тако размахиваше рукама, рекао би човек да су два весла. Махнувши неколико пута, он за тили часак доплива до удављенице, и ишчепа је за косе. И ако се јуначки борио с таласима, ипак, вода га све даље и даље односаше. На једанпут, пусти се један чамац низ воду, журно похита у помоћ дављеницима и брзо их стигне. Јаропуку пружише штицу, и он се ухвати за њу, држећи другом руком удављеницу — Врхославу.

И обоје њих увуку у чамац; но несрећна девојка, као да беше свршила: — она је лежала у чамцу бледа и не дишући. Њене другарице из села Карачарова, с којима је и она на „игралишту“ била, кад их оно Татари заробише, горко плакаху и нарицаху за својом милом другарицом.....

IV

„Мамај иде.“ Руски кнежеви код св. Сергија. Пресвет и Ослаба.

Да оставимо кукавно и патничко робље, нек се мучи и злопати у раскошним одајама и просторијама силних татарских Ханова — тамо — у туђинству, где нема ни крста ни поста; тамо, где „вера у топузу почива“.... па да се вратимо у свету Русију, где такође беше много горчине и чемера.

Пораз, што га претрпише Руси на обалама реке Пјане, нити је умирио, нити задовољио ненаситимог Мамаја: њему се једно хтело — што више и више пара, читаве планине пара, сјајнога сребра и злата. Тога „силног цара царева“, и то јако тишташе, што његови вазали, његови „робови робова“, који некада — његовом прадеду Цингис-хану дражу бакрачлију, кад је на бесног хата седао, а његов пресветли ђед Узбек-хан, одсецаше главе тим вазалима као овновима, то га велимо тишташе, што ти исти кнежеви — наједанпут — не само да не савијају покорно своје робовске вратове, већ се пуштају и у бој са његовим пљачкашима, — као оно на реци Пјани. Треба им саломити рогове, и доказати им, да је „велики Бог Мамајев“. И као што је он господар целе васељене — земље и воде, сунца и светлости, месеца и звезда, и он једини Мамај-хан под месецом; он једини може појити свога коња на свима рекама и језерима у васељени... И као што реке својим обилним водама пуне мора и језера тако и сви кнежеви његови вазали, његови робови, — сви ти Димитрији и Олези, Михаили и Александри, московски и рјазански, тверски и суздаљски, — сви, сви морају, дужни су покорно носити данак, и то велики данак, као што се много воде

улива у океjан од река приточица. То је хтео грозни Мамај, па је то пошао и да тражи.

Године — 1377. Мамај поново шиље пљачкаше и харамије на Русију. Огромни дивљи табор, као бесни вуци, јури право на Нижњи; узима га на јуриш; пустоши, ватром пали, и хиљадама робља одводи у своје непрегледне прековолшке степе — пустаре. Други аскер беше се упутио преко рјазанске земље на московску кнежевину, да казни московског кнеза Димитрија. Но московски кнез не чекаше да му гости дођу кући у Москву, већ похита да их на путу сусретне. С' њим беху у савезу још два кнеза — полоцки — Андрија Олгердовић и кнез пронски. Москва се хвата у коштац с Татарима на реци Вожи, и даде онаку исту лекцију Татарима, као што ови дадоше лекцију Русима под вођом Арапшом на реци Пјани. Татари се засркнуше мутном и крвавом водом реке Воже, а што се не засркну и неутону, бежало је с главом бозобзирце у своје степе — пустаре.

Мамај побесни и сграну се, и у том сграниlу шиље трећи аскер-да разори рјазанску област — за то, што је један од рјазанских кнежева, а на име, пронски, учествовао у битци при Вожи. Па и сам Мамај спремаше се у походе земљи московској, да је сву претвори у прах и пепео, да сваку стопу те упорне земље залије руском крвљу, да зајази реке труповима — кнежева и бојара, ратника, и нератника. — У то име, он — Мамај почиње скупљати читаве легијоне, не само Татара, већ из целог света разноликих племена. Његови Хортепери, расплинуше се по Азији, по брдима, и испод брда Кавкаских, по Ногајској земљи и по Криму: Татари и Черкези из Крима, све је то као бесно појурило на позив силног Мамаја.

Кнез рјазански Олег, видећи не избежну пропаст и погибију, поче молити бесног и осијаног Татарина за ми-

лост. Он себе називаше „верним робом“ Мамаја, а самог Мамаја „источним свемоћним царем царева“. „пресветлим“ и „милостивим“, који дели срећу и несрећу. Он световаше Мамаја да иде на Димитрија, који се усуди, да се покаже „непокоран“ и упоран према своме господару. Олег тражаше само за се милости а не беше му до Димитрија. „Ми смо — обојица“, писао је он у својој постидној и ништавној грамати, твоји робови; но ја сам миран и покоран, а он је поносит и непокоран. Ето тако су умели кнезови бранити у оно доба опште интересе руске земље.

У исто време, Олег ступи у договор с литовским кнезом Јагајлом, па га саветоваше да и он пође с Мамајем противу Димитрија, да протера кнеза московског, и да завлада московском земљом.

Ево каки се црни облаци прикупљаху над земљом московском.

У пролеће — 1380 год. крене се Мамај са свом својом убојном силом на руску земљу. Он је ударио левим путем на Воронеж, а то је учинио због тога, што је желео да поптеди од пустошења земљу покорног му „вазала“ Олега, кнеза рјазанског.

Кнез московски Димитрије видео је, да ће се ови облаци, који се беху већ скупили над руском земљом, њему самом над главом провалити; а за тим, тај неодољиви и страшан вихор прегазиће и опустиће сву тадању Русију, и Московску земљу, и Суздаљску, и Владимирску, и Нижегородску, и Тверску, и Белојезерску, и све остале мале и велике кнежине, — на које беше раскомадана руска земља, и изгледаше као каква халина, која је сашивена од многих закрпа. Требало је све ове разноврсне комадиће тврдо припити један за други, те таким начином отклонити ону буру која се брзим кораком приближаваше Русији. —

Овај тешки посао паде у део Димитрију да га изврши. И он га је извршио. Он је први ујединио сву руску земљу у Москви, и од тог доба, Москва је постала средсреда — срце Русије. Ово је највећа заслуга Димитријева. Није Иван III. нити Иван IV. ујединио земљу руску, већ Димитрије, — он њу уједини духом. Да не беше тога духовног уједињења, — мучно да би тако скоро следовало политично и државно уједињење.

Како је Димитрију испало за руком, да изврши тако велики и важан посао?

На врло прост начин: Њему је помогао сам Мамај својом погрешком, — и ова погрешка беше велика — неизгладива. Пређашњи ханови — владаоци руске земље, ни су гонили нити злостављали веру код руског народа; и не само да то нису чинили, већ напротив — давали су руској цркви заштиту бератима, као што смо имали прилике, да у прошлој глави ове наше приповетке видимо такав берат у рукама кијевског, и све Русије митрополита Михаила. Овај берат издат је био од хана Атуљака, а по савету његовог стрица Мамаја. И овај добри цар наједанпут скотрљи се с престола, а његов дањни потомак Мамај расрдивши се на Димитрија кнеза московског, заповеди, да се објави руској земљи од Мамаја ово:

Завладаћу руском земљом, разорићу хришћанске цркве, њихову ћу веру мојом заменити, и заповедићу да се клањају Мухамеду; тамо, где су биле беле цркве и манастири, подићићу џамије и мунаре.

Само се по себи разуме, да Мамај не пређаше овим само Димитрију, већ је забадао нож у срце сваком Русу, и Карпу, и Сидору, и Митјају, и Мињају, и Рогволоду, и Никити. Кад се чула таква грозна претња, тада све Никите и Добрињке рекоше у себи: „Шалиш се рођаче; не дирај нас и у нашу веру, јер ћемо се другчије рачунати“!

И заиста, тако су се и рачунали!.. Димитрије појмио је дух народњи, па се њиме и користио. Он разашље по свима северним покрајинама руске земље писма великим и малим кнезовима, и засебним — уделним кнежићима, а ови су опет известили своје бојаре, ратнике па и сељачки сталеж. У тим писмима говораше се: „Ево иде на нас безбожни Мамај, хоће нашу православну веру да замени својом бусурманском. „агарјанском и сараценском јереси“.. Шта! сараценска вера! а да од те вере нема ништа горе на свету! чисто је стидно и узети је у уста! Боље нам је да сви помремо, него да се сараценским крстом крстимо“!

Тако загудише Никите и Добриње о сараценској вери. Закукаше бабе по свој руској земљи, а кад бабе и мајке закукају, тада, држ се добро.

И на једанпут, као морски таласи појурише руски кнежеви и бојари, ратници и добровољци, орач и копач, све то полети Москви са својим кнежевима, заверивши се, не пустити у руску земљу сараценску веру, — борити се за своју веру до последње капи крви.[1]

У течају лета, прикупише се у Москви читави легиони војске — скоро све ликом опасане, и ликом обувене. Али у тој војсци дисаше онај дух, који побеђује, а то је: дух вере, дух јединства, дух наде на бољу будућност... Сва ова убојна сила беше дошла у Москву са својим малим и великим кнежевима.

Прво што је имао учинити Димитрије, кнез московски, беше то, да одведе све кнежеве, који беху дошли у Москву у манастир Тројички. У то време ово беше сиромашан манастирић — у једној тамној, и скоро не проход-

[1] Камо лепа срећа, да су тако својски послушали и нашега „честитога кнеза Лазу“ његови савезници, кад их позиваше на крваво Косово „у пресвето име Исусово“, е се не би ни наша слава закопала на Косову, и пет скоро векова трунула у Косовском гробу... (превођач).

ној шуми. Овај је манастир начинио од дрвета сам свети Сергије са својим братством које тада беше малобројно и сиромашно. Рано изјутра крене се Димитрије с кнежевима на пут у свету обитељ. Од Москве, па до Тројицког манастира, може имати око 10—12 сахати хода, и то све шумом боровом и јеловом. Страшна и велика то беше гора, а кроз њу, био је просечен тако узан пут, да два коњаника нису могла упоредо јахати, већ све један за другим. У овој шуми био је вечни мрак, и путник путујући кроз њу, опажао је у души својој и нехотице неки страх. Тек у даљини могло се чути, како детлић својим јаким и оштрим кљуном удара у суво дрво, као вешт добошар у добош... По где где могла се видети хитра и лака веверица, која скакуташе с гранчице на гранчицу — стругутајући са својим оштрим зубићима борове шишарке — храну своју. Огромни растови јелови и борови с једне и друге стране ове уске путање, беху се горе саставили, и тако изгледаше као да ови путници путују испод каквих мало осветљених сводова.

Димитрије и његови сапутници беху се нешто ућутали, и главе спустили; и као при последњој исповести, чињаше се, да је сваки од њих хтео да пропратити цео свој прошли живот, и дела у том животу. У овој мртвој тишини чујаше се по кадшто фрктање коњско, звек бакарлије или оружја, пуцање суварике коју би коњ својом оштром копитом нагазијо, и опет је наступала гробна тишина. Горе, над овим мрачним борјем, у плавој небеској висини, чујаше се како кликће соко; а доле, у тој мрачној шуми, чињаше се, као да је строга и неумољива природа сваки покрет тамо отерала, где живе људи у варљивим сладостима, са тренутном срећом, која ишчезава као сан, као дим из кадионице над гробом...

Ова путања беше дуга и уска — исто онака, као онај пут што води спасењу. Тако се дуго путује, а краја нигде!.. Сунце беше високо над борјем отскочило; али се ово божије око од огромних јела и борова није могло видети; само врхови јела и борова беху срећни, да на њих јарко сунце баца своје светле зраке.

У тој мртвој тишини, на једанпут зачу се неки металички звук; но тај звук беше тужан — плачан. Сви путници пренуше и прекрстише се; коњи подигоше главе, и уши начуљише. Глас се понови, за тим трећи, четврти пут — шума оживе, и чињаше се као да проговори...

Звонило је на службу... То је глас божији, који нас зове к себи... побожно прозбори Димитрије.

У добри час, баш на време стигосмо у свету обитељ, одговори кнез Владимир Андрејевић, који јахаше за Димитријем.

И наједанпут чисто се учини путницима, као да се борје уклони испред њих. У место уске путање, којом су тако дуго путовали, показа се пред њима дивна пољаница и на овој сиромашан манастирић начињен од саме дрвенарије. Ова дрвена црквица беше тако мала, да се уравна бар са врховима столетних јела и борова. Мале, ниске ћелице с малим прозорчићима, више наличаху на голубарнике, но на станове у којима људи живе. Једном речи, цела ова пољаница заједно с манастиром чињаше се путницима као неко гробље.

Кад се путници видоше на овој пољаници, они одмах сјахаше с коња, и привезаше их за јеле и борове. Не беше нигде живе душе унаоколо, сво братство манастирско беше отишло у цркву на молитву.

И путници отиду у цркву. Чудо је било, како је могао Димитрије ући на уска врата у свети храм, јер он

беше и сувише пун и дебео. А његово сјајно одело, звецкање оружија, јако је падало у очи скромним пустињицима.

У ниској и мрачној цркви служила се св. литурђија. Свеће бејаху упаљене на полијелејима и свећњацима пред св. иконама. Дим од тамњана, као мали облаци дизаше се из кадионице, и подсећаше на смрт, опело „последње целованије“ некога... Једном речи, све што се могло видети и опазити у овом мрачном манастиру, наличаше на гроб, на смрт, на последњи опроштај живота...

Кнежеви, бојећи се да се неби чуло звецкање оружја, полагано уђу унутра, и изненаде се. Млад, диван и јасан као сребро чујаше се глас, који из апостолске посланице читаше: Браћо моја, не гледајте ко је, но имајте веру у Господа нашега Исуса Христа. Ако у ваш збор дође човек који носи златан прстен и сјајну хаљину...“

Велики кнез Димитрије, чисто као нехотице погледа на свога друга Владимира, па онда поче самог себе осматрати; румен стида појави се на његовом пуном лепом лицу, које беше обујмила густа руса брада. Њему се учини, као да се то њему чита; јер он имадијаше и „златан прстен“, и хаљина му беше светла, златна, па му о врату висаше и златна гривна...

И Владимир, погледавши на Димитрија, разумео је шта он мисли...

...„Доћи ће и сиромашак у издрпаном руху — продужаваше читати онај јасан младићски глас — „и погледавши на онога, који је обучен у хаљину сјајну, рећићете му: ти седи ту. А сиромаху рећићете: ти стани тамо, или седи ниже мојих ногу. И не оцените добро ваш поступак, и бисте судије злих мисли...“

Велнки кнез поче се загледати у онога, који те речи читаше. Учини му се, да му је то лице познато, и као да је негде видео тог читача

Ово младо лице, и ако изгледаше бледо, изнурено, ипак се могло читати на њему, на његовом стасу, расту и оном дивном, звучном гласу нешто јуначно, племенито... На овог младића упре сву своју пажњу велики кнез, јер му то лице беше познато. Он у себи овако мишљаше: Није место том младићу овди, у овој живој костурници, где се живи људи сахрањују, у том мраку и тами — далеко од бурног светског живота, и примамљивих сласти тог живота. Тај млади човек, мишљаше даље велики кнез, требало би да буде обучен у сјајно рухо, наоружан светлим оружијем а о врату да му је обешена златна гривна, — он би требало да живи на мору светских уживања и светске насладе. Где га је видео? Ко је он?.. А овај млади црноризац — јунак, продужаваше даље читати нешто таково, што душу веома потресаше...

„Чујте браћо моја љубазна! — звучаше његов дивни глас. „Зар Бог не изабра сиромахе и слабе овога света, али богате и крепке вером, који ће наследити царство, које је обећао онима, који га љубе? Ви презресте сиромашка. Зар богаташи вас не газе и не тлаче, и на суд вас вуку? Зар они не хуле оно лепо име, које је вама намењено?..

Велики кнез трже се и поче у срцу да зебе. Ови прекори њега се тичу. Јер, он је тај који је презирао сиромашке, он је тај, који је окретао своје лице од сиромахових рита, — а за то, што се велики кнез стидео и свој поглед спустити на те кукавце у ритама и трњама... Да ли за то Бог не шиље на њега мач татарске освете, да га уништи, да отме њему и његовима славу и достојанство, што он сиротињу и слабе не види и не брани, већ граби, немилостиво гњави.

Он спусти свој поглед по својој цркви — и чињаше се као да помоћи тражи. Црне слике смерних богомољаца — калуђера, ниско беху главе спустили, и нешто дубоко

читају у памети... О њему, Димитрију мисле, и о његовим неправдама; мисле о томе, како је он заборавио те сиромахе, и пузи пред Мамајем — молећи га ропски, да му даде берат на велико кнежество... Димитрије баци свој поглед и на св. иконе, али му се учини, да се и та света лица крију од њега и његовог погледа...

Тамо подаље од њега, зачу се тежак и дубок уздах... Неко се тешко бијаше у прси...

За сво време св. литурђије, кнез је био узнемирен и сетан. И чињаше се, као да се он сам у себи исповеда вечитом творцу, за све оно, што је тиштало и мучило његову душу, — за његова дела и недела у минулом животу. Није ли он сатарио и упропастио Тверске кнежеве? Није ли он узео на своју душу крв многих жртава, које платише својим животом у татарској Орди и престоници, и у Русији? Да ли због његових великих грехова не пишти и вапије толико робље код бесних Татара? И зар он није узрок, што се хиљадама жртава по степама Кипчака, па и даље непрестанце томи у сужањству?

Димитрију приступи од поста и молитве згурени старац — са крстом у руци, и погледа га својим детињим очима, којима једва могаше трептати од старости и изнурености... О Боже мој, како су дубоко продирале те очи старчеве на Димитрија, а још дубље завириле у душу његову! Чињаше се, да су те упале очи виделе све, све што год је било рђавог, злог и грешног у животу Димитријевом... И небеше могућности да се сакрије од ових добрих, али неумољивих очију, овог живог, неопојаног гроба...

— Оче свети! У страху и прекинутим гласом прозбори велики кнез, и приклони главу своју пред крстом...

— Благодат и благослов Господа нек сиђе на те, кнеже, прошапта слаби и изнемогли старац.

Старац благослови кнеза. Кнез опет погледа на њега: бледо, као у мртваца лице, седа сребрнаста коса, која мало вираше испод камилавке, бледа рука тако слаба, да једва држаше крст... Где је та сила у том живом мртвацу?... А кнез дошао, да ту тражи и проси силе, помоћи, и опажаше да је она заиста ту, — у том св. човеку и крсту који му бејаше у руци. Тај старац, та сила и моћ, беше свети преподобни Сергије — калуђер манастира тројицког.

После службе божије, Сергије позове кнежеве на ручак у трпезарију манастирску. Сиромашно и мрачно изгледаше у трпезарији, исто онако као што је сиромашно и мрачно у шуми, кроз коју су кнежеви оном уском стазицом допутовали. И ручак беше са свим сиромашан, ни најмање не наличаше на кнежевски. Сви су калуђери били у трпезарији, и укупно ручали. Димитрије често је погледао на оног лепог и стаситог монаха који је читао у цркви. Он се сети, да га је видео некада у војсци кнеза Волинског, кад се овај враћао испод Казања кога је умирио. Овоме монаху беше име Пресвет. Његова, и брата му Ослабе храброст, прочула се по свој Москви; они беху чудо од јунаштва. О њиховој снази и јачини причало се нешто налик на баснословне јунаке; московске девојке, бојарке и кнегиње, које су имале прилике да виде само једном ова два лепа јунака, задуго нису могле заборавити њихову лепоту, и дуго се за тим уздисало при спомену имена Пресвета и Ослаба. Они су били пореклом од знатне и богате породице. Будућност им је била сјајна, јер их очекиваше: слава, почаст, власт, — једном речи, живот пун радости и задовољства. И наједанпут, ова два млада човека одричу се, и славе, и богатства, и друштва и пријатеља, па се упуте већ нама познатом путањом кроз огромне шуме, и оду Сергију, да га умоле, да их прими у своју свету обитељ. Кад је Сергије видео ова два млада

лепа и здрава младића, он их почне одвраћати од усамљеног манастирског живота, и представљаше им оне тегобе, са којима ће се они срести у новом калуђерском животу. Кад су открили своју душевну тајну, шта их је побудило да амо дођу, и кад су строго издржали искупење калуђерских правила и обета, Сергије обојицу покалуђери.

Ослаба је био ту — и велики кнез, чим га је видео и чуо његов глас, одма га је познао. Беше то стасит, леп млад момак и наличаше на брата Пресвета — као да су близанци, — с том разликом, што се у жарокастим очима Ослаба могла читати нека туга, нека замишљеност. Ослаба је читао у трпезарији „живот свеца“ који се десио тог дана, и ту је Димитрије чуо његов јасан као меденица глас.

Ручало се у највећој тишини; сваки је ћутао и слушао оно, што је Ослаба читао. Ова ручак не наличаше на обичне ручкове, већ изгледаше као каква дâћа, која се даје за душу некоме, кога нема на свету, или за упокој душе оних, који данас за овим ручком седе и ручају, а сутра их неће бити, — који ће отићи са овога у други, непознат свет. Великом кнезу чињаше се, да у том тужном гласу Ослабином он слуша плач своје миле и драге кнегиње за њим, кнезом Димитријем. И Димитрију наједанпут долази на памет Путивљ... тек зора зарудила, а на градским бедемима неко стоји, ломећи своје прсте, гледа у мрачну даљину, жалосно плаче и јеца... То је она, која је у давно минуло време обрнувши лице своје валовитом Дњепру као сиња кукавица кукала за својим милим и љубљеним кнезом Игором... И на московским бедемима, замишља он жену која плаче, и баца своје погледе у мрачну даљину, некога чека... И ког би другог чекала, ако не њега, свога љубљеног кнеза?.. Но дал ће га дочекати?...

Ручак се сврши. Кнез поче молити светитеља, да му да благослов за рат. Сергије се замисли: на лицу његовом виђаше се дубока жалост...

— Оче свети — благослови — помоли се Богу за нас, понови кнез.

Сергије подиже на њега своје — пуне туге и жалости очи.

— Кнеже! нек те мимоиђе ова чаша, тихо рече он.

— Не како ја хоћу, но како он хоће, одговори кнез истим текстом из св. јеванђеља.

Старац тужно климну главом.

— *Он*... несрећни Мамај, — чињаше се, као да сâм собом разговараше Сергије.

— Тако је оче, то је његова воља.

— Његова... Поштовати га и обдаривати... Господ ће видети твоје смирење и узвисиће те, а његову необуздану јарост обориће.

— Оче! изнова проговори Димитрије, — ја сам тако урадио, и он ипак јури на ме бесно.

— Нека буде воља Божија!

Старац заповеди те се донесе калеиица са освећеном водом, покропи Димитрија и његову дружину.

Димитрије баци свој поглед на Пресвета и Ослабу, који ту стојаху, и пажљиво гледаху шта се око њих збива. Учини се, као да се на њиховом лицу опази нека ведрина, нека румен, а јасне очи почеше јаче светлити, и чисто као да оживеше. Да ли су они туговали за својом прошлошћу, или о том, да нису у стању издржати борбу са оваком усамљеношћу и живи се закопати у ћелијама: нико није могао погодити шта они мисле, — али је кнез видео, њему је само срце његово казало да нешто има, што узбуђује и покреће дух ова два млада духовника.

— Оче! Обрну се кнез Сергију па рече: благослови да ова два монаха пођу са мном у крвави рат. Ми знамо за њих, ми смо слушали, да су они добри јунаци, и да знају врло добро ратнички посао.

Сергије погледа на монахе. Они у тај мах беху бледи у лицу, а очи им земљи оборене.

— Браћо моја вазљубљена! рече старац пресеченим гласом: — чујете ли шта вели велики кнез?.. Велику част он указа вама...

Румен изби у бледе образе Пресвета. Сн погледну на брата — њихови се погледи сусретоше, — и румен среће и радости пређе са образа Пресветових на лепе и дивне образе Ослабине.

— Нека буде воља Божија, и твоја свети владико, у један мах рекоше обојица, и поклоните се.

— Ја желим, да се спремате у свети бој, рече старац.

За тим приђе једном долапчићу, и отуда извади две црне ризе. На ризама је био навезен по један бели крст, а под крстовима, опет белим концима извезена по једна мртвачка глава — на две прекрштене мртвачке костп, што означава символ смрти и вечног ћутања за онога који носи ту ризу. Ово се зове скимна, и такове скимне Сергије мету на главу Пресвету и Ослаби; и рече:

— Ево вам покривач, метите га на оно место где би требао шлем да стоји; ево вам оружје и оклоп које не труди, у место оног, који ће захрђати и иструлити.

Браћа загрлише суха рамена овог светог старца и љубљаху његове ризе.

— Нека пођу с тобом, велики кнеже, ево ти мојих ратника...

Кнез са сузама захвали Сергију. Сви присутни као да намах оживише. Неки од монаха плакаху; јер су тако

заволели ова два прекрасна младића, да им тешко и тужно беше с њима растати се.

Очи старца Сергија беху пуне суза, кад се окрете младим скимницима, и прашташе се с њима топлим речима а узбуђеним гласом:

— Мир вам, ваљубљена браћо моја Пресвете и Ослабе!.. Да се не поколеба срце ваше, да не ослаби ваше јунаштво у светом боју... Пострадајте браћо моја, као врли војници Христови! Амин.

— Амин! понови сво братство.

— Амин! амин! амин! с узбуђењем кликнуше кнежеви.

Војска се креће из Москве, и полази у бој.

Јутром 20 Августа, 1380 год. Москва је испраћала своје ратнике у крвави бој противу „безбожног“ Мамаја. У то време, Москва не беше оно, шуо је доцније постала 1380 год. она није још била „срцем Русије“. Шта више, она није смела ни помишљати о таком громком и почасном називу. У то време још не беше ни „Русије“, није било шта више ни такове речи, већ је било налик на ту реч, којом се обично означавао појам о руској земљи; али је та реч носила у себи клицу будућег величија, славе и силе. Та је реч „Русија“ „сва Русија“. Ова се реч не узимаше у државном нити пак политичком смислу, већ у народном.

Под појмом „сва Русија“, разумевао се сав народ; и Никита, и Добриња, Карпи и Исидори, Митјаји и Миња Рогволодушки и Јарополушки и Доброгњевушки и Верхославушки, — све ове риђе русе браде, босе, голе и распојасе, које су живеле као пастири, ловци, орачи и копачи, а где што и као четници, и које су певале „величања

своме богу Дид-Лади. Сви ови „мужики“, (умањено име од „муж“) које попови називаше „христијанима“, за разлику од поганих неверника, и доцније се претворише у „крест-јане“ — робове — онако, као што се претвори „чеповјек“ у „лакеја“ и у „челаека“ „ej челаек! донеси трубку — чибук!.. (обичај руских спахија ачити се и бенавити се са својим језиком)“. Ево ко је се у то време разумевао под именом „сва Русија“.

У место „Русије“ у правом смислу те речи — беху „кнежевине“ „велике“, или просто: кнежество Тверско, Рјазанско, Московско, Нижегородско, и остала, а називаху се још: земља Рјазанска, Московска, Суздаљска и т. д. Русије није било, — дакле није могло бити ни „срца Русије“. Па зато и Москва није могла бити „срцем Русије“. А како је Москва могла и мислити о томе, кад је над њом често узимао претегу — Суздаљ, Твер и Нижњи. Па и величином, тада Москва није била већа од Суздаља, Твери и Рјазана, — а вући се клипка са великим „господином“ Новгородом, или с републиканским Псковом, о томе се није могло ни мислити; јер су те вароши, или те кнежевине биле и богатије и многољудније. Цела Москва у то време била се ограничила на једини Кремаљ; а ван Кремља беху јадне колибице, из којих су становници, чим би се појавио какав непријатељ сусед, или иноплеменик, бежали у Кремељ, да спасавају свој живот.

Москва не беше тада „белокамена“; јер све куће, изузимајући Кремаљ, беху од дрвета начињене.

Тада у Москви не беше ни звонаре „Ивана Великог“ ни цркве „Василија блаженог“ ни „цар-звона“ ни „цар-топа“, јер тада о топовима није било ни појма. Цареви нису седили у Москви, већ у Сарају; па „царева“ у то време није ни било, већ су се називали „ханови“, и тада — над Русијом беше цар „безбожни Мамај“. Једном речи

тадашња Москва, готово ни мало не наличи на данашњу Москву.

Но и у то далеко доба, постојала је тако звана улица „Охотни рјад“, и од те улице у доцније време створи се то, што постаде „срцем Русије“. Била је и тако звана „Црвена пијаца“, где су оближњи сељаци догонили и продавали своје скромне производе, сено и друге ствари нужне за живот, па су те кукавне сељане немилостиво тукли за крађу „кнутом“, или казнили смрћу, на једном доста прикривеном местанцу, које се зове „Лобно место“.

И ова мала и ништава Москва, испраћала је 20 Августа 1380 г. у крвави бој — своју и савезну војску противу „безбожног Мамаја“.

У саборној успенској цркви служила се св. литурђија, на којој присутан беше и велики кнез као најстарији стратиг — војсковођа. Он се топло мољаше Богу, ма да му мисли често одлетаху и у дивне и раскошне чардаке, где је он провео толико срећних година са својом милом и драгом супругом Јевдокијом; час му мисли одлетаху у тамну и сиромашну обитељ св. Сергија Радоњежког, час на далеко и непознато крваво поље, где га чека суд божији. — А какав ће бити тај суд, то нико незна, нити може погодити. Поред њега стојаше његов неодлучни друг и рођак Владимир Андрејевић, кнез Серпуловски. Он се такође искрено и топло молио Богу, и изретка погледаше или на Димитрија, или на икону св. Богородице, на коју беше пао сунчани зрак кроз узани прозорчић саборне цркве. Његово лице изгледаше и мирно и храбро. У истој цркви молили су се Богу и други кнежеви: Белојезерски, Каргопољски, Устушки, Ростовски, Серпејски, и све главне војводе, међу којима особиту пажњу обраћаше на се својом лепотом и дивним младалачким изгледом — Михаило

Бренк, и браћа калуђери Пресвет и Ослаба, са скимнама на глави.

Кад се служба свршила, Димитрије и сви остали кнежеви приступе кивоту, у коме почиваху остатци Петра митрополита Московског, и сви падну пред њим ничке.

— О свети чудотворче! Ускликну Димитрије, стојећи пред св. остатцима угодника: поганци и неверници иду на ме, твог искреног слугу, и јако наоружани, иду на град Москву! О, чудотворче! тебе је сам Господ јавио као свеца роду нашем... Ти се моли за нас, ми смо твоја паства...

Даље не могаше говорити, јер се од суза и јецања загуши.

Владимир Андрејевић замишљено гледаше на тело овог свеца. Његово јасно јуначко лице, чињаше се као да говори: о, како је мало и суво тело светитељево... Колико ли може бити тешко? Саме кости остале... а велика моћ у овим праведним костима почива. О, мала ли је наша сила и моћ спрам оне, која почива у овим костима.

И Владимир с' тугом погледа на своје јаке мускуласте руке, и на пуно тело свога друга Димитрија, које од плача сво дркташе и тресаше се.

Из Успенске саборне цркве, кнежеви и војводе отиду у цркву Архангелску, па се и тамо моліше Богу. Димитрије се смерно клањаше гробовима својих прародитеља, који су у тој цркви посахрањивани. Из Москве, а из саборне цркве, у којој се мољаше Богу, Димитрије на један-пут — и сам незнајући за што, пренесе се мислима у далеко Кијево, ког он никада није видео... „И тамо су мој прародитељи, мишљаше он: и прабаба, велика кнегиња Олга, равноапостолни Владимир, и Јарослав мудри, и Владимир Мономах... Они тамо мирно вечан сан бораве; над њима нису владали погани Татари... А ми, ми раја

татарска, робови Мамајеви... Стид ме хвата од вас, оци и праоци моји!..

И румен стида обузе његово пуно лице... Он погледа на Владимира Андрејевића, и с нова застидивши се, окрене своје лице од њега...

— Шта ти је велики кнеже? зачуђено запита га Владимир.

— Стидим се, друже... Осрамотили смо се, као загонетно одговори Димитрије.

— Чиме смо се осрамотили кнеже?

— Робовањем Татарима...

Владимир разуме свога друга, и уздрктавши, јако стеже балчак на свом дугачком мачу...

— Да оставимо наше кости у боју, мртви се не стиде, дрктећим гласом рече он,

— Амин! Да жртвујемо наше главе за гробове наших отаца и за част нашу.

Кнежеви изађу за тим на пијацу, где се свршаваше молитва и водоосвећење пред војском. Гласно и сложно певаше сво свештенство, просећи у Господа православној војсци „на непријатеље победу и одољеније.“ Глас звонâ разлегаше се на свима црквама московским, којих тада не беше много, и овај глас, чињаше се, као да напаја душу косматих ратника одушевљењем, који разумеваху важност овог одсудног тренутка, који их чекаше на бојном пољу. Многи образи беху поквашени сузама.

Кад су и кнежеви били покропљени освећеном водом, и кад се започе опраштање — „последње целованије“, тада цео Кремаљ зајечаа женским плачем и јауком. Највише је плакала велика кнегиња Јевдокија. Њене лепе жаркасте очи беху се надуле од плача. Загрливши својим лепим рукама свога милог кнеза, и гушећи се од суза, она шапташе својим уснама: „на ком мене младу остављаш?..

Ох мили мој кнеже, моје злато Димитрије, брате! оох! — Не плачи мила моја! не јецај љубезна моја Јевдокија, тешаше је кнез Димитрије... А и сам тек што не пусти сузу — али није могуће, није згодно... срамота га је од војске... Сва Москва упрла очи у њега...

Све су војнике оплакивали, грлили, благосиљали и љубили пратиоци.

Само схимници — Пресвет и Ослаба, стојаху усамљено, упрвши своје очи у земљу, и старајући се да их нико не види, они се нису имали ни с ким да опраштају; ту не беше ни једне душе која би их пожалила. А за што? за то, што је њима тако на рођењу суђено. Ту не беше загрљастих женских руку, које би се савиле око врата ова два црнорисца, који беху покривени схимнама.

По свршетку молитве, трубе затрубише, и војска поче излазити из Кремља на троја врата: на Флоровска, која се данас зову Спаска; на Николајевска, и Константино — Јеленска обрнута реци Москви, но која данас не постоје.

На вратима стојаху ђакони и протођакони, и држали су у рукама огромне чиније са освећеном водом. Свештеници и Архијереји с китом босиљка, кропили су војску, која је пролазила редовима — у сјајном оружју о бедрима а са сузама на лицу. За њима је ишла цела гомила — жена, матера, деце и других сродника, а ваздух се проламаше од плача и јецања тих жена, деце, матера и т. д. Последњи пут оне грле своје миле, последњи пут узмахују својим белим рукама, као птице белим крилима, а сад — по одласку ових ратника, — те беле, те загрљасте руке, само ће утирати горке сузе, и неће имати кога да грле.

Велики кнежеви иступише са својом војском из Кремља. Димитрије јахао је на свом белом арапском коњу, ког је јако волео, — исто онако, као што Олег вољаше

свог ратничког коња, који му је најпосле смрт задао. Дивно изгледаше велики кнез на свом милом, коњу! Ногама се опр'о на позлаћене бакарлије, а шлем и остало оружје, блисташе се као јарко сунце.

— Ох! у какву се лепоту обукао наш кнез! чули су се из гомиле гласови.

— Ваистину, прави Ђурђе победоносац!...

— Поред њега јахао је неразлучни му друг Владимир. Његов поглед беше пун јунаштва и смелости: „да положимо кости, а да не постидимо земљу руску.“ чинило се, као да тако говораху његове севајуће очи испод натмурених већа.

Кад су сасвим изашли из Кремља, они се и нехотично зауставише и беху усхићени. Чинило се, да нигде краја нема огромној војсци, а диван изглед те војске, немогаше се описати. Војска је стојала у редовима поред бедема Кремљовских, и упрвши очи своје на светину и свете храмове, чинило се, да је та војска из тих светиња и храмове црпила и уносила у своју душу дух храбрости, дух одважности — за оно свето дело на које полази... Мноштво копаља и цида, изгледаше као каква шума, племови и остало оружје, на које падаху зраци сунчани, сјаило је као небеске звезде. А огромни црвени штитови, којима је заклоњен леви бок и раме сваког ратника, напоминьаше ону румену крв, — крв, којаће се рекама пролити испод тих огњених штитова.

— О кнеже господине! ускликну Владимир, да дивна ти ли је и велика напа војска!

— Заиста, таке војске није било одкако у Русији, тихо одговори Димитрије.

Димитрије пође на свом дивном коњу низ редове упарађене војске; па кад је дошо до средине, он подигне

десну руку горе — као на молитву. Све наједанпут ућута се, па чак и жене престадоше плакати.

— Браћо! викну гласовито велики кнез, и његов глас разлегао се од једног краја до другог; — шта је лепше и боље, него жртвовати наш живот за нашу свету и лепу веру хришћанску!.. Не дајмо, да нам погани татари узму наше вароши и села; да нам руше наше светиње — свете цркве и намастире, да нас расејавају по лицу земље, а жене и децу нашу да одводе у стидно робство, да служе поганим Татарима. Пресвета Богородица, нека би умолила сина свога и Бога нашега, да нам он буде у помоћи у овој светој борби, а за свето дело!

— Слава великом кнезу! живео! заори се глас као из једног грла — по целој војсци.

— Ми смо се решили жртвовати наш живот за руску земљу, и пролити за њу крв своју! чуше се гласови из оближњих редова војске.

Кнежеви и војводе обиђу редове војске — сваки свој пук и оделења, коњанике и пешаке. — Све беше у свом реду.

На дани знак великог кнеза, засвираше трубе да се војска крене. Опроштајни глас звона, таптање и рзање коња, силни звекет оружија, плач, јаук и јецање оних, који су војску испраћали, лавеж поплашених паса — сва ова страшна и ужасна граја, збунила је и унеколико уплашила ову храбру, многобројну војску, те и она у свом срцу опажаше неку тугу и жалост.[1]

Пред војском је ношена огромна велико-књажевска застава, која се лепршаше и лелејаше у ваздуху као какав црни облак. На том стегу беху насликана страдања

[1] Ко се неће сетити при читању ових редака поласка нашег честитог кнеза Лазара из Крушевца на Косово? Ко неће видети у Јевдокији нашу царицу Милицу?..

Христова... Стег са сликом на њему, потпуно одговараше оном крвавои делу, које ће се под његовом сенком на бојноме пољу вршити. Из далека чинио се овај велики стег као нека црна птица, која се вије над војском...

Велики кнез јахао је испод саме заставе; над његовом главом вила се та црна птица, па и над целом војском храбрих Руса.

А у Кремљу — на висини позлаћених високих чардака — велико-кнежевских, на прозорима, који беху југу окренути, сећаше велика кнегиња — њу окружаваху жене војводске. Сузе су се лиле потоком из њених очију; она се стараше да се од плача уздржи, како би још за који тренутак могла гледати војску која се мало помало удаљаваше. Но узаман... И тек у даљини још се помалко виђаше велико-кнежевски стег — као нека црна тачкица у ваздуху; покад што сину копља од сунчаних зракова, па опет нешто тамно, нешто мрачно виђаше се како у далњи полагано миче. Најзад, све ишчезе, само се још виђаше, како су се облаци прашине, и неког тамног дима вили над овом грдном масом храбрих руса, који одоше у свети бој... Учини се, као да сва Москва наједанпут опусти, — оста у њој онака празнина, какву опажаху у својим грудима — велика кнегиња и жене војводске...

VI

Руска војска стигла у Коломну.

Руска војска кренувши се из Москве, лође у правцу ка Коломни.

Тамо, где се у наше доба пружа широки насип, а поред овог мноштво стражарâ и станичких домова; тамо, где у

наше време и дан и ноћ без престанка грми жељезница са стотинама кола — натоварених путницима и разним еспапима, која јури поред многих хиљада телеграфских дирека, и димом својим кади уређена поља; тамо, где су сад села и засеоци, дивни летњиковци богатих „руса“, „немаца“ „агарјана“ и осталих „бусурмана“, — тамо у оно време о коме ми причамо — беху свуд у наоколо пусте шуме, блата, и неуређене пустаре. Кроз те шуме и пустаре пружала се уска путања, по којој су тек изретка пролазили трговачки каравани „Сурожана“, и татарске крцалије, кад је нужно било прикупити данак „за цара царева — татарског Хана“. По кад што пролажаху овом уском путањицом и немногобројне војске, засебних (феудалних) руских кнежева — у намери, да се један с другим ухвате за гушу око велико-кнежевског престола, или око какве вароши на јуриш узете од свог суседа. И само по овој уској стази могло се проћи у то давно минуло време Све унаоколо, беше пустиња, огромне, мрачне и непроходне шуме, по којима се виђаху трагови медведа, курјака, куна, рисова и осталог дивљег звериња. За овим зверињем јурио је по који смели Никита и Добриња, еда би којом срећом уловио ког звера па кожу однео великом кнезу за данак, а месом од уловљеног звера захранио себе и своје двоноге звериће.

Овим крпевитим и уским путем, креташе се ка Коломни руска војска. Само се по себи разуме, да се та војска полагано кретала, — а често је бивало и таких узаних пролаза, да су војници један за другим морали ићи. На појединим местима, где би се указала каква пошира пољаница, војници су широм по њој ишли. Више од два сахата хода беше се пружила ова голема сила, а за њом се полагано креташе комора — натоварена храном, казанима, бакрачима и осталим нужним справама за готовљење јела.

Не подмазана комордијска кола тако су шкрипала, да се на читав сахат могло чути. Учини се, као да ова дивљачна пустара на мах оживи; никада она није видела таку множину људи и коња; њена тиха и мрачна мирноћа никада није узнемиравана толиким рзањем коња и толиком људском грајом.

Па и само звериње беше напала мука и јад. Јер кад чу ову дотле нечувену грају, оно се тако узјазби, да управо није умело ни бегати. Тако н. пр. често се могло видети, како медвед излазећи из честе и исправивши се на задње шапе, урлаше и рикаше као бесомучан на људе и коње; курјаци кад су чули шкрипу неподмазаних комордијских кола, толико су арлукали, е се чињаше да су побеснили; лисице пак беху се поизвлачиле из јазбина и ритова, па и оне унезверене — као од неке муке само су ћавкале. Читава јата птица вила су се над војском; јер и птице не привикнуте на ову грају, беху се нешто узрујале и побркале, и чисто им се чињаше, да се сва шума покренула с једног места и путује на друго.

Но на преноћиштима још је била већа граја и дакање у војсци, а нарочито у вече и у зору. Слуге и сејизи, чим би се стигло на преноћиште, одмах су разапињали кнежевске, бојарске и војводске шаторе. Шаренило ових шатора тешко је и описати. Јер, што је газда од шатора био знатнији и богатији, то му је и шатор био већи и шаренији, У средини међу коморама, обично се разапињао шатор велико-кнежевски, који је био највећи, а окићен разним сликама и кићанчицама. Над велико-кнежевским шатором свагда се лелејао и лепршао црни барјак са позлаћеним кићанкама. Око тог велико-кнежевског шатора разапињати су шатори осталих уделних кнежева, а иза ових шатори простих војвода и бојара. Сви ови шатори разликоваху се по разним бојама, по којима се могло знати и то, који

кнез управља једном, који другом кнежевином. Осем тога, и свака застава засебних кнежева имала је своју нарочиту боју и по коју слику светитељску. Тако н. пр. на неким заставама било је насликано „страдање Христово“, на другим — „свети Никола чудотворац“ и т, д.

Војници су одмах почињали ложити огромне ватре. Светлост од вâтра не даваше мира ни покоја дивљим зверовима: целу ноћ могло се чути рикање медведа и урликање курјакова. Кречање и цвркутање читавих јата птица, никако није престојало.

Око ових великих вâтра, војници су чварили по нешто у тигањима; огромни казани кључали су са разним варивом, а на ражњевима, пекли су се волови и овнови.

У шаторима пак, мого се чути разговор великих кнежева, куцање с чашама и братимљење кнежева једнога с другим. Кнежеви и бојари частили су један другог, мењали се оружјем и братимили се. Тако н. пр. Муромци су се веселили и грлили са Суздаљцима, Верејци са Серпуховцима, Боровичани су частили Угличане, а Тверци Белојезерце... Ту се говорило о оној тиранији коју руски народ трпи од „поганих татара“; спомињаху се имена оних руских кнежева које погуби груба татарска сила и самовоља; није се заборавило споменути ни о великој дацији коју даваху руски кнежеви татарским хановима. Једном речи, под овим кнежевским и бојарским шаторима претресана су сва зла, беде и невоље што их трпи руски народ од дивље орде татарске...

Међутим, и прости војници из огромне и простране земље руске, почеше се један другом приближавати и боље се упознавати. Шали, смеху и пецкању није било краја. Тек у неко доба ноћи све се утиша и заспи, а по ноћној тишини, само се разлегаше глас мртвих стража и предстража, а у даљини чујаше се урлање дивљих зверова.

Тек што зора заруди, све се намах узрује и подиже; чује се граја и вика, и спрема да настави путовање — даље на југ.

Тек осми дан стиже руска војска из Москве у Коломну. За читав сахат хода, беху изишли да сретну Московску војску и остале војводе, које се одазваше позиву великог кнеза Димитрија, и којима беше зборно место Коломна.

Ту беше Микула Васиљевић, командант пука коломенског; Андрија Серкиз војвода пука Переславског; Иван Родијоновић војвода пука Костромског; Тимотије Волујевић војвода пука Ђурђевског: кнез Роман Прозоровски војвода пука Владимирског; Кнез Теодор Елецки војвода пука мештерског; кнежеви Ђурђе и Андрија војводе пука муромског. Војводе се грљаху и љубљаху један с другим; чисто би човек рекао да је светли васкрс Христов, и честитаху један другим срећан почетак.

На Коломенској капији војску је срео јепископ коломенски Герасим, а на свима црквама у Коломни, јечао је глас звона, која такође поздрављаху долазак московске војске. Коломна никада није видела таку грдну силу војске. И велико и мало, и старо и младо поврви ван вароши да сретне и види ту војску. Остаре жене, богатији људи из Коломне, иђаху с разним колачима и напитцима, па нуђаху уморене војнике, да се поткрепе. Сва ова војска, која се срика у Коломну из разних крајева простране руске земље — не гледећи на разноликост одела, на различне дијалекте говора — све то изгледаше и чињаше се као „своје рођено“, као познато, мило и драго...

— Сестре миле! рећи ће једна Коломљанка другарицама својим, носећи на рамену обраницу с бакрачима, кад поведоше војници коње на реку Оку да их напоје, ја сам мислила да ће од множине коња Ока пресанути.

— О, небој се мила моја! где ће коњи реку пресушити, тепила ју је друга једна жена.

— Вргом море није могуће исцрпите, додаде трећа.

— Ох, много је — много војске; поплашени голубови прнуше од страха са цркава, и немогу да нађу места где да падну, говораше опет друга жена.

Нарочиту пажњу обраћаху на се два лепа младића на крпшним коњима и са светлим оружјем, којима главе беху покривене црном плаштом, а на том плашту беху извезене мртвачке лубање — символ смрти. Они се никако нису одвајали од великог кнеза Димитрија. Ти храбри и лепи младићи беху: Пресвет и Ослаба.

Другог дана, пошто је војска стигла у коломну, велики кнез изда заповест, да се сва упаради ниже вароши на једној ливади — на оној ливадп где су Коломљани обављали своје игриште, и певали „величаније“ Дид-Лади. Ова ливада, као и она у Карачарову, па и она код Москве, звала се „девојачко поље“.

Милина је било погледати на ову многобројну војску, која беше прекрилила цело непрегледно „девојачко поље“. Оваково што, још се никад није видело у пространој руској земљи. Оволико војске не беше се скупило ни онда, кад су Руси војевали на Печењега, Половце, Хазаре, Грке и остале непријатеље свога трага и огњишта. Но што је још чудније, сва ова многобројна војска разликоваше се по крпју и боји хаљина, по оружју и осталим војничким спремама а у неколико и говором. Једном речи, изгледало је, као да је ова војска прикупљена са свију крајева света, а међутим, то беше један народ, једне вере и обичаја — браћа по крви, — али није било случаја да се овако прикупе, један другог познаду, братски се загрле, и слошки у свети бој пођу.

— О, ти велика православна земљо руска! Узбуђено ускликнуо је велики кнез Димитрије, кад је видео оваку множину војске, па подиже руке к небу, и чињаше се као да призива милост неба на овај цвет, на ову узданицу руске земље.

— И још се није она сва прикупила кнеже, с дубоким уздисајем рече Владимир Андрејевић.

— Да, друже мој, заиста није се прикупила сва земља руска; но ко ће бити та кокош, која ће под своја крила прикупити све пилиће!?

— Ти си, кнеже та кокош, теби је намењено да извршиш оне наде, које ће народ руски срећним учинити...

Велики кнез тужно климну главом, шлем му се заблиста од сунчаних зраха који падаху на њега, па још тужније проговори: „Не, друже, ја сам мали у дому матере моје — свете Русије... мали ћу и остати.

— Живео велики кнез! Слава му!. заори се по војсци глас, кад угледа Димитрија.

— Живела Христољубива православна војска руска! Слава јој! одговори велики кнез, и приближи се војсци, која се беше постројила у полу-круг.

Војска је била подељена по „земљама“ — земља суздаљска, земља московска, тверска, владимирска и т. д. а све те војске укупно — састављаху руску земљу. Заповедник десног крила био је кнез Владимир Андрејевић, левог крила — Лав Брјански, а средином — центром командоваше сам велики кнез.

Кад је војска прегледана, издаде се заповест, и трубе затрубише, да се сутра-дан 30 Августа крене даље војска. 30 Август беше дан рођења св. Александра Невског, прародитеље великог кнеза Димитрија.

По свима варошима кроз која је имала војска проћи, беше приготовљен сјајан дочек; војска је у изобиљу чаш-

ћена и јелом и пићем. И овде у Коломни, на „девојачком пољу,“ војска је дивно почашћена. И мало и велико носаше по редовима војске разна јела, посластице и напитка. Великп кнежеви обично су ручавали у вароши код јепископа Герасима.

Кад се војска добро почасти и прилично накваси, тада се започе разговор, весеље и братско грљење, коме краја не беше. Нарочито се разговор беше завео у пуку Муромском. Војници се бсху скупили око већ нама познатог Маљуте — Карачаровца, — онога Маљуте, који се разговарао у селу Карачарову са старим Рогволдом, кад оно се „игриште“ обављаше, и кад бесни татари онолико света у ропство одведоше, — Маљуте, који се хваљаше како је са волујским кнезом војевао на Казан, а за тим како је бегао с осталим кад оно руси претрпеше пораз на реци Пјани од Арапше.

— И тако дакле земљаче, твој је био земљак Илија Муромац? рећи ће један.

— Па кад смо из једног села, разуме се да је мој, земљак одговори Маљута.

— Гле, гле! баш из Карачарова?

— Да, да, из Карачарова, и куће су наше биле баш једна до дууге.

— Па ти мора бити да знаш и какву причу о Илији Муромцу?

— Како да не би знао!

— Причај нам, ми ћемо те радо слушати.

— Дед, драги земљаче — пријатељу, причај нам, ми ћемо ти захвалити, говораху други.

— Маљута изнајпре — као и хтео би и неби хтео да прича; али кад га поново почеше молити, он се мало искашља па отпоче:

„У давно минуло време, беше у славној вароши Мурому а у великом селу Карачарову један сељак по имену Иван Тимотијевић. Од многе своје деце, он највише во-љаше једно, и то беше Илија Муромец. Тридесет година Илија није мого ићи, јер му се беху одузеле и ноге и руке; — па непрестанце седећи на банку, читаву је јаму под собом ископао од многога седења“...

— Ах! јаму ископао, чујетел? Проговори један.

— Та, мани, не смећи, што утрчаваш у реч! нек даље прича, рекоше сви у глас.

— И Маљута продужи даље своју причу о Илији Муромцу.

„Приближаваше се летње време, дани тежатници, кад треба косити, жети и т. д. И отац Илијн отишао је на рад са својом породицом. Код куће беше остао сам Илија. Поред куће његове пролазили су непознати старци, и то беху просјаци, па се зауставише под прозором, и почеше овако говорити Илији: Јеси ли ти Илија Муромец, син сељачки! Устај на ноге лагане, отвори нам врата, пусти нас просјаке, и дај нам сиромасима да се чега нашијемо“...

— Пиј, мили мој, пиј — нек ти је на добро здравље! Као из небуха појави се једна баба, која носаше на обраници два пуна бакрача с пићем, и нуђаше војнике да пију. Војници се докопаше врчова и пића, па намах заборавише и милу причу о Илији Муромцу....

VII.

Непознати Боброк.

Прође недеља дана. Војска продужаваше кретати се даље на југ. Она преброди реку Оку, и ступи у пределе

који јој са свим беху непознати. Тако је мало знао руски народ у то време своју рођену земљу! И овде се јави нужда, да се потраже вође, који познају земљиште. И ко би могао други бити тим вођама, ако не људи, који се баве трговином? Ти људи беху „Сурожани“, који су у свом животу многе земље прокрстарили, на многим се морима возили; они су бивали и у Бугарској и у Сарају, у Италији и т. д.

Они су често имали прилике да чују и то, како звецкају пранге на ногама сужника код татара; они су бивали очевидци, како се у месту Кафи, продају људи у ропство као марва, — једном речи путујући и тргујући, они су свет познали, и сваких се јада у том свету нагледали.

Оваких „вођа“ беше тада у руској војсци около десетине. Но међу свима тим вођама нарочито се један одликоваше својим знањем и бистрином схватања. Около четрдесет година он је пловио по разним морама као трговац, знао је нарави и обичаје свију скоро народа; знао је говорити и Суропки и руски, разумевао и прилично говорио — и татарски, и немачки и италијански, па је чак знао грчки, пољски и српски језик прилично говорити. И кад овај почне причати о својим прекоморским путовањима, чисто ти се кожа најежи, а коса накостреши од његовог казивања шта је божји чудеса видео. Тако, он је причао да је био у Цариграду и лично видео грчког цара Палеолога; видео ону хаљину Богородичину, коју су грци метули у море, кад су руси на Цариград војевали, те се сви подавили од големе буре која се подиже на мору кад метупе у њ ову хаљину. Причао је даље, да је био у Кијеву у чувеним кијевским пећинама, да је тамо видео Златна врата, и чуо како кијевски слепци и просјаци певају. А кад је у Србији био, тада је видео вели — како су сахранили српског цара Душана, па чак да је и кољива

на његовом погребу јео. Био је и у Бугарској, и у Сарају код татарског цара Узбека, — и бог те пита, куд овај човек у свом животу није пропутовао, и каких се чудеса није нагледао.

Такав беше овај „Сурожанин“! Он је пут и правац пута познавао по звездама и по месецу. Знао је каки зверови живе у каквој земљи, каких драгоцених камења има, видео и кита и морска чудовишта,што су до појаса жене, а од појаса рибе с репом и перјајама, које по ведрим данима искачу из мора, и пљескају у дланове.

И баш у то време — кад он ово причаше, доста подалеко пред предњим редовима војске чуше се трубе. Војска се и нехотице заустави, и поче прислушкивати, какве гласове дају трубе. За преноћиште још беше рано; сунце заиста беше превалило заранке, но вече још не беше наступило. У осталом, и сам глас трубе није био опасан, јер није давао знака узбуне, већ напротив, мого си приметити неки поздрав. Но при свем том, војска се мало узјазби, и гледаше с напрегнутим очима у напред. „А ако буду погани татари?“.. „Или литванци?“..

— Глас трубе непознат, примети велики кнез: — то не свира наша труба...

— Нису наше трубе, потврди кнез Владимир Андрејевић, то су туђе.

— То су Кијевске трубе, рече онај свезнајући „Сурожанин“, ја их врло добро познајем...

Димитрије, Владимир, Пресвет и Ослаба ободоше коње, и потрчаше напред.

На сусрет московске војске иђаху читави облаци прашине. Трубе су јасно свирале поздраве, а и за прашине виђаху се разне боје заставе, које се лепршаху по ваздуху. На заставама сијаху се крстови...

— То су наши! наши! Ено се на заставама виде крстови, повика војска.

— У поганих неверника нема крстова на заставама, то су наши! хришћани иду!

— Трубчани и Брјанчани, браћо иду! Ено, познајем их по хаљинама и по заставама, рећи ће један.

И заиста, у војсци која се приближаваше, ништа непријатељског није се могло приметити. И људи, и заставе, и оружје, и одело, — све је то налицало на нешто „руско.“ Напред, под аленом, златом извезеном заставом, јахали су два млада коњаника, а трећи који за њима јахаше био је прилично стар. Прва двојица имали су вране коње, а онај трећи јахао је на кршном кулашу. Ма да спољни изглед ова три коњаника, па и целе војске — не налицаше на татаре или Литовце, ипак, опажало се, нешто особито код ова три јунака. Они двојица млађих, беху плави, вицкасти — с жарокастим очима, и реко би човек, да ни мало не наличу на „Русе,“ а пре на Литванце; јер таких вицкастих и веретизних кнежевића није било у Русији; — руски су кнежевићи махом узрасни и пуни, па у исто време носе и браде, а у ових двојице сасвим не беше браде, али су за то имали усковрчене и усукане брчиће... Ајак, то нису Руси... А онај трећи, што беше најстарији, још чудније изгледаше. Црни бркови као два велика повесма падаху му на рамена а брада голема као каква метла! А што још беше чудније, испод капе, около слепих очију вињаше се да главу брије, — али не сву. И не гледећи на то, што он изгледаше као какав разбојник, ипак, у његовим очима могло се читати благородство и племенитос душе. Он је све гледао, и само грдно великим брком мрдао.

Кад је кнез Димитрије видео прва два млада коњаника, он их одма познаде, и врло се обрадова. Он се мало

приподиже на седлу; на устима показа му се осмејак, а десну руку приложи прсима, на којима висаше велики златан крст, и с тиме поздрави младе јахаче.

— Добро нам дошли честити кнежеви! узвикну велики кнез. — Благословен долазећи у име Господово!

Млади се кнежеви поклонише, и метуше руке на груди.

— Да загрлимо један другог, — продужаваше велики кнез.

И у исто време, најпре загрли једног, па онда другог.

— Срећан нам пут, смрт непријатељу! као из једног грла проговорише ова два млада коњаника; — ми и војска наша, стављамо се на твоје расположење Господине кнеже.

— Браћо моја мила! ви сте обојица кнежеви, Андрија и Димитрије Олгердеровићи; ми смо се решили, да положимо главе за руску земљу, и за свету веру и свете цркве! говораше вел. кнез Димитрије.

— За то смо и дошли, то и хоћемо, — то и желимо а ево с нама и наше храбре војске — Брјанчана и Трубчана, одговоре Олгердеровићи.

Ова два млада коњаника беху рођена браћа, кнежеви — Андрија и Димитрије Олгердеровићи. Њихов брат, кнез Литовски Јагајло, беше их нешто увредио, те они због тога пређу на страну Московског Димитрија, и доведу му у помоћ своју војску — Брјанчане и Трубчане.

— А овај, господине кнеже, поче говорити Андрија Олгердеровић, показујући на оног трећег страшног коњаника са големим брковима, који сеђаше на свом коњу и усукиваше брк: — овај, кнеже... И не договори...

У тај мах дојурише великом кнезу два друга коњаника, усплахирени и задијани. Зној је с њих киптио, а коњи се страшно беху задували и уморили...

— Какве ми гласове браћо доносите? усплахирено запита их велики кнез.

— Ја, Петар Горски, и Карп Алексић, ми смо гласници Симеона Мелика, брзо одговори један од дошавших.

— Па за што је послао вас Симеон? брзо запита Димитрије.

— Послао нас је да ти кажемо, да је проклети Мамај на реци Дону, и чека да му дође Олег кнез рјазански, и Јагајло кнез литовски.

Лице великог кнеза натмури се... веће задркташе... очи севнуше... и дрктећом руком прихвати се кнез за срце.

— Дакле и проклети Олег... прошапта велики кнез...

Румен исчезе с његових пуних образа... усне су дрктале... И кнез усиљаваше се да себе умери.

— А јели велика сила Мамајева? питаше он гласнике.

— Не може се пребројати, беше кратак и страшан одговор.

Димитрије обори главу доле, па опет подиже горе, и погледа на Олгердеровиће, који стајаху бодро и весело; за тим погледа и на онога с великим брковима јунака; и он стојаше бодро, и изгледао је као соко сиви, а једним се брком смешио... Димитрије за тим погледи на свога друга Владимира Андрејевића, и најпосле на она два калуђера — Пресвета и Ослабу — њихови јуначни изгледи у неколико га охрабре...

— Дакле с оне стране Дона проклети Мамај? С нова запита Димитрије гласнике?

— Да, господине кнеже, одговори један гласник.

— А шта ради Симеон Мелик са својим ратницима?

— Бије се с предњим трупама и с предводницом Мамајевом, одговори други гласник.

— А држили се храбро Симеон?

— Храбро, господине кнеже, рече први.

— Његови су ратници на избор јунаци, не помични као стена, — сечу погане татаре као краставце.

Велики кнез снова погледа око себе, и бацивши поглед на сунце, које се већ смираваше, заповеди да се труби преноћиште.

На мах затрубише трубе, зарзаше коњи, и чињаше се, да се сва околина потресе од многобројних гласова и граје. —

Велики кнез обрне се кнежевима и војводама који око њега стајаху, па их замоли да дођу тог вечера у његов шатор, а Пресвета и Ослабу одмах посла, да позову и остале кнежеве и војводе да дођу у његов шатор.

— Да држимо савет — објасни кнез.

Пресвет и Ослаба као стреле полетише на разне стране да позову кнежеве.

После полак часа, беху се прикупили сви кнежеви и војводе у Димитријев шатор на вёће. Велики кнез седео је у средини шатора, а остали кнежеви и војводе у наоколо око њега. Поред великог кнеза сеђаше Владимир Андрејевић, према њима браћа Олгеровићи са оним непознатим јунаком. На вратима стојаху — као две црне сенке — калуђери Пресвет и Ослаба.

Велики кнез прекрсти се, а за њим и сви остали кнежеви и војводе.

— Ва име Оца и Сина и Светога Духа! Започе Димитрије.

— Амин! беше општи одговор.

— Војвода Симеон Мелик, пратио је гласнике, који рекоше, да је проклети Мамај с оне стране Дона, и чека несрећног Олега кнеза Рјазанског и Јагајла — Литовског.... Сила и ордија проклетог Мамаја непребројна.... Војвода Симеон бије се с предводницама, да би им препречио пут даљем напредовању...

Димитрије се заустави, и баци поглед на кнежеве и војводе, у намери, да види какав је утисак произвео његов говор, и да се мало одмори. Груди његове високо се подизаху, а златни му крст на њима — горе — доле одскакаше. У шатору владаше мртва тишина, — не обзирући се на грају, смеј и читав џунбус од војника око шатора.

— Браћо! Куцну час, дрктећим гласом проговори Димитрије, какав савет дајете, шта да радимо?.. Да ли да пређемо на ону страну Дона, или да чекамо на овој?..

Димитрије ућута, и тешко дисаше, — и сви су остали ћутали и тешко дисали.

— Да ли да прелазимо или овде да чекамо? понови кнез.

— Овде да чекамо кнеже, чу се један уплашени глас.

— Треба да останемо на овој страни Дона, чу се један смелији глас.

— Заиста, непријатељ многобројан, па и Рјазанци и Литовци дошли им у помоћ, рече трећи.

— Ако оставимо реку иза леђа, биће тешко вратити се натраг, — не треба прелазити, још неко рече...

— Уа! чу се на једанпут чудновати глас, као из неке трумбете.

Сви погледаше. Овај чудновати глас издаде од себе онај брка, што сеђаше поред Олгеровића. Димитрије погледа на њега — погледом питања. Олгеровићи се лукаво смејаху.

— Ја, Митро Боброк, Волинац, дајем ти овакав савет господине кнеже, а и свима вама осталим кнежевима и војводама: да се пређе на ону страну Дона, и тамо да се бијемо с поганим татарима; јер, ко бије, тога не бију, а ко сам не бије, тај ће сам бити бијен.

Овај неочекивани, и чудним начином изречен говор (Боброк је говорио мало — руским наречијем), учинио је јак утисак на великог кнеза и све остале кнежеве и војводе. Сви су седели и изгледаху као онесвешћени и збуњени. Пресвет и Ослаба, чисто су уживали, гледајући у овог непознатог човека — јунака.

— Господин Боброк право каже, рече Андрија Олгеровић великом кнезу. Ако желиш истинског боја с татарима, а ти одма издај заповест, да се војска — одма — сад превози на ону страну Дона, и да ни један војник не сме ни помислити, да му се треба натраг вратити. Нека се сваки од нас искрено бије и крвави с татарима; нека нико не мисли о спасењу свога живота, већ сваки тренутак нека смрт очекује... Тада ћемо само моћи одржати победу над поганцима...

— Врло добро, кнеже Олгеровићу, беше одговор непознатог Боброка.

— И ја велим да је добро! прихвати Димитрије Олгеровић. А што говоре да је велика сила у татара, — на то се не треба обзирати! Јер, није Бог у сили, већ у правди, — на чијој је страни правда, тамо је и Бог, па ма како мала била сила.

И баш као у потврду ових речи, т. ј. да је и Бог и сила у праведној ствари, на једанпут уђе у шатор један стари духовник, сав прашљив, види се да је с пута; најпре се прекрсти по руском обичају, а за тим се свима поклони.

Мир вам! рече овај стари калуђер. За тим продужи: Преподобни Сергије, игуман смерног манастира свете Тројице, шаље, теби велики кнеже, а и осталим твојим ратним друговима свој пастирски благослов и ово писмо.

Сви кнежеви и војводе скочише на ноге. Старац — калуђер, маши се руком у јанџик, и извади отуда писмо,

па га пружи великом кнезу. Дрктећим рукама кнез развн писмо, брзо га у себи прочита, и намах показа му се на лицу светлоћа и радост.

— Благодарим ти Господи Боже! Ускликну кнез од радости, и подиже руке к небу. — Свети отац — ево ми и по други пут шаље стој свети благослов, да идем у бој... Ово је велико предзнаменоваше! Ево за нас помоћи Свемогућег Бога и свете Богоматере!.. „Небој се чедо,“ вели преподобни отац... Ускликнимо и ми с псалмопевцом: „Они су на колима и коњима, а ми у име Господа, да устанемо и да се исправимо!...“ Устајмо браћо! Боље је храбро умрети него срамно и у ропству живети. Боље би било, да се нисмо ни кретали на погане татаре, но доћи довде — и ништа не учинивши — вратити се натраг...

— Добро је, добро! загуди глас непознатог јунака...

У тај мах дође у шатор друго једно ново лице, — и видило се да и то ново лице долази с пута. То беше остара јака људина, с проседом брадом, граорастим очима, и од сунца му беше поцрнело лице. На његовом оружју и осталом војничком спремом, виђаху се знаци удараца од сабаља, а и усирена крв на погдекојим местима по халинама...

— Брате Симеоне! с каквим гласовима долазиш! журно га запита велики кнез Димитрије.

— С добрим гласовима за јунаке! Беше одговор....

— Шта је с поганим Мамајем?

— Грдну и голему силу води на нас Мамај... Ево га већ на Гускином броду... Нашу и његову војску, само још ова ноћ раздељује... Спремај се кнеже! Сутра ће напасти на нас поганци.

— Врло добро! Врло добро! Опет загуди глас Боброка. — И он продекламова ове речи: коњи ржу, грми

по Дону лава, велики кнез Димитрије ступа ногом у бакрачлију... Ајдмо на погане татаре!

Сви су зачуђено гледали на Боброка, али му нико ништа не одговараше.... Само велики кнез подиже очи к небу и прекрсти се...

— Нека буде тако! Боже свемогући! Буди твоја воља!...

VIII

Ноћ у очи битке. Пророчанство Боброково.

Ко је био овај тајанствени, овај непознати Боброк, за чије се име — може рећи, да је решило судбину руске земље; — име, које је покренуло неодважног Димитрија и руску војску да прекорачи рубикон — дотадању руску границу?

Летописи говоре, да је Боброк био „Волинац,“ дошљак из јужне Русије, која у време татарског ига беше прекинула сваку везу са северном — московском, тверском, владимирском, суздаљском и са свима осталим земљама, које беху под игом татарским. Јужна Русија, заклоњена Дњепром, и осталим степама, тим природним бедемима, још од оног доба, кад претрпи онај пораз за време Батија, почела је мало по мало васкршавати; — док међутим северна Русија, због своје неслоге, још носаше постидни јарам татарски. У јужној Русији све је било као и пре — за време Игора, Светислава, Олега и Јарослава „законодавца,“ за време Владимира „јарког сунца,“ и Владимира „Мономаха:“ не беше само кнежева, но било је песника, који су вас певали, јуначка дела „Иваса Кожемјака,“ старог „Јана Усмошевца“ и „Добриње Никитића“ — ових славних и неумрлих јунака и бораца јужне Русије.

И Митро Боброк припадао је оваким јужно-малорусским јунацима. Он је волео своју милу страну где се родио, волео је песме које се по тој страни хоре; волео је цуре, или — како их он зваше „дивчата;“ знао је на памет стару јуначку песму — „Слово о полку Игоровом...“

У то време, крајња граница јужне Русије беше „Црвена Русија,“ *јуначка* домовина кнежева галицких — Романа и Данила, знатна због престонице Галича; — а јуначна прозвана је за то, што је татари никад нису прегазили нити је под своју власт покорили. Кнез Роман беше зграбио под своју власт и Литву, која је горко јадиковала на њега: „Романе! Романе! не живиш како треба, а сабираш плодове по Литви...“

У том пределу, у Црвеној Русији растао је Митро Боброк; и кад је порастао, он је као слободна птица летио по слободним покрајинама кијевским и литовским, и здруживши се с јунацима као што и сам беше, често се сударао с поганим татарима и мејдан делио, кад су ови покадшто покупавали да као скакавци опустоше јужну Русију „мајку украјину,“ која се тек поче као из мртвих подизати и процветавати.

Митро је себе — и сам незнајући зашто, називао „Козаком,“ вальда тек онако, што су и остали јунаци себе тако називали. А шта је значила реч „Козак,“ он то и сам није знао, па мучно да је ма ко и други знао шта та реч значи.

Митро Боброк говорио је и некаким чудним наречијем: чинило се као да је руски језик, — речи познате, али изговор не беше руски. Тако на прим. хлеб он зове „хлиб,“ човек — „чоловик“ и т. д. Покадшто изговори таку реч, коју не може нико да разуме. Тако н. пр. годину зове „рок,“ ципеле — „чоботе,“ он не вели да псето лаје, већ „брешет,“ не каже: човек лаже, већ такође „брешет;“

он никога не зове господине, већ свакога „пане.“ И овакав језик изгледаше чудноват руским људима, а нарочито Московима, те би често рекли: „гле ти, како се помео у говору овај перчинлија (Боброк је носио дуги перчин).

Из таких перчинлија беше и Митро (Митар) Боброк. Он је дошао из своје постојбине у Литву; служио је код Олгердовића, и чим је чуо да се Руси дижу на погане татаре, он није могао остати према томе светом предузећу равнодушан, већ умоли Олгердовиће, да и њега поведу са собом. Олгердовићи су Митра поштовали и уважавали као свог рођеног оца; јер то беше човек у војним пословима врло вичан, а што је главно: знао је све о прошлости, и умео је погодити, шта ће се збити у будућности. И по кречању птица, и многим другим привиђењима и утварама, он је могао погодити шта ће се десити у будућности. Он чује и шта земља говори; он разуме и то, шта трава и лишће шапље. Једном речи, овај Боброк — својим огромним знањем и промућурношћу обратио је на се пажњу свију кнежева, а нарочито кнеза московског Димитрија...

Велики кнез чуђаше се огромном знању Бобороковом, и чим га је познао, веома га заволи. Боброково јасно и паметно лице, његов искрени карактер, смеле и одважне речи, тако су великог кнеза расположиле Боброку, да су се сви остали чудили. Нарочито је кнез заволео Митра, кад је чуо, да је он бивао и у Кијеву, да се тамо молио печерским свецима, и њин прах целивао. Једино што великог кнеза довођаше у сумњу, и чему се он чудио, беше дугачки перчин Бобороков.

— Гле' ти молимте! Ми шишамо косу наокруг, разговараше велики кнез са осталима, а он — Боброк оставља перчин.

— Па и бркови су му некако другчији! говораху други. —

Но Боброк објасни великом кнезу, да су и претци његови — велики кнежеви кијевски носили перчине, — с том разликом, што нису звали „перчини“ већ „чуби“ — „чуперак.“ Овај чудновати Боброк уверавaше великог кнеза: да је и храбри кнез Светислав носио „перчин,“ па и кнез Игор и Олег, такође су носили перчине.

— Ама одкуда ти све то знаш брате Димитрије? чудећи се — запита велики кнез Боброка.

И Боброк му објасни, да кад је био у кијевским пећинама, тамо је читао летопис преподобног Нестора, рускога летописца, — да он зна, „одкуда се започела руска земља,“ какви су и који кнежеви у њој владали, и какве су се утваре и знакови на небесима јављале и т. д. Једном речи, Боброк је у тренутку све кнежеве и војводе довео у усхићење.

Још беше једна особина код овог човека. Не обзирући се на то, што је његова спољашност изгледала и сувише груба, он је био доброг срца, веселе нарави, живакан и окретан; он се умео нашалити и сетне развеселити својом шалом. И баш у тим тренутцима сва она грубост која се могла видети кад је он озбиљан, у овој шали исчезавала је, и његово лице изгледало је благо, пријатно и умиљато. Не гледећи на важност и озбиљност оног тренутка, кад се Боброк сјединио с војском великог кнеза, и кад би решено да се војска превози на ону страну Дона; не обзирући се на то, што су од овог превоза војске сви стрепили и били забринути; — баш у тим тренутцима, Боброк беше весео и ни трага стрепње немогаше се опазити на његовом лицу. Он се шалио, сновао је на свом кршном хату — то тамо, то амо — по обали реке Дона, показујући згодно место где треба мост поставити, где треба реку прегазити; — и као у потврду свега тога, он пребаци на другу страну реке своју козачку шубару, за

тим одма наплива са својим коњем у реку — не седећи, већ стојећи на седлу. После неколико секунада, већ је био на другој страни реке, и отуда маха̏ше својом шубаром, да за њим следују и остали.

Кад виде руска војска овог „ђаволског перчинлију“ на другој страни реке, одма почне прелазити, — тако, да је до пола ноћи цела руска војска била прешла на другу страну реке Дона, и ту се улогорила на преноћиште.

Велики кнез, ког чуваху Пресвет и Ослаба, чак после пола ноћи неспаваше, већ се молио Богу, и клечећи на коленима, са сузним очима, умољаваше провиђење, да се подигне она копрена, иза које се сакриваше она будућност, која га сутрадан очекиваше. Баш у тај пар неко уђе полагано у шатор великог кнеза, и заустави се на уласку у шатор. Димитрије се трже и стресе се; али одма познаде да је то Боброк и умири се.

— Јеси ли ти, брате Димитрије? запита велики кнез неочекиваног госта.

— Ја сам кнеже, беше одговор.

— Зашто си дошао брате?

— Та по козачком послу, кнеже... Ако желиш, хоћу да ти кажем, по неким знацима шта ће сутра бити и шта те чека, тихо одговори Боброк.

— Знаци! каки су ти знаци? зачуђено запита велики кнез.

— Та — онако, знаци козачки, кнеже — ми имамо и знамо те знаке.

Димитрије се замисли. Њему одма дође на памет, да ово није грехота, дал' ово нису какве ђаволье маштаније... Он се одма сети цара Саула, који је ишао Аендеорској врачари, и кнеза Олега, који је ишао некаком гатару... Али га радозналост јако распињаше, да завири, да види,

шта се крије иза те тамне копрене, и шта га чека у будућности.

— А дал то неће бити грехота, брате Димитрије? запита га кнез — као мало уплашено.

— Не, кнеже, није грехота... ми имамо свете крстове, тешаше га Боброк! — помолимо се...

Пошто се Димитрије мало размисли, он се реши да пође. Обојица узјашу на коње, и никоме ништа не говорећи, изађу као бајаги, да страже обиђу. Пролазећи мимо комора, они су тако полагано јахали, да се није чуо ни звекет оружија, ни топот коња.

Пред њима беше пукло широко поље, покривено ноћном маглом. Ни десно ни лево, ништа се није видело, осим тамног далеког неба; није се чуло ни једног гласића — све је спавало — и небо, и земља, — па и то безкрајно и непрегледно поље, чињаше се да је заспало мртвим сном. — Тек из ретка могло се видети, како преко тамно — сињег неба, као каква златна жица претрчи падајућа звезда и изчезавала је у безкрајном и недогледном пространству небеском. Димитрије, кад би угледао летећу звезду преко неба, он се побожно прекрсти... Њему се чисто чињаше, да кроз те звездане очи неко на њега гледи.... „Душе умрлих прародитеља, мишљаше он, отуда гледају.. Страшно.. Молите се за мене душе, које мирно почивате.... Може бити и књагиња сад не спава; може бити, да и она гледа на ово звездано небо, окићено звездама, као да је бисером поднизано...“

Њему дођоше на памет пророчанске речи Преподобног Сергија: „Господ Бог биће ти помоћник и заступник... Он ће победити противнике, а тебе прославити...“ Он се сети и јучерашњег писма и благослова Сергијевог: „Не бој се чедо!...“

Дуго су тако ишли — ћутајући. Мртва тишина, чињаше се да све више и више притискује душу; опажаше се некаква удаљеност од света, и од свега што је живо. — Тако упливисаше ово ћутање природино на ова два путника.

— Мене је стра, ја се плашим, полагано прошапта Димитрије.

— Не бој се кнеже... Ево Куликовог поља, полако рече Боброк... Куликов је удес у рукама божијим...

Боброк стаде. Стаде и велики кнез.

— А ну, кнеже, обрни се на ту страну где су татари па слушај, још лакше проговори Боброк.

Кнез упре очи напред — у мрак, где је од прилике био татарски логор, и слушао је тако пажљиво, да је чисто чуо како му срце куцка под оклопом... И он је чуо... У тој ноћној тишини чуо је он, како на тој татарској страни зује трубе, лупка и звецка оружје, одлежу се потмули гласови... С десне стране чуо је како урлају курјаци, — њихово арлукање довођаше кнеза у страх... С леве стране чујаше се страшно кречање и цвркутање непознатих птица: гаврани су грактали, а орлови кликтали...

— Шта чујеш? запита Боброк кнеза.

— Страх и ужас, дрктећи одговори Димитрије.

— Сад се кнеже окрени руској војсци.

Обојица се окренуше на коњима — право ка реци Дону. Опет почеше прислушкивати. Димитрију још више поче куцати срце.

— Шта чујеш? — поново запита кнеза Боброк.

— Ништа не чујем, одговори велики кнез: — тишина велика... Виђу само неку велику сьетлост, као кад би наложено било тамо — на нашој страни много ватра...

— Боброк мало поћута. Још једном — онако на седлу окрену се и погледа на све четири стране, и чисто се

чињаше као да мирише по ваздуху, или очекује да ваздух ћарне ма с које стране. Опет мало прислушну.... Кнез је упланшено и збуњено чекао.

— Господине кнеже! узбуђено рече Боброк: Благодари Богу и светој Богородици, светом Петру и свима угодницима печерским; — светлост коју видиш, то је за те добро предзнаменовање. Призивај Бога на помоћ, моли се њему, и надај се у милост божију... Добри су знаци за тебе. Ја имам још један знак да видим...

Боброк се скиде с коња, леже на земљу, па десно ухо приложи земљи. Он је тако дуго лежао, и нешто је прислушкивао, а шта је прислушкивао, њему јединоm беше познато.

У тој мртвој тишини ноћној, опет се кнез уплаши...

Боброк устаде, па опет леже на траву, приложи ухо земљи и прислушкиваше.

Димитрије чекаше. Неки тајанствени стра од те ноћне тишине све више и више обузимаше Димитрија... „Ћути Боброк, мора бити да нешто рђаво чује...“ мишљаше у себи кнез.

Боброк се диже, али сетан и узнемирен. Он није смео погледати Димитрију у очи, већ беше оборио поглед земљи.

— Ну, шта је брате Димитрије? у страху питаше га кнез.

Ћути Боброк, а на лицу му се чита сета и жалост. Велики кнез опет запита. Боброк и даље упорно ћути. Велики кнез заклиње га Богом...

Боброк тужно климну главом и покри лице својим рукама...

Страх и ужас обузе великог кнеза...

— Димитрије! Брате мој! Проговори... Кажи ми.. Мене јако срце боли, чисто хоће да препукне...

Боброк скиде руке с лица и ману главом, као да би хтео да стресе сузе које су му низ зажарене образе текле.

— Господине кнеже! рече тихо Боброк: — теби ћу једином казати оно што видох и чух; али ти никоме не казуј.... Једно је моје виђење теби на велику радост и утеху, — а друго — на велику жалост и тугу.

Кнез приложи руку к срцу, а очи подиже горе — тамноме небу.

— Причај ми све, тек дишући, тихо рече кнез.

— Припавши земљи, такође полагано поче говорити Боброк, чух, да она горко и страшно плаче. С једне стране чује се, како жена — мати, плаче и горко јадикује за својом децом. С друге стране чух, како девојка тужи и плаче... У многим сам биткама био, много сам предзнаменовања видео и испитао, — ја њих добро знам: надај се кнеже на милост божију, ти ћеш победити татаре, али ће твоја војска грдно пострадати, — од мача непријатељског, много ће је пасти на бојном пољу...

Горко се заплака велики кнез кад ово чу; он прилеже на гриву свог брзог коња и чисто у дупи опажаше, да и верни коњ његов дели с њиме ову тугу. Паметни коњ полагано зарза — окрећући кнезу своју лепу главу.

Но велики кнез није дуго плакао. Он се исправи на седлу и прекрсти се.

— Како је Богу угодно, онако нек буде! Његовој се вољи не могу противити.

Он загрли Боброка и пољуби га. „Од сада ћеш бити мој друг и саветодавац,“ у узбуђености рече велики кнез.

— Господине кнеже! још једном рече Боброк: Никоме у војсци не говори о овоме виђењу, јер може у војсци дух ослабити.... Призови у помоћ Бога и свету Богородицу, великог чудотворца Петра и све свете печерске угод-

нике... Наоружај се крстом Христовим, јер је то оружје непобедимо.

И они поврну коњма право у логор. Ноћ се чињаше још тамнија и страшнија. Иза њих у мраку тужно и протежно арлукали су курјаци, да им се од страха — чисто кожа јежила и коса кострешила; чињаше се, као што говори савремени летописац о „Мамајевом разбојишту“ да су се из целог света овде прикупили. С друге пак стране, гакале су вране и кликтали орлови — очекујући зору... Страшна је и ужасна била ова ноћ.

Кад се Димитрије вратио у свој шатор, није могао тренути до зоре. Њему се престављаше, да чује плач и јаук матере за децом, сестре за братом, деце за родитељима; он чујаше халакање татара, арлукање курјака, кречање птица и кликтање орлова.

А тамо — на истоку зарудила зора, освиће кобни дан — 8-ми Септембар 1380. године.

IX.

Војске се ударају.

Магловито освану кобно јутро. Живо, али без сваке граје и вике устајала је војска — знајући зашто се спрема и шта је чека. Друг друга будио је ћутећки — без речи, шапћући. Војници су стресали са себе ноћну росу и окренувши се ка истоку, крстили су се. Друг се с другом прашташе, грљаше и љубљаше, и изгледаше као да се с мртвацом праштају. Ко је имао чисту кошуљицу, он се преобуче — као да хоће на причес. Ћутећи седлали су коње, припасивали оружје; војници су вадили из недара мали грумен земљице, коју су собом понели из својих крајева,

„убили су ту земљицу — ко суздаљску, ко московску, ко тверску, ко муромску, карачаровску, верејску, коломенску, серпуховску.

Али нико не виђаше јарког сунца својих милих крајева... А може бити, неће га више ни видети... Сно је тамом, као мртвачким покровом обвијено... Магла се по пољу ваља, као морски таласи.

Тихо причаше друг другу о неком дивном чуду, које се те ноћи на небу видело. „У дубокој ноћи, јави се неком мужу дивно знамење на небу“ прича летописац. Једни говораху, да је овом „мужу“ који се удостоји овог „виђења“ било име Тома Кацјугеј; други су опет тврдили, да му је име: Тома Каберцијев. Овај је „муж“ био некада разбојник, — и многа је зла починио, — али се покаја и попу исповеди за своја велика недела. Поп му наложи „епитимију,“ да своја зла дела спере својом сопственом крвљу. Овај Кацугеј био је чудо од јунака и врло одважан. И сад о овом Кацугеју вођаше се међу војницима разговор, — Кацугеју, који је те ноћи био на мртвој стражи између руског и татарског логора. И ево како се причаше међу војницима о тој утвари — том виђењу, које је видео Кацугеј те ноћи: Он стоји на стражи и виде: да се са источне стране појави као на ваздуху непозната некаква грдна војска, — на сваки начин — татарска. Наступаше та непозната војска страховито и уплаши се тај муж Кацјугеј и поче се крстити. И о дивног чуда!

Шта сад виде? Са јужне стране он виде два младића, који по ваздуху лете, а жестоко наоружани. И почеше та два младића сећи татарску војску мачевима, и сецијаху као краставце. И чуо је онај Кацјугеј, како она два младића прећаху татарској војсци — говорећи: да не иде на руску земљу, — додајући: ко вам рече да се усудите и пођете на нашу домовину?!“ И множтво татарске војске

исекоше ова два младића; остало распудише и разагнаше као стадо оваца. Сутра дан — онај Кацјугеј приповедио је великом кнезу ову утвару, и кнез се сети, да су ова два младића страдалници — Борис и Гљеб, његови прародитељи, који се вечно моле Богу о својој милој и рођеној Русији, који су такође некада помагали кнезу Александру Невском, кад се овај борио за огњиште и праг домовине своје...

Тако причаше онај стари побожни војник, који није могао трпети кад се рекне ма каква безобразна и непристојна реч, — онај старац, што је често устајао противу Никите Серпуховца, који је имао поган обичај — служити се масним и безобразним речима...

Сунце прилично беше одскочило; али се магла не дизаше с поља, — ништа се није могло видети. Не могаху се видети ни татари. Може бити, да су се они зауставили на истом месту, и очекивали Олега, кнеза Рјазанског и Јагајла литовског, да се с њима сједине, па да укупним силама ударе на „безроге теоце и овце московске“ и све да их утерају у плен. А може бити и то, да татари прикривши се густом маглом, кретали су се полако на јадну руску војску, која с тренутка на тренутак очекиваше, да татари из небуха заалахају, и јурну на русе... Треба се спремати за све: груди за стреле и копља, а вратове за аркане — (татарске замме, којима се хвата робље); треба се стројити у редове и у чете.... И руска се војска строји у бојни поредак — полако, — и то тако полако, као што се тог јутра без сваке вике пробудила и поустајала.

Велики кнез изишав из свога шатора у пратњи Владимира Андрејевића, Боброка, Пресвета и Ослабе, заповеди свом „искреном“ Михаилу Бренку, да понесе црну велико-кнежевску заставу напред — у прве редове војске,

па и сам пође за њим, да прегледа по магли војску како се строји у бојни поредак. По кадшто обузимаше га страх од ове магле; он је управљао своје погледе на ону страну одкуда је имало засијати сунце, или — показати се страшна сила непријатељска. Али ни сунца ни татара не беше. Димитрије беше блед и замишљен — више сад но икад. Владимир Андрејевић погледаше такође сетно на кнеза, и нешто у себи мишљаше. Пресвет и Ослаба, ћутали су као и свагда, и следовали су за кнезом као две црне сенке. Једини Боброк беше весео, и давао је своје приметбе — то великом кнезу, то Олгердовићима. На сред поља где је био стег велико-кнежевски, беше постављен пук белојезерски и московски са својим кнезовима — Теодором и сином му Иваном Белојезерским. На том месту имао је бити и Димитрије са својим љубимцем — Бранком, Пресветом и Ослабом. Десним крилом командовао је Владимир Андрејевић с Бороком и Олгердовићима. Левим крилом командоваше Лав Брјански.

Јесте ли готови мила браћо моја? запита велики кнез Олгердовиће, кад се ови с Владимиром Андрејевићем и Бороком приближише великом кнезу, да се и последњи пут договоре о наступајућем бою. Је ли све у реду? Дал су на своме месту ваши храбри Трубчани и Брјанчани?

— Све је у реду, сваки је на свом месту, као из једног грла одговорише Олгердовићи, и одседоше коње.

— Наши Трубчани и Брјанчани — смејући се рече Боброк, вични су људи, они су лозом повијани, а са врха копља одрањени, стреле су им запете, скачу као сиви вуци, траже себи части, а кнезу славе...

Велики кнез није разумео ову појетску изреку Борокову, и мишљаше да су то његове речи...

Тако, тако друже, примети кнез, — али мени не припада та слава, већ Господу Богу и светој Богородици.

Олгердовићи згледнуше се с Боброком. Тада ће Боброк рећи:

— Господине кнеже! код нас у кијевској и волинској земљи овако се ради: ако вук ускочи у тор и удави овцу, њега одма не бију, већ чекају док се добро наждере; па кад не може да бега, онда навале на њега, и лакше га умлате. И тако кнеже, дозволи нама, да се прикријемо у заседу, и тамо да вука чекамо...

Бобороковом предлогу придружи се и Владимир Андрејевић и Олгердовићи.

— Ми ћемо нужни бити у одсудном тренутку, додаде Владимир.

Велики кнез пристаде на овај предлог, и Владимир с Боброком повеле десно крило војске низ реку Дон, и тамо — у једној шумици заседоше.

Нико, а баш најмање непријатељ, није могао видети како се одвоји десно крило руске војске, и оде у заседу иза оне шумице.

Најзад, кад се сва војска постави у бојни поредак, велики кнез, у пратњи Пресвета и Ослабе, поче обилазити све колоне редом. Његов велики и диван стас, могао се приметити из далека; његова кнежевска хаљина сјаила се, а гривна о врату, и крст на прсима, одсјаиваху, и зраке на све стране бацаху — тако, да се у њих није могло погледати. Коњ његов, стрижући ушима, нестрпељиво гледао је и жватао сребрни ђем и фрктао — видећи око себе толику множину своје браће — коња, — и чисто се чињаше, да се поноси оним јахачем, који на њему седи.

— Оци и браћо! заустављајући се пред колонама говораше кнез. Богом вас приклињем, не пожалите труда и крви ваше, бранимо јуначки христијанску веру, и свете цркве наше, — умримо храбро за свето дело, и тада — смрт иије смрт, већ живот вечни.

— Хоћемо кнеже, хоћемо! чуше се гласови по војсци; главе ћемо пре изгубити и кости наше овде оставити, но што ћемо плећа окренути непријатељу, и осрамотити руску земљу.

— Ја ћу бити пред вама, оци и браћо! говораше Димитрије. — Ја ћу вас повести на проклете татарс. . . С нама је Бог и преподобни отац наш Сергије, он ми је дао ова два јунака — Пресвету и Ослабу...

Сва војска гледала је с усхићењем на ова два јуначна младића, покривених скимничким плаштовима, на брзе коње под њима, на оружје које је вирило испод црних мантија на којима беше извезена тириптиком човечија лубања — символ смрти, на њихова дугачка — као каква мотка копља.

А они јахали су за кнезом — ћутећи, упрвши очи своје у гриве коњске...

— Мати моја! мила мајко! помоли се Богу за нас велике грешнике, прошапта са дубоким уздахом Пресвет.

Ослаба чу тај њему познати глас, чу уздах свога брата, и баци поглед на њега...

— Она се моли за нас Богу, прошапта Ослаба., — ми ћемо њу данас видети.

И помисао, помисао која душу раздираше, пренесе ова два младића — брата у далеку прошлост — тамо далеко у пределе татарске... Они — млади војници, заједно са Суздальцима, нижегородцима и московима, под вођом кнезом Волинским, некада војују против татара, и отимају Казан. Неколико дана они јуришају на зидине овог проклетог града; са бедема његових грми над њиховим главама страшан гром, — е се чисто чињаше, да сам Перун пушта с неба муње и громове, — а с бокова напиру на њих бесни татари с читавим буљуцима камила, које се дераху, да те страх ухвати... Са тих кобних зидина, татари и татарке

— поливају руску војску, а међу овом Пресвета и Ослабу — кипећом смолом, сипају на њихове главе кључалу воду, бацају међу уморене војнике упаљен сумпор..... Једном речи — свуд у наоколо и одозгоре — ад и пакао..... А Казан се мора освојити, — нарочито су то хтели и желили ова два млада и јуначна војника — Пресвет и Ослаба... Јер тамо, иза ових грозних зидина, сакривено је нешто, што беше — најмилије, најдражије и најрођеније Пресвету и Ослаби... Тамо — иза тих проклетих зидина — већ десет пуних година, томљаше се у стидном татарском ропству рођена мати Пресвета и Ослабе... Они је виде пред собом као живу — она мора бити жива — она је онако исто лепа, стасита, умиљата... Њихова рођена варош гори, а татари који је запалише, пљачкају куће, робе жене, убијају мужеве... Гле! и отац њихов лежи у крви... Татарска димискија располути му главу, а мајку њихову одведоше татари у ропство...

Она се осврће на мртав труп мужа свог, тужне материнске погледе баца на своју децу. — Пресвета и Ослабу, који беху припали мртвом телу оца свога, и не виде, како им татари мајку у ропство одведоше... Она врисну ужасним гласом, Пресвет и Ослаба потрчаше за гласом мајчиним; — но татарин, пребацивши робињицу преко седла — исчезе у гомили крвожедних татара.... Пресвет и Ослаба, остадоше пуки сиротани... Оца су видли већ мртва... А сад... сад пођоше да потраже милу мајку своју, коју татари пре десет година заробише.

Сад — пред њима, као мртвац из гроба, устаје, и буди се успомена тог страшног дана. Они чисто опажају, како са зидина казанских, пада на њихову главу као град камење. Камиле, високо подигнувши своје дугачке, као у змија вратове, бесомучно ричу. Татари тамане русе; а њихов кнез Хасан, стојећи на бедемима градским, подигао

руке к небу — у знак победе. Али он не види, да уз стубе, које су прислоњене уз градски бедем, већ два млада војника беху се успужали на градски бедем. То беше Пресвет и Ослаба, — они траже милу мајку своју... За њима пужају се и други војници. Пресвет и Ослаба по банку — (первазу), — обилазе кулу, и већ беху потргли своје мачеве, да сможде Хасана, а за тим, као муње да јурну у средину вароши... Но баш у тај тренутак, истрча из куле татарка... И врскајући повиче „Хасане! Хасане!“ и хтеде се бацити у наручја своме књазу... „Хасане! Хасане!..“ Но мач Ослабин сјури јој се у леђа — баш испод плећке... Она врисну и окрену се њему... У тај пар, Пресвет јој сјури мач у груди... Страшни вапај излети из груди ове татарке... Пресвете! Ослабо! мила децо моја, соколићи моји! ви мајку своју убисте...

То беше њихова мати, татарска кнегиња, најмилија жена Хасанова, — мати, коју су Пресвет и Ослаба тражили... Хладном руком она им показа крс на грудима... она беше хришћанка.

Несрећни младићи нису могли гледати шта се збива око њих, доле под градским зидинама, па ни на самим бедемима. Они беху припали матери својој, која издисаше, чупали су косе своје, а из две грдне ране, које јој нанесоше синови — „близнаци“ рођеној матери, која их је с таким мукама родила и одхранила својим млађаним дојкама, лоптила је крв... „Пресвете, Ослаба, мила децо моја... како сте порасли, о како сте ми лепи...“ шапташе она, издишући на рукама Пресветовим...

А тамо — варош беше узета — на вратима и бедемима градским, већ се лелејаше руска застава... Побеђени и заробљени Хасан моли за пошт еду, и нуди откуп...

А отац... родитељ ваш? питаше мајка своје синове — борећи се с душом

— Умре, мајка, — убише га.

— А ја... ја сам несрећница живела... тако је Богу угодно било...

– Бог, мати, а не ми... А јесил' преврнула веро'ч мајко? питаху је синови.

— Не, своју сам веру очувала... ево, погледајте свети крст...

— Благослови нас мила мати, — помоли се за нас Богу...

— Сам Бог нека вас благослови, мила децо моја... ја умирем у светој својој вери...

И тако она умре на казанским бедемима... А кад је Пресвет и Ослаба лепо сахранише, они се дигоше и одоше Преподобном Сергију; њему исповедише своје грехове, и остадоше ту, у тој скромној обитељи, да посте и Богу се моле, — еда би се греха опростили...

Међутим, велики кнез непрестанце је обилазио војску, храбрећи је својом речи, — ма да сам опажаше неку хладноћу у души. Пресвет и Ослаба пратили су великог кнеза, и пренесавши се у далеку прошлост, били су сетни и замишљени.

Кад се кнез вратио на своје место, Бренк предавши заставу Пресвету, сјаше с коња, и поклони се Димитрију до земље.

— Шта 'е друже Мијаило? зачуђено запита га велики кнез.

— У име целе руске земље, ја те молим господине кнеже, одговори јуначни барјактар великокнежевског стега, сачувај живот твој...

— Живот је мој, друже у божијим рукама; ја сам дужан чувати и предржавати се свега што је божије и њему угодно.

— Молим ти се кнеже господине, не стој пред војском у првим редовима, но стани остраг; јер је живот твој скупљи, но тисућама војничких живота.

Приступише и остали кнежеви, и почеше молити Димитрија, да тако уради.

— Да, да, кнеже, чувај живот твој, заклони се иза наших леђа, мољаше га храбри Мелик.

— Браћо! одговараше Димитрије, ако то учиним, како ћу се т.да усудити и рећи: браћо! ајте сви слошки, као један човек да бранимо свету веру и ломовину нашу. Не само речију, већ и делом хоћу да покажем, да желим бити први међу вама, и ја сам први готов изгубити главу своју за свето хришћанско дело.

— Не, не, господине кнеже! наваљиваше Мелик, кад пастир падне, онда се све овце разбегну.

Тада Бренк, висок и задружан човек, скоро већи и пуњији и од самог кнеза Димитрија, скиде са себе свој шлем и грудобран па поднесе великом кнезу.

— Узми кнеже мој грудобран и шлем, рече он, покри њиме светлоћу твоје гривне, а грудобраном твоју злототкану хаљину, да те погани татари не би познали међу нама...

И војводе окружише кнеза, па га и они мољаху да тако ура.и. Тада се велики кнез сагласи и узе Бренков грудобран и шлем, и појевши анафору, заповеди војсци да се крене напред. Он јахаше пред војском — под сатом великокнежевском заставом, и непрестано је читао молитву, а руку држао на крсту, који му висаше на грудима.

Ветар ћарну, и подиже маглу — она се повуче на другу обалу реке Неприадве. Указа се чисто поље, и по њему се креташе руска војска.

Скоро видоше Руси, да се и татарска војска, као црни облаци приближава њима са једног противуположеног брежуљка.

— Приспе време! држ'мо се браћо моја! бранимо јуначки нашу свету веру и домовину, узвикиваше велики кнез.

Трубе и рогови затрубише и с једне и друге стране, и сво се поље одлеже. Два непријатељска логора довикиваху један другог; људи погледаше смрти у очи, и хтедоше је трубама одагнати — као неко привиђење, као неку утвару.

X.

Пресвет дели мегдан с Телебејем татарским јунаком.

Мамајева војска крену се полагано у редовима, и чисто изгледаше као какав огромни црни облак. Татарска војска беше обучена у црно одело, па за то изгледаше страшна. Но најстрашније изгледала су татарска копља, — и то различне дужине. У првим редовима била су копља обичне дужине; у другим — мало дужа, а у трећим — још дужа. Страхота је било погледати у ову множину и војске и копаља, која се полако примицаше руској војсци — све ближе и ближе. Татари се тако беху приближили, да су им се скоро лица могла распознати.

Креташе се полагано и ћутећи и руска војска; но она не изгледаше тако црна као татарска. Сунце беше припекло право у лице руској војсци; она беше обучена у беле и шарене хаљине; а ко је био знатнији и богатији, тај је обучен био у свилено и златоткано одело; позлаћени шлемови одсјаиваху на главама, а рахтови и такуми

на коњма — чисто се чињаше да гору од сјаја. У редовима војске белуцали су се свилени барјаци, осем великокнежевског црног барјака, који изгледаше као какав омањи црни облачак. Злато, сребро — около слика на барјацима, позлаћене јабуке у које крст беше усађен, златне кићанке и остали украси на стеговима, чисто се чињаше да као ватра гори...

По кадшто тихи ветар ћарне, и чује се како стегови на огромним моткама полако шкрипутају... Чисто изгледаше ово тихо и мирно кретање као какова побожна литија, — вали још то, да попови запоју, и звона зазвоне...

Великом кнезу на мах се учини, да је у Москви, и тек што не чује грување звона... Он погледа на црни барјак... Аја, ово није Москва... Он се сети да је нешто заборавио у Москви, а шта је заборавио — или нешто да уради, или нешто собом да узме... није се мого сетити... Књагињу? Не, он је знао да њу оставља. Друго нешто важније он беше заборавио; али шта, не могаше се сетити.

Кнез баци поглед у даљину, да би се курталисао те мисли која га непрестанце мучаше... И баш у тај пар, тамо далеко — иза татарске војске — на једном хумићу, он угледа некога... Он познаде то непознато лице... Да, то је он, то је тај грозни човек од кога је он дрктао, коме се онако унижено клањао, и од кога је просио берат на кнежевство московско... Тај страшни човек стоји на брежуљку, и гледа преко главе свога коња на њега — Димитрија... Он познаје Димитрија, и ако се он преобуко у одело Бренково... Тако мишљаше Димитрије... А румен стида изби му у лице, — обузима га врућина, и он се почиње знојити.

Не шта беше заборавио кнез у Москви?.. Не може, па не може да се сети!.. А та га мисо свеједнако мучи и узнемирује. Ова га иста мисао узнемираваше и онда, кад

би помишљао, како је он први пут ишао татарском цару Мамају, и тада би се опет сетио, да је нешто заборавио у Москви, што је требало собом узети и понети, — а шта то беше, никако му на памет не може да дође.

У тај пар код њега не беше ни друга му Владимира, ни Боброка, па му је још теже и несносније било-..

Кад — ал наједанпут издвоји се из татарских коњаника нешто црно и повелико, и креташе се по пољу право руској војсци, и примицаше се све ближе и ближе. Најзад, јасно се могло видети, да ово беше хатлија... У рукама држаше дугачко копље, баца га унапред, па га опет у трку хвата... То беше татарин, огромна људина, — прави голијат. Опет баца копље у ваздух, и опет га у руке дочекује. Најпосле, татарин овај приближи се руској војсци тако близу, да би стрела могла добацити. Коњ под њим копаше земљу, и чу се да јахач изазивље на мегдан ма кога, да снагу и јунаштво окуша. Он викаше тако гласно, да се могло лепо чути и разумети...

— Хеј — хајде! Ко ће са мном мегдан поделити! ходи! ходи!..

Татарин бесомучно виче, а огромним копљем непрестанце маше и баца га у ваздух...

— Мегданџија Телебеј! мегданџија Телебеј! наједанпут чуше се гласови у редовима руске војске.

— Против њега нико не сме, нема никога ко би му на мегдан изишао...

— Он вола преко себе пребаци, ухвативши га за рогове...

— Његово је копље више од 40 ока тешко...

А Телебеј још жешће узвикиваше: „Хајде! ходи амо с копљем! ходи!..“

Димитрије погледа на Бренка, који до њега стајаше и стег држаше; за тим баци поглед по редовима остале

војске; но сва војска обори очи црној земљи, и крије свој поглед да се како не сретне с погледом кнежевим... Димитрије се уплаши... „Голијат, страшни Голијат! тако му се причини у памети „а ја нисам Давид... у мене нема Давида...“

— Ходи, Москове, ходи амо! Ља иљах иљ Алах! викаше мегданџија; — Ала-ла-ла!

Пресвет погледа на брата. Њихови се погледи сусретоше. У очима и једног и другог сину огањ...

— Ја ћу да идем, рече полако први.

— Не, ја ћу, рече такође тихо други.

— Не, ја сам први...

— Ја сам први сјурио мач у леђа...

— А ја сам у груди.., ја сам *је* убио...

— Ја сам почео...

— А ја сам довршио... Од моје је руке *она* умрла...

ја треба да идем...

Ослаба уступи, и ћутећи — подиже очи к небу. Пресвет изађе пред великог кнеза, па се поклони ниско.

— Ја ћу, господине кнеже да идем на њега.

Димитријеве се очи засијаше, али се не могаше определити — лал' од радости или од туге...

— Нека те сам Бог благослови... нека ти Он да силу и моћ, рече збуњено Димитрије.

Пресвет се опет поклони.

На десном крилу првих редова војске, стојао је и свештеник — с крстом у руци. Пресвет дојаха пред свештеника, па кад беше близу, он сјаша с коња, и клекну пред њиме...

— Благослови оче, да изгубим главу за руску земљу, и свету веру, рече Пресвет.

Свештеник га благослови и Пресвет пољуби часни крст, па за тим свештеника у руку...

— Смеш ли сине ићи противу Телебеја? питаше свештеник.

— Смем оче... тако ми је заповедио игуман Сергије...

Пресвет опет узјаша на коња; црну скимну преко шлема навуче до очију, тако да се једва виђаху, па изађе пред војску,

— Очеви и браћо! јасним гласом рече Пресвет — тако, да се по целој војсци могло чути: — опростите ми грешноме! Свети оче Сергије, ти ми помози твојом молитвом!..

— Ходи амо! ходи, хајде ееej! викаше и дераше се Телебеј.

Ма колико страшно изгледаше овај татарски „Голијат“, још страшније и фантастичније изгледаше Пресвет у својој црној мантији и скимни, која се по ваздуху лепршаше, кад Пресвет на свом брзом коњу јураше преко поља као вијор на сусрет свом грозном противнику.

Кад се ова два јунака приближише један другом, они се зауставише, — погледаше добро један — другог, викнуше нешто — сваки својим језиком па снова коње разиграше, и разиђоше се... Постајаше за један тренутак, опет нешто викнуше, и као стреле полетише један другоме... Страшно беше и погледати, како лете ова два јунака, а у рукама држе огромна копља.

Они се ударише. Велики кнез у тај мах — као и нехотице зажмури и прекрсти се...

Трка једнога другоме и саудар, тако је био јак, да су оба копља пројурили кроз груди и једног и другог противника, и скоро за полак аршина вирили су врхови од копаља на леђима — ниже плећака... И само се чу, како одлегну јечање и уздах и у руској и у татарској војсци.

И коњи ова два јунака од силног судара падоше наузначке; а летописац вели: „коњи мртви падоше“. Оба јунака лежала су мртва...

Први акт страшне битке сврши се — ни једна ни друга страна не одржа победу; — само смрт уграби два најхрабрија борца...

Осиротевши коњи ова два јунака — рзајући и вритећи одскакаше сваки својој војсци..

Ослаба брисаше схимном сузе, које се тихо ваљаху по његовим бледим образима: и он оста сирота — без игде икога... но само — да л задуго?...

XI.

Битка. Мамај побеђује,

Смрт Пресвета и Телебеја беше сигналом, по коме су се војске — руска и татарска имале ударити. По целој војсци — и с једне и друге стране затрубише трубе и рогови, ударише у бубње и таламбасе.

— Боже, помози нам! одлеже се глас руској војсци.

— Алла! Алла! Алла! зачуше се потресајући гласови у татарској војсци.

И војске се ударише. Учини се као да земља, ваздух и небо задрхта. Одма — у првим тренутцима, зачу се ужасни јаук рањених — прободених копљама, и расечених мачевима, — јаук, који душу потресаше. Татари — с огромном множином копаља, која изгледаху као какво густо коље, напираху на прве редове руске војске, и пронузивши их на скроз — ту их обараху као покошену траву. Иза овог покошеног реда стајао је други, па су татари и тај други ред с крвавим копљама пробуразили

и на земљу оборили. Крвава копља кретаху се све даље и даље — на пред, обарајући читаве редове руске војске.

И татарске ноге већ су корачале по мртвим руским труповима, и клизале се по пушећој се крви руској. Рањене, који још не беху испустили душу, газили су и давили ногама, расецали главе сабљама; по где који рањеник хватао је татарина за ногу, и у очајању зубима га уједао; по где који — онако рањен, устајао је са земље, и докопавши се, у коптац с противником — татарином, падао је заједно с' њиме на земљу као какав сноп, ваљао се по крви, давећи коленима, и старајући се да га зубима закоље. Ово беше страшна, не чувена и невиђена битка; ово не беше битка са оружјем и сечом, јер се није могло ни сабљом манути, ово беше битка у „коптац;“ — јер противници један другог рукама, ноктима и зубима дављаху и живота лишаваху. На појединим местима, читава гужва татара и Руса беше се ухватила у коштац, и копаше се по разоју, и најзад падаше на земљу, давећи један другог, чупајући се за косе, старајући се да непријатељу сломије — или ногу, или прст, или да му очи ноктима ископа. По неки, таптао је ногама главу мртвог противника у јарости, а други изненада расецао му је главу мачом, и он је падао као сноп на свога противника. По где који узимаше са земље своју осечену руку и трпаше је у недра, — и сам незнајући зашто ће му та осечена рука... Јаук, уздаси, јечање, трескање ломећих се копаља, звек оружија, одлегаше се по овом кобном разбојишту, падају руси, падају татари; али оних првих много више...

А с бокова — ужасно напираше татарска коњица. Обарајући под ноге читаве редове руске војске, таптала је копитама мртве и рањене који у крви лежаху. Чисто се чињаше да и коњи подивљаше; јер у беснилу уједали су један другог, пропињали се и копитама се тукли...

Около два часа трајао је овај нечувени бој. Живи су људи умирали од притиснутих мртвих тела, и заркавали се у барама руске и татарске крви....

Руска војска задрктала.. т. ј. задркташе само Москвићи — људи „који нису били у оваким биткама," како вели новгородски летописац. Они прснуше на све стране, као поплашено стадо и у дивљем бегству појурише право реци Дону... Татари полете као бесомучни, и јурну у средину руске војске — косећи је сабљама и пробадајући копљама.

Огромна велико-кнежевска црна застава лепрша се међу осталим заставама као какав црни гавран. Под овом црном заставом, татари мишљаху да ће наћи и самог великог кнеза, па у свом беснилу јурну право томе пункту — рушећи и обарајући све што им је на путу било. Они стигоше до велико кнежевске заставе, и видоше кнеза у његовом сјајном руху. Алахајући, и призивајући у помоћ свог Алаха, кога татари замишљаху исто тако глупим и свирепим као што су и они, — татари свом силом устреме се на то место, где су мислили наћи великог кнеза — и нађоше га. Црна застава беше оборена, — она паде на татаре, татари је дочепаше и сву у парчета исцепаше, а а мотку од заставе на комаде изломише, и у крв бацише- Под заставом мртав паде и Бренк, за ког Татари — судећи по сјајном руху, мишљаху да је то био сам кнез Димитрије...

Где је био Димитрије у тај пар, и шта је он радио?

И руски историци нису начисто с' овим питањем. Разно се говори за Димитрија у овом одсудном тренутку, но ће највероватније бити ово: Да су татари свом снагом навалили на центар руске војске, где се и Димитрије са осталим сајузним кнежевима и војводама налазаше. А да тако татари мисле, дала им је повода велико-кнежевска

застава; па за то они нису ни напирали на десно и лево крило, већ на сами центар, мислећи да ће ту наћи матицу, па кад њу утамане, тада ће лакше распудити осиротеле пчеле, и све их погњавити. Осим тога, све што беше сјајно и богато,, златно и сребрно, некако се беше усредсредило ту — у центру, око велико кнежевске заставе, а ово веома мамљаше грабљиве татаре...

Кад падоше први редови руске војске, а за овима — други, па и трећи; кад се започе најжешћи бој — тако рећи у „коштац;“ кад налети татарска коњица као какав вијор, па поче газити и гњавити — и људе и коње, сећи москвићане, коломљане, серпуховце — као краставце, великог кнеза изнесе уплашени коњ из те ужасне сече, и он опази да га по целом телу обузе нека хладноћа, — он се опет сети, да је нешто заборавио у Москви, што би му сад — у овом тренутку врло потребно било; — но ипак, не може да се сетит — шта то беше заборавио... Не гледећи на сунчану припеку и на врућину тог тренутка, велики је кнез дрктао од неке хладноће као какав прут, а у глави му се сведнако врзе оно, што је у Москви заборавио, — али шта је заборавио?... Не може да дође на памет, па не може...

А тамо напред, подаље од великог кнеза, ужасна сеча клање, чупање; — падају људи, падају коњи — као како сноплье...

Наједанпут, као поткопени клас — паде велико-кнежевска црна застава... Димитрије задркта и стресе се; он дође к' себи, и разуме свој ужасни положај... Он виде руска лица! Руси беху обрнули леђа непријатељу, и с главом без обзира беже... Димитрије јасно виде, како та руска лица изгледаху уплашена, а ужасна лица татарска ликоваху победу...

„Алла! Алла! Алла!“ дераху се татари скоро около самог Димитрија.

„Кнеже! кнеже! спасавај се.“

Димитрије познаде да је то глас Ослабин, и виде га као у сну... Ослаба пред кнезом као у беснилу махаше мачем — јуначки бранећи се од читаве гомиле татара, који га беху напали. Једним махом он пресецаше копље непријатељско, но у његовом штиту беше се већ заболо неколико копаља... Он баци штит, и изнова поче сећи непријатеље... Једно непријатељско копље сјури му се у груди, — но он и даље сецијаше непријатеља... Сјури се друго — треће...

„Кнеже! кнеже! крчећи проговори Ослаба, и паде с коња — закачивши једну ногу забакарлију...

Ударци почеше се сипати на Димитрија... кнез поче махати мачем — десно и лево... Но ударци и даље падаху му — на главу, на леђа, у бокове... Он поче изнемогавати... једини шлем и штит бранаше му главу и тело....

„Заборавио сам нешто у Москви, заборавио... због књагињо моја, због мила Јевдоксијо!... Господи!.. дође суђен час... Прими душу моју!...

Но рањени коњ копљем, очајнички усиливши се, пропне се, и однесе онесвешћеног кнеза...

О кнезу — ни трага ни гласа... Руска војска — коро половину, уништена, спасаваше се бегством. Куликовска битка беше изгубљена — Мамај победи...

XII.

Заседа и пораз. Димитрије у врбљаку.

Тако се чињаше свима — и татарима и русима. Тако је мислило и оно крило руске војске, које под заповедништвом Владимира Андрејевића — заједно с Олгердовићима и Боброком — беше отишло низ Дон, и засело иза једног брежуљка покривеног шумом, па отуда набљудаваше, шта се по разбојишту ради.

Отуда — иза тог брега и шумице, Руси су пратили са страхом и ужасом битку. Они су гледали, како се војске једна другој прикучују, и ћутећи — мерили су јачину и силу и руске и татарске војске. Они видоше како се из татарске војске издвоји један јунак, и како — дуго — дуго изазиваше да му когод из руске војске изађе на мегдан. Даље видоше, како се из руске војске издвоји црна слика, и, познаше у тој слици Пресвета... Са ужасом они даље видоше, како Пресвет и Телебеј падоше — оставивши друг другу копље у грудима.

— Ах! Ределу прободоше, и Редела прободе, мапући главом, тужно и жалосно за се рече Боброк.

— То није Редела, већ Телебеј, поправи га Владимир Андријевић: — ми изгубисмо Пресвета...

Боброк ништа не рече.

Руска војска из заседе виде, како се страшно ударише две војске — руска и татарска; она виде ону крваву сечу, како падоше први редови руске војске, за тим други па и трећи; даље виде, како се ре убијених увеличаше, и како зраци сунчани одсјајиваху у барицама проливене крви...

— Ах! наши падају, стењући и уздишући тихо рече Владимир Андрејевић.

Боброк све једнако ћуташе, и нескидаше очију с битке.

Најзад, из заседе видоше, како татари, газећи по мртвим руским трупoвима, и сечући руску војску, јурнуше право црном стегу, видоше, како стег паде... У тај мах паде на земљу и Боброк...

— Паде велико-кнежевски стег, — ох браћо православна! чу се уплашено викање у војсци која беше у заседи.

— И кнез паде — тешко нама!

— Тешко нам! тешко нам! ајдмо на поганце!

Владимир Андрејевић беше побледео као крпа, и шкргућући зубима, чупаше себи косу...

— Браћо православна!

— Стој! стој! грозно викну на њега Боброк.

Владимир јурне на њега с голим мачем; но Боброк једним погледом својим заустави га.

— Димитрије! шта ти хоћеш! дрктећим гласом рече кнез Серпуховски. — Коме је наше стојање овде од користи? Комећемо ми помагати?... Несрећа се приближује!..

— Да, кнеже, несрећа је велика, тихо одговори Боброк: још није наступио наш час... Претрпимо се још мало кад куцне за нас час, тада ћемо вратити противнику мило за драго.

— Шта чекамо! погле, наше колју као јагањце...

— Моли се Богу, очекуј осми час, биће времена и посла и за нас...

— Осми час — Боже! Сажали се на твоје људе! Владимир то рече, и спусти се на земљу — ломећи руке..

— Ах! тешко нама! чу се у заседној војсци глас. Гле! паде и Белојезерски кнез Владимир; ено како му скаче по пољу осиротели коњ...

Ено и син његов паде, бранећи оца.

— А гле, гле браћо — ох! навалише поганци на војводу Волују Окатића... погледајте како он сече.,. Ох! и њега прободоше!.. Ено га где паде с коња...

— Погледајте, ено обколиште и Симеона Мелика поганци...

— И Микулу Васиљевића! ах, браћо!

— А гле, гле, како Ослаба сече! ах, браћо ено баци штит!...

— Паде Ослаба! Ох, браћо паде!..

— Ах! тешко нама! приближи се последњи час...

— Беже наши... Света Богородице! Ено како их гоне и секу поганци... ах!..

Множина војника јурну Владимиру Андрејевићу и Боброку.

— Води нас кнеже! Шта овде чекамо.

— Наша браћа сва изгибоше, а ми овде стојимо.

— Нас је срамота од света! Умримо с нашом браћом!..

Заталасаше се Брјанчани и Трубчани — војска коју су са собом довели браћа Олгердовићи.

— Водите нас кнежеви у бој! та ваљда нисмо дошли амо на срамоту!

— Боље нам је да сви изгинемо, но да овакав срам поднесемо!

— Олгердовићи с тешком муком уталожиште своју војску.

— Браћо моја! рече Андрија Олгердовић, ми мртве не можемо васкрснути, боље ће бити да о себи помислимо.. Почекајте осми час...

— Какав осми час!

— Скоро ће браћо наступити осми час, рече други Олгердовић, и кад се поганци уморе, тадаћемо им вратити мило за драго...

Но војска нехте више никога да слуша. Она се беше устремила да јурне иза заседе на непријатеља, који је купусио безпоштедно руску војску. У тај мах излети с

голом сабљом пред војску Боброк. Он изгледаше страшан и ужасан, а из очију — чињаше се да му ватра сева.

— Познајете ли ви Боброка? рече он Брјанчанима.

— Познајемо, уплашено рече један стари војник, на кога Боброк беше упро свој поглед.

— А знате ли ви шта је Боброк учинио с Литванцима код Смоленска? продужаваше Боброк.

— Знамо.... ти си уништио сву војску литовску.

— А чиме сам уништио?

— Једном твојом речи, — беше уплашени одговор.

Боброка су сматрали као неког „мађионичара“, који је заповедао — и води и ветру и громовима. Сви су га се бојали, и сваки му је веровао.

— Ах ви луда децо московска! рече Боброк: — почекајте мало — не бојте се, остаће и за вас с кимећете пити и веселити се.

Но ево наступи и „осми час“,- не како ми данас рачунамо, већ по источноме, — а то је било у три часа по подне...

Татари беху далеко отишли унапред — терајући, секући и таманећи изморђену руску војску... Но и Татари беху већ сустали. Руска заседа наједанпут искрсе иза леђа татарске војске, која у триумфу победе — беше пореметила сваки ред... То не беше војска, већ прави буљук рашртканог стада...

Боброк излети напред пред заседну војску.

— Кнеже Владимире и ви кнежеви Андрија и Димитрије, и ви синови русије, браћо и другови! јасно и усхићено рече Боброк, час наста, и време дође... Ајдмо у име Бога, благодат светога Духа нек нам помогне!

Заседа се крете иза шуме. Као разљућени тигрови, полети одморна војска руска на раштркане и уморне татаре. И као што прича летописац: „полетеше као соко-

лови руси на ове крвопије“.... Чињаше се, да и Бог и природа поможе руској заседи. Јужни поветарац ћарну и понесе на татаре глас раздрагане руске војске, која чињаше се — као да из земље изниче...

Татари се освртоше, и онемише. Њима се учини, да је само небо послало на њих ову силу, и да им је куцнуо последњи час.., Времена нису имали ни толико, да се построје у бојни поредак. Коњица се беше пустила у потеру за побеђеном војском руском, или се измешала с пешадијом. Војска не знадијаше где су војсковође. Једном речи, све се измешало — горе но што оно беше с русима на реци Пјани... Руси не дадоше татарима ни толико времена, да дођу к себи. Боброк са својим големим брковима и дугим перчином изгледаше као прави ђаво.

— Ох, ох, ох, ох! викаше одморна војска руска, удри сеци, тамани поганце!

— Сеци, кољи! не остави ни семеном! чују се гласови...

— За изгинулу браћу! за крв хришћанску! чу се с друге стране...

Као електричка струја, чу се вапај и стењање по целој раштрканој татарској војсци — Алах! Алах!

— Ала—ла—ла—ла—ла! Ала—ла—ла—ла! тандрлало је хиљадама језика, и од умора пресушених грла.

Но „Алах“ не помагаше. На мртве гомиле погинулих руса мало пре, падаху нови мртваци... татарске лешине покрише руске! али татара беше више но руса...

Татари, као пијани и обесвешћени падаху свуда и [illegible] рано: њих су руси боли, секли и газили ногама. [illegible] реку, и [illegible] се сва претвори [illegible]

— Браћо! нема воде за пиће — вода сва крвава, говораху жедни руски војници, који тражаху да засушено грло оквасе и воде ес напију...

— Пиј! и они су нашу крв пили...

— Њихова је крв погана...

— То вам је уздарје за реку Пјану поганци једни! викаше Никита Серпуковићанин, нагонећи у реку читаву гомилу татара.

— Ово вам је за село Карачарево! рикаше као љути лав Маљута Карачаровац, који је војевао на казан: то вам је за Доброгњеву! за Гориславу! за Верхуславу!

— Око за око, зуб за зуб, говораше онај благочестиви стари војник, који је непрестанце укоравао Никиту Серпуковићанина, што је овај имао погани обичај, те често лупи по коју „масну речицу:“ у светом писму пише рече овај благочестиви војник: „убиће муж мужа...“

— Зар је татарин муж! он није човек, он је право псето, кобилин унук, говораше Никита Серпуковићанин, који се ту негде близу десио око благочестивог старог војника.

Други делови татарске војскд, а нарочито коњаници, дадоше се у дивље бегство. За њима се напусти Боброк са одабраним руским коњаницима. Поражени страхом и руским копљама, татари падаху с коња, и гинули су под копитама коњским и од удара руски копаља. Други подизаху руке к небу, и у очајању молили су за пошгеду — за милост...

— Они нису поштедили великог кнеза — не штеди и њих! премуклим гласом — као разјарени тигар, викаше Владимир Андрејевић.

— За кнеза браћо! за хришћанску веру, за душу великог кнеза, сеците поганце! чисто су рикали раздрагани и разљућени војници.

— За кнежев живот — овамо самог Мамаја! овамо дај десет Мамаја!

— Кнез је жив, рече Боброк, не помињите њега.

— Дал је заиста жив! запита радосно Владимир Серпуховски.

— Жив је... видићеш кнеже...а сад — пиј те брађо крваво пиво...

— Мамај, видећи потпуни пораз своје војске са оног брежуљка на коме је стајао, и мало пре радосно пратио како његова војска порази руску, сад у очајању подиже руке к небу и завапи, како прича летописац: „Расуљ Аллах! Велики је Бог хришћански!...“ У овом очајању — шта више, он се није умее сетити да попље у бој одморну, војску која се код њега налазаше, већ обрне свога коња и окружен својом свитом, побеже с главом без обзира...

Татарска војска би потпуно поражена. Оно што не изгибе, у реку се подави, што се спасе — у дивљем бегству плећа даде и побеже; оставивши комору, шаторе и сву пљачку... [1])

— Не беше, брађо довољно кривавог вина, говораше Боброк, враћајући се из потере зн татарском коњицом, и прегледајући прикривено поље мртвим лешинама и у мукама умирућих татара.

— Доста је, брате Димитрије, написмо се поганске крви довољно, тужно прозбори Владимир Андрејевић, додавши: великог кнеза нема — па нема...

. . . . . .

[1]) О, камо лепа срећа, да је и наш Вук Бранковић учинио овако као Мало — рус Боброк, — ко зна, дал би и српска војска на Косову претрпела онај страшни пораз! ко зна, дал и турски султан не би у очајању узвикнуо: „Расуљ Аллах!“ Но проклето издајство, трвење, завист и неслога — то су живе ране, које не даду дићи главе патничком народу српском...

Одиста, где је био тада велики кнез?

Кад оно ослаба испусти из руке штит, и прободен с неколико татарских копаља, паде с коња, тада се посуше ударци на великог кнеза, и он савршено изгуби сазнање... Из очију његових све на мах изчезе — и небо, и људи, и крв... у његовим ушима само брујаше глас звона, и чисто му се чињаше, да су то звона московска звонила... Дал тај глас звона кнез не заборави у Москви?...

Он се потпуно онесвести, и ништа за себе није знао...

Кад је малко пренуо, он виде над собом плавкасто небо, и зелене гранчице ракитове... Он лежаше у једном врбљаку, а коња код њега не беше му... Он чујаше нску страшну и ужасну битку, — али не онаку, кака мало пре беше... Шта је с њиме? Он опажа јаке болове по целом телу — у глави, у рукама... Он виде на свом оклопу знаке од удара, виде и крв... Но чија то беше крв? — дал његова?...

Он јасно чу глас Боброков и глас руских војника...

— „За изгинулу браћу! за проливену крв хришћанску! сеци поганце!...

— „За великог кнеза! удрите браћо!...“

Срце кнежево грчевито се стеже. Је ли можно да је он мртав — убијен?... Дакле, ево шта он беше заборавио у Москви — живот свој, велико-кнежевску власт, своју милу кнегињу — све заборавио, све пропало...

Он се подиже на колена, и хтеде да устане на ноге, али не могаше. У утроби му све гораше; усне се беху запекле, а грло пресушило: — он опажаше страшну жеђ... А где да нађе воде?.. Дон далеко, а он ни с места не може да се макне.. Но дал је ово Дон? Дал све ово не види кнез у сну? — и дал цео жавот не беше сан?.. Не, не, то није сан; он види над собом безкрајно плавкасто небо; он види како се над његовом главом љуљушкају ракитове зелене

гранчице; он чује како ветар ћарка и лишће трепери и шушти... Дал он већ није у гробљу? — дал то он све из гроба не види?... Да, кад је једном приликом, уморен у лову, свратио у свету обитељ преподобног Сергија, велики кнез лего је тамо на нечијем гробу, и кроз гране зеленог борја, гледао је плавкасто небо, и такође размишљао о смрти... Да, да, није то сан, јер кнез опажа, да му утроба од жеђи изгоре, — он опажа како га цело тело боли... И тиху грају битке он чује, но та граја све мање и мање долази до његових ушију... Неко некога гони... Но ко? дал руси татаре, или татари русе? — Но шта је њему до тога стало! О како је то све жалосно, ништаво и грешно, што људи, што он ради... И зашто је он тако грамзио за власт кнежевску, и ради чега је клањао тако низко хану и Мамају? Све је ништавило, све сујета! — И каква је бајаги добит, што је он — Димитрије победио тверског кнеза, шта му је то требало!..

Све ућута, битка се више не чује... Свуда унаоколо око великог кнеза мртва тишина... Заборавили њега — великог кнеза...

Не, не, није све мртво у наоколо: чују се уздаси и стењање, — и то су људи, који се исто тако боре с душом као и он... А зашто он не уздише и не стење?..

И велики кнез промукло застења... Више његове, главе беше пала врана на једну врбу, — уздах и стањање великог кнеза уплаши је и она одлете с врбе... Зашто је пала та врана ту — на ту врбу?.. Да, да, она је за то ту пала да кљује великог кнеза... Дакле и велико-кнежевско тело може бити храна грабљивих тица, па још и од тога горе — прва... Шта су то урадили с великим кнезом? бацили га у прашину, и он није више велики кнез, већ храна грабљивих тица... Таке су се тужне и очајничке мисли врзле по глави великог кнеза Московског Димитрија...

И коњ тужно и жалосно зарза... но за ким? дал за собом — јер и он беше рањен... И коњ и велики кнез — сад су храна грабљивих тица, и само једне кости остаће на куликовом пољу... А кнез је мислио, да ће његове кости мирно почивати у Аранђеловској цркви у Москви, ту поред костију његових предака... Па и они су били велики кнежеви, а сад, пита је од њих остало! једине суве кости, прах и пепео... Та ено, и кости Бренка, трулиће под царском хаљином... Све је ништавило, све је сујета овога света... Само схимне на главама Пресвета и Ослабе никад неће иструлити...

И опет врана паде на врбу, и поче завиркивати великим кнезу у очи... Шта гледаш? — лети тамо у поље, — тамо има много који већ не гледају својим очима... У осталом, зар није све једно! О само да ми је чаша воде, да бар мало угасим ову жеђ, јер ми сво тело пламти... Но дал ово није вечни огањ! дал он душу моју не пали овако немилостиво..,

Пчела му зазуја над главом... Зашто она зуји?.. Може бити она цвеће тражи — исто онако, као што је он — велики кнез целог живота тражио да побере цвеће,.. Но за кога? Гле! за ову врану што сад овде на врби стоји... Па и пчела за се не тражи цвеће; — и од њега ће отети и мед и восак... Од воска ће се свећа начинити, а медом ће се панајија засладити, и помињаће се велики кнез Димитрије, који погибе на куликовом иољу, а велика кнегиња — горко ће плакати и тужно нарицати за својим љубљеним кнезом...

Он опази, како се нешто млако скотрља низ његове образе — крв, или суза...

Мушица зуји, крв и смрт опажа .. Она паде на шлем — са шлема на лице .. грчевито кнез мрдну лицем, му-

шица прелети на прса, за тим на руку... крви тражи... а крв се већ заиекла...

О Боже! сажали се нада-мном... о да ми је ма и једна кап воде... изгоре ми утроба... а зашто? За неправде, за зло, за кнеза тверског, за његову смрт, за погибију Олега рјазанског... О Боже! сво би велико кнежевство дао за један врчић воде!..

Он опет напреже и последње силе, и с уздахом подиже се... Врана прну и одлети...

Он погледа у поље... и гле! поље прикривено лешинама мртвих људи — тела без душе. Он се сав најежи, а коса му се накостреши... Само тело — а где је душа? куда је одлетила?...

Гле коња на три ноге, четврта подкошена... То је коњ великог кнеза.. једна нога пробијена копљем, и гле како копље вири из ноге... коњ чупка крваву траву... кукавни коњ он заборавио свога кнеза — јахача... да, да... сви су га заборавили.

Кнез држећи се за врбове гране, пође реци Дону... Тамо ће он наћи воде... Он стаде да се одмори, и дане душом, па се окрене на зад... коњ скакутајући на три ноге, продужаваше чупкати крваву траву...

„Заборавио ме добри коњ... заборавио ме... сви су ме заборавили...“ мишљаше у себи изнемогли кнез.

И баш као одговор на те његове мисли, коњ жалосно зарза и врисну, почео је гледати по пољу — тражећи погледима некога — мора бити свога газду, — али ће пре бити — сеизија.

„Не, не, није ме коњ заборавио... људи су ме заборавили... Где су они? Та заиме Бога, ваљда их татари нису све заробили, а њега једног, ту — међу мртвацима оставили...

Њему очи поблекоше... Он се ухвати за гране некаког посеченог дрвета, и паде ничке под њих...

XIII.

Осматрање Разбојишта.

Кад је велики кнез по други пут дошо к себи и мало се освестио, он је опет видео над собом сивкасто небо и зелене гране; но само му се учини, да су гране биле гушће од оних мало пре, кад се први пут разабрао. Сунце се клоњаше западу.

Кнез виде, како по гранама скакутише лака веверица, и завиркиваше својим малим живим очицама у кнеза а кад кнез малко мрдне и тешко уздахне, лака веверица прескочила би на друго дрво.

Димитрије опази да му је мало боље, — ма да га је жеђ ужасно мучила, а и у целом телу опажаше тешке болове.

Он се сад јасније сети свега онога што се мало пре случило, а њему се чинило, да је то одавно било. Наједанпут до његовог слуха дођоше гласови: вика, грајa, рзање коња...

Гласови се чуше близу њега. Неко мило и радосно дрхтање обузе цело тело великог кнеза. Он чу и позна гласове — Боброка, кнеза Владимира Андрејевића, Олгердовића... — Мора бити да га је коњ некуда однео — а куда — Бог ће једини знати. Ово рече Владимир, и Димитрије позна глас свог милог и неолдучног друга.

— Коња нађосмо, наћићемо и кнеза, рече јасно Боброк.

— Међу погинулим није нађен велики кнез, рече неко, — ја сам рањене изповедио и светим причешћем причестио: — о великом кнезу нико ништа није чуо.

— Ево ме, ја сам овде! усиљаваше се кнез да викне, ал-ı све у заман.

— Неко стење и уздише...

— Где? камо?!.

— Сад простења, — но где — не знам...

— Тражите браћо ако Бога звате... Стењање и уздах опет се поновн... ближе и јасније...

— Стење! — стење! — уздипе!..

— Ево баш овде под дрветом...

Друже мој! Брате мој! са свим јасно чу се глас...

— Кнеже! Господине! — где си ти?

— Ево ме овде...

— Ту је он ту... ах! тражите га!...

— Та ево га под јеловим гранама, живог, рече Боброк, који својим бистрим очима први угледа великог кнеза. Радосно полетише сви Димитрију...

— Кнеже! друже искрени! паде пред њим на колена Владимир; шта је стобом! ох Боже!

— Ја умирем друже, слабим гласом рече Димитрије...

Сви падоше пред њиме на колена.

— Не, не, Бог је милостив... тек сад треба живети.

— Вино пити и татаре бити, весело додаде Боброк.

— Ти си победио кнеже, усхићено рече Владимир: — ми смо сво поље покрили труповима... Проклети Мамај утече, јер га прст божи гони...

— Ја победио! тужно рече велики кнез, — кога сам ја победио? — мене је победила сенка смртна.

— Сјајна и велика победа, какве није било од како је света и века...

— Ох! грло ми оквасите... умирем... ватра ми сву утробу спали, с тешком муком прозбори рањени кнез.

— Ја ћу те напојити крвљу христовом, господине кнеже, и даћу ти воду живу...

Ово проговори онај глас, који мало пре рече, да је умируће војнике на самртном часу исповедио и причестио. То беше онај свештеник, што благослови Пресвета' кад овај пође Телебеу на мегдан; — то беше свештеник који је за цело време, док је она прва грозна битка трајала — непрестано са светим причешћем по разбојишту ишао, рањенике тешио, светим тајнама пречешћивао и великог кнеза међу мртвим и рањеним тражио.

Кнез радосно погледа на свештеника.

— Оче! удостојме грешнога, да примим тело и крв Спаситеља нашега...

Кнеза приподигоше. Он се побожно прекрсти, и повтораваше за свештеником причасну молитву: „*верујем Господи и признајем*“ и т. д.

— Причешћује се раб божји Димитрије...

— *Тело христово примите, источника бесмертнаго вкусите, прочатише присутни...*

Боброк међутим скиде с врата једну пљокчицу — сребром оковану, и поднесе устима великог кнеза.

— Пиј, господине кнеже, рече он, — ево св. топлоте...

— Шта је то брате Димитрије?

— Вода жива, или римски „аква вите.“

— Црвено вино — ех?

— Да, угорско врло добро за подкреплење.

Кнез натеже пљокчицу...

— Пиј све кнеже, пиј би ћеш жив и здрав, рече Боброк.

И Димитрије испразни све што беше у пљокчици. Његово бледо лице одмах доби малу румен, а очи му живакнуше...

— Тако! добро ће бити, рече Боброк...

— Добро, добро, брате Димитрије, рече кнез, ја сам се сад подкрепио...

И заиста, које вино, које радосан глас о победи, тако Димитрија оживи и оснажи, да је сам мого отићи до свога шатора, ког одма ту — не далеко разапеше. Он виде, да је сво поље, од врбљака у коме је он обесвећен лежао, па до саме реке Непрјадве покривено мртвим труповима. По том разбојишту иђаху људи, и сагињући се, разгледаху убијене и рањене, превртаху их и преношаху с једног места на друго — извлачећи их из крви. *) Тамо пак на другом месту одељиваху мртве трупове руса и татара, који су у предсмртном часу један другог зубима заклали, и ту мртви падали. Једном речи, чисто се чињаше, да људи — идући по том кобном пољу, беру јагоде, цвеће или печурке. Али ово не беше брање цвећа и јагода: јер по где који, увидивши ужасан призор, у горкој тузи ломљаше руке; други пак, као разјарени звер пробадао је копљем непријатеља, који показиваше знаке да је још жив, и који подизаше руке горе — просећи милости у неба, а редко поштеде од победитеља. Тамо даље могло се видети, како руски војници свлаче одело, сребрне и златне ствари с богатих погинулих татара и облачи на се; по неки ваташе опустеле татарске коње, и скидаше с њих седло и остали скупо-

*) При читању ових редака, ко ће се не ће сетити наше косовке девојке што се: „шеће по разбоју млада“
„И превр ће по крви јунаке.“

Превођач.

цени такум. Цео овај призор изгледаше као какав вашар или жака жетва, — но с том разликом, што се жетеоци не нагињаху над зрелим класовима ражи и пшенице, већ над мртвим трупловима руса и татара. Чујаше се говор и стењање, и рзање коња. Разлегаше се плач и нарицање — за познаницима, рођацима и ратним друговима... А црвеникасти златни зраци сунца, које се већ клоњаше заходу, и олаки јужни поветарац, просушиваше траву и и земљу крвљу попрскану... И крв по барицама, која је била алена кад истече из тела руса или татарина, сад изгледаше запечена, и црна као смола...

И ма како да је овај призор био тужан и жалосан, при свем том, он није произгео потресајући утисак на великог кнеза. Њему сад не беше онако тешко, као оно пре неколико часова кад се оно освести у врбљаку, и виде над собом врану, која очекиваше себи храну, а с бојнога поља долажаху до ушију великог кнеза уздаси и јаук рањеника, тужно и жалосно рзање његовог опустелог коња.

Сад се великом кнезу учини, да је то кобно поље оживило, да оно цвета, и изгледаше му као каква дивна башта — пуна цвећа и плодова, — а тамо иза тог цвећа барице пуне крви, по којој се ваљају страшно осакаћена и награђена људска лица... А сунчани зраци, који играју по тој крви, и осветљаваху нагрђена лица падших жртава, чињаше се великом кнезу, да ти исти зраци и њега сагревају, и непрестанце му шапћу: „ти ћеш победити“, „ти ћеш победити“, „ти ћеш победити!..“

И тек се сад Димитрије јасно сети шта оно беше заборавио у Москви, чега се тако дуго — дуго није мого сетити, а међутим, та му мисао непрестанце досађиваше, и чисто мозак врћаше... А сад то изгубљено, то заборављено у Москви, само се врати, и нађе се на том мртвом

пољу, са тисућама мртвих трупова покривеном... То „заборављено“ беше: мирноћа духа, и умереност и нада, да је наступио нов живот за њега, који мало пре беше у великој опасности, кад оно кнез мишљаше у очајању, да су га сви заборавили...

У шатору кнеза свукоше, и прегледаше — дал на телу има рана? Но рана не беше. Видло се неколико модрица, а на неким деловима тела омањи убоји, али не тако тешки. Јак оклоп, штит и шлем, сачувао је кнеза од тешких рана.

Сад је кнез зажелео, да му се потанко исприча, како се сврши тако срећно победа над татарима, кад се чинило да све беше изгубљено. Владимир Андрејевић и Боброк почеше му причати: како су они очекивали из заседе згодач тренутак; како су у страху гледали и бојали се да се битка не изгуби; како је војска из заседе неколико пута хтела да јурне у помоћ својој браћи, која на њиховим очима гињаху; како је Боброк својом моћном речи задржао војску док згодан тренутак не наступи. Боброк се и овом приликом шалио и правио доскочице. Он говораше: да је војска у заседи била пргава и нестрпљива, и хитала је на крваво весеље, док још не беше готово ни вино ни ракија, и да њега не послушаше — ко зна шта би било. Испочетка велики кнез плакаше од радости, и грљаше све редом, а Боброка сматраше као неко више суштаство — биће, које је од самог Бога послато.

За тим кнез поче распитивати (раније — од радости он је заборавио да упита о погинулим) ко је од кнежева и војвода пао у крвавој битци. Страх и ужас обузе га, кад му почеше редом казивити имена погинулих, којима се дичила и поносила руска земља, и за које ништа више после смрти не остаде осем: „вјечнаја памјат“ и „со свјатими упокој“. ·.

— А шта је с кнезом Белојезерским Теодором? питаше велики кнез.

— Паде у боју с чашћу, одговорише му.

— А кнез Теодор Торуски?

— Погибе с чашћу.

— А кнез Иван, син Тодора Белојезерског?

— Прободен копљем, бранећи свога оца.

— Ах!.. А шта је с кнезом Торуским Мстисловом?

— Глава му осечена.

— А кнез Иван Михаиловић?

— Прободен са пет копаља.

— А кнез Теодор Симеоновић?

— На каблиће исечен.

— А кнез Димитрије Монастирев?

— Коњским копитама угњављен.

— А храбри војвода Симеон Мелик?

— Прободен копљем у лице... врх копља пројурио на затиок... умре...

Кад се пронесе по војсци глас, да је велики кнез нађен, да је жив и здрав, тада сви кнежеви и војводе и други знатнији људи, који остадоше живи у борби, почеше се прикупљати велико — кнежевском шатору. Димитрије прихвативши се јелом и подкрепивши се вином, изађе из шатора. На његовом лицу не опажаше се ни трага од слабости, или од умора; — на против, он изгледаше свежији и здравији.

— Гле ти молим те, шаптаху међу собом војводе, — чисто би човек рекo, да је велики кнез сад већи но што је јуче био...

— И заиста порастао... и чисто се чини, као да оно нису његове очи...

— Па и нису његове... праве орловске очи...

Велики кнез милостивно похвали војводе и захвали им за „верну службу.“ Војводе се поклонише. Димитрије распитиваше, којих још војвода нема, и како изгибоше.

— Волуја Окатића нема господине кнеже, њега је нестало.

— Дао му Бог вечно насеље у царству небесном... А како је умро?

— А од Андрије Шубе, нађен је само труп, господине кнеже, а главе нема нигде.

— А војвода Андрија Серкиз, пао у крв и заркнуо се.

Све готово војводе саопштише великом кнезу по неку страшну и жалосну новост.

— А војвода Симеон Михајловић заклан зубима, чу се глас с једне стране.

— А Микулу Васиљевића коњ пригњавио и он је умро.

— Тимотија Васиљевића удавише татари арканом (замком којом се људи лове.)

— А од Тараса Шатнева, нађена је у шлему само глава, а трупа му нигде нема.

Великом кнезу доведоше новог коња, и он га узјаша. Баш у то време зачу се иза гомиле скупљених око Димитрија кнежова тужио и жалосно рзање. Кнез позна глас свог старог коња — ратног друга, и сврте се натраг. Гељајући на три ноге мио бели коњ Димитријев, на ком је он онако свечано пошао из Москве, и овог дана изјахао у битку, које — како догеља до Димитријевог шатора. Кукавно марвинче позна свога господара, и радосно и жалосно поче рзати. Кнез дојаха до свог старог коња, погла га по глави, и потапка по прсама. Но коњ, на коме сад Димитрије јахаше, поче уједати оног рањеног кукавца, али га камџија заустави.

— Гле ти молим те, бесловесно марвинче, па опет уме да завиди, говораху међу собом војводе: — „ја сам сад у части као бојарин, мене јаше велики кнез, а ти си дртина“...

— И заиста изгледаше овај нови коњ као какав бојарин, јер страшно ушима стрижаше.

Велики кнез заповеди, да се рањени коњ одведе, и да му се рана привије, а он — у пратњи са свима војводама пође да прегледа крваво разбојиште.

Тек сад он виде и разуме кака је морала бити жестока битка, која се распламти на овом пољу; тек сад виде оне ужасе који су се догодили у овој крвавој битци. Он виде читаве камаре мртвих људских тела, а испод тих камара мртваца, чуло се по где-где човечије стењање, уздисај и слаби јаук... Војници, газећи по крви скоро до чланака, одвајаху русе од татара, и стараху се, да извуку оне рањенике који још беху у животу, и који се не беху засркнули крвљу.

На једном месту, а на име онде, где се била московска војска, и где је била најкрвавија сеча и бој „коштац“, као нехотично застаде велики кнез, и пљесну рукама. Он натрапа на породицу Белојезерских кнежева и рођака: отац и син, и цео њихов големи род, представљаше ужасну мртву групу... Скоро сви лежаху мртви редом: као што заједно дођоше на овај крвави бој, тако редом мртви и легоше на вечну постељу... Старо и младо, у скупоценом руху и пусату, све лежаше скоро загрливши се: у неком беше забодено копље у груди, некоме беше преполућена сабљом глава, некоме беше трбух распорен... Само кнез Иван, чињаше се да је загрлио свога оца — кнеза Теодора... Не, он га сад не грљаше, или, грљаше га на веки: — у оној страшној сечи, син је својим телом заклањао оца, који беше обаљен на земљу,

па је и сам био пронужен и прикован копљем за свога, оца, ког хтеде закрилити...

Велики се кнез заплака, кад виде ову страшну слику, у којој беше пуно и ужаса, а и неке породичне милине, где се и на смрти отац са сином, син с оцем грли...

— Браћо моја! кнежеви руски! тужно ускликну велики кнез гледећи у ту мртву грушу, ако имате доступа Господу Богу, помолите се данас и за нас, да би и ми, кад нас он к себи позове — били заједно с вама!

Па чак и Боброк се нешто беше тужно замислио... Он се сети нечега из прошлости своје, — сети се — оца, матере, своје далеке прекрасне домовине, где му се некада осмејкиваше срећа, а за тим се све развеја — као прах у ваздуху...

Јахајући даље по разбојишту, велики је кнез познавао међу мртвима своје познанике, своје ратне другове, који сада — као снопови мртви лежаху на земљи — са разјапљеним грдним ранама на телу, или са стрелом непријатељском у прсима. Велики се кнез опет заустави. У маси трупова, који још не беху раздвојени, падоше му у очи два грдна велика тела. Из груди и једног и другог тела трчало је по једно огромно копље. Кнез познаде ова два мртва трупа, то беше Пресвет, и његов противник, татарски мејданџија Телебеј. Црна окрвављена схимна, бацаше неку бледу боју на мртво лице Пресветово. Чињаше се, да је то лице упрло своје погледе небу, и нешто дубоко мишљаше... А ко зна, можда је и истину какву мислило то мртво лице...

И Димитрије се такође замисли. И кад виде ово мртво младо лице Пресветово, кнез и нехотице сети се другог младог женског лица, и дубоко се нешто замисли — и, сигурно мишљаше о својој Јевдоксији...

Боброк међутим тужно и замишљено гледаше на мртво лице Пресветово...

— Браћо! рећи ће кнез, указујући на мртвог Пресвета, ево, ово је онај који одпоче крвави бој, и први паде жртвом на бојном пољу...

Кад ово рече кнез, Боброку дође нешто тешко и непријатно, па мишљаше у себи: та сад ли је до речи, до говора, кад треба само мислити и мислити — гледајући у ове жртве...

— Ето, то је онај, продужаваше велики кнез, који први погибе, али и уби оног душмана Телебеја, од кога би можда морали испити горку чашу.... Кнежеви и синови Русије и војводе! тако верно треба ви да служите, а ја да се радујем и уживам на своме трону, и вас да награђујем,..

„И зашто он то говори!“ тако мишљаше Боброк у себи: зар је сад до тога!... ви да служите, а ја да се радујем на своме трону и вас да награђујем... ах! ви Москвићи — Москвићи.“

Боброк нехотично, и чисто као од муке, мало се окрете на седлу... У његовом срцу и души нису звучале речи: „служба,“ „награда“, а нешто друго... У његовој појетској души, која је одгајена на сунцу топлог југа — звучала је слава и величина *целе руске земље*, а не кака ништавна „награда“...

— Браћо! продужи велики кнез: сваки од вас да преда тело ближњега свог матери земљи, да не би дивљим зверовима пала у део тела хришћанска...

„Врло добро,“ помисли у себи Боброк.

А велики кнез бацивши поглед свој на пространо поље, које беше покривено хиљадама мртвих трупова — ускликну:

— Сеј ден јегоже сотвори Господ, — возрадујемсја и возвеселимсја в' оњ!

Осврнувши се на Боброка, велики кнез опази, да је он страшно тужан и замишљен.

— Брате Димитрије! рече кнез Боброку, заиста, ти си паметан и разуман: — прорицање испуни се, које си у очи битке прореко... Од данас, бићеш вечно војвода.

Боброк се поклони, али ништа не одговори, већ се нешто дубоко замисли...

— „*Њему* служити, *њега* бранити, а не земљу руску... Да, тако је!.. А мало пре лежаше у врбљаку... О, продрта врећо московска! Узеће и нас, и во инане и подољане и кијевљане у службу.., Да, тако је то...

XIV.

Ево нас опет у селу Карачарову.

Около девет месеци прошло је од оног дана кад се свршило „Мамајево разбојиште.“ Пролеће већ беше настало. Ливаде се беху зазеленеле, и разноликим бојама мирисног цвета преткале. Кукавица још не беше од кукања престала а раж и пшеница још не беше клас избацила. Умилна песма славуја не беше престала. Овај љубимац Авроре чујаше се у вече и у зору, како својим гипким гласом извија и слушаоце у усхићење доводи. Радно доба још потпуно не беше настало, — дакле беше удобно време за „игриште.“

И „игриште“ опет се врши на „девојачком пољу“ у селу Карачарову.

Ту, на тој ливади, под старим грмом, опет сеђаху људи, жене и старци, и сећајући се своје младости, слушали су како младеж пева побожне песме „Дажд — богу.“

— А кад почесмо одвајати хришћанске трупове од поганих татарских, и почесмо копати јаме, преносити тела убијених војника да их сахранимо, да те Бог сачува, како то тужно и жалосно изгледаше! Ово причаше седећи под грмом — нама већ познати Маљута Карачаровац, који је војевао и на казан, борио се противу Арапше на реци Пјани, и, најзад, учествовао у битци против Мамаја на Куликовом пољу.

— Но то је — хвала Богу велика срећа, што могосмо сахранити изгинуле војнике, додаде — седи као овца деда Рогвољдо. — А ево како сам ја чуо да се приповеда шта је било на реци Калки: тамо погани татари не допустише ни то, да се тела погинулих сахране... Од те кобне реке, они су и овладали руском земљом.

— А сад га више неће владати...

— То једини Бог зна...

Мисмо жито сејали — сејали,
Ој Дид — Ладо, сејали — сејали —

опет се разлегаше са игришта монотоно „величаније“...

— Осам дана копали смо јаме, да изгинуле сахранимо...

— А погани татари? Шта би с њима.

— Њих смо птицама и зверовима оставили... А колико је птица налетило и зверова дошло! Реко би човек, да се из целог света овде беху скупиле вране и орлови.,. Али и све наше изгинуле не могосмо сахранити.

— А зашто их не могосте све сахранити?

— А зашто! За то, деда Рогвољдо, што нико није у стању познати чије су кости — татарске или руске. Многи су војници тако били оглодани од зверова, да су остале само једне кости, — па почим да познаш — чије су оне....

— Па могли сте познати по хаљинама и оружју.

— Какве хаљине и оружје! све су то зверови развукли... По где — где нађе се рука или нога, а чија је — руска или татарска — то једини Бог зна.

Старац замишљено климну главом. А на игришту се орише сребрнасти гласови младежи:

А ми уздом свиленом — свиленом,
Ој Дид — Лado, свиленом — свиленом...

— А куда се деде Боброк? питаше старац, ослушкујући песме.

— Прича се, да се претворио у сигавог курјака, и побего у Тмуторокан.

— Дакле он није Вољга Свеслављевић?

— Какав те снашао Вољга Свеслављевић?!

— А може бити да је био Боброк Вољга... но сигурно није хтео да остане у Москви...

Баш у тај мах, иза једне шумице помолише се неки путници, а беше их пет — до шест. Ови путници беху обучени у некаке рите. Иђаху полако, и поштапаху се дугачким штаповима.

Путници се приближише игришту. Играње престаде — чу се радосна вика и усклици:

— Боже мој! Доброгњева — Доброгњевушка дошла!

— Јарополушко! јеси ли то ти!

— Верхослава! Милолика! јадне наше робињице!

Ово доиста беше робље, које пре пет година заробише татари у селу Карачарову, и Арапша их одведе у Орду.

Храбри Јаропук, као што нам је познато, дао је реч да ће из ропства побећи, па је реч и одржао: Он је из ропства побегао, и девојке собом одвео.

— А како побеже Јарополушка? питаху га карачаровци, дивећи се.

— Како сам побего! Дође у орду јунак Тактамиш, удари на татаре, све их разагна, татари побегоше од Тактамиша, а ми од татара, и ево дођосмо кући. А о Мамају се говори, продужаваше Јаропук, да је утеко на острово Бујан, и тамо се претворио у сигаву утку... Од некуда долети сиви соко и убије утку...

— Тај соко, зацело је био Боброк, рече Маљута. Није се он узалуд прометуо у сигавог курјака, и побего у Тмуторокан... Ето како је Мамај пропао... Ето шта је кадра учинити слога кад се за опште добро и слободу ради....

Превео Протојереј
Ж. Јовичић
ПРОФЕСОР БОГОСЛОВИЈЕ.

Примедба. Ако би се десило штампарских погрешака у овој књижици — а сигурно биће их, — умољавају се читаоци да сами изволе поправити.

Превођач.

06 457/2
ID=30796249
ШТАМПАРСКИХ РАДЕНИКА

ЖИВОТ ЗА ДИНАР

КРИМИНАЛНА ПРИПОВЕТКА

од

Тасе Ј. М.

Издање уредништва „Пороте“

БЕОГРАД,

штампа задруге штампарских раденика.

1880.

I.

— Јест, јест — говорио је трговац Петровић — ја се, господо, од тога не плашим...

— Та бога вам, то је не основана плашња — рече на то трговац Месарић — не бринте се пријатељу. Ко хоће да узме живот човеку, тако не ради.... Ја бар тако мислим.....

— Тако је — додаде опет Петровић — ономад ме је истина некакав непознат човек пратио узастопце, када сам пред вече из дућана кући полазио. Ја се окренем, а он застане; ја пођем даље, а он за мном, и тако кад би пред кућом, ја га сасвим изгубим..... Али ко ће погодити, ко је то био, шта је хтео; можда је ишао човек својим послом.....

— А онај у ходнику? — питаше г-ђа Петровићка.

— Да, јест, једне вечери учини ми се спрам светлости од лампе, као да сам кроз стаклена врата на мојој канцеларији, угледао једног повисоког човека — завијен сав у огртач, шешир му на очи навучен — како се повлачи крадом кроз ходник.... Ја дохватим лампу, истрчим на поље, викнем слугу.... Слуга дотрчи.... Питам: је ли кога на степеницама сусрео?... Вели, да није никога видео. Потражимо свуда по ходнику, али не нађосмо никога.... Ја сам се тада морао преварити. Просто уображење. Сигурно, да је то само била моја сенка, па сам се био од ње по-

плашио... И верујте ми, беше ми тада баш криво, што се тако страшљив показах пред мојим слугом....

— То су све саме голе мапте — узвикну чиновник Коренић. Та ко би, господар Петровићу, имао пта противу вас. Ви бар нисте ником нипта учинили.... Пријатеље и познанике своје пазите.... Сиротињи добра чините, па шта може више један човек на вашем месту.....

— Па и ја тако мислим — рече Петровић — никоме зла нисам учинио. Ни од какве се освете не бојим, већ ако ће.....

— Ти си и сувише добар — прекиде га једко ћир Настас — заузимаш се за ма кога. Чим коме шта треба, он трчи теби, и ти му отвориш своје срце... Покажеш му своје имање.... Енс, гледам те ономад у општини. Питају те за приход. Ти велиш истину. Нећеш да мало смањиш. Хоћеш баш да се покажеш, како си богат, како плаћаш највећу класу данка.....

— То је дужност, то захтева савест поштена грађанина — рече Петровић.

— Каква дужност, каква савест.!.. Зар мислиш, да су други искрени као ти. Јок бога ми... Ено Чворић има три радње: и бакалук и болтацилук и терзијлук, има толика непокретна имања, свуда по радњама поређао своје синове и синовце, па је си ли га, море, чуо када је било гласање у општини? Ја сам господо оптерећен — говораше он — имам велику фамилију, шесторо њих на храни, имање ми је презадужено, не могу више дати, него што сам лане дао; иначе ме убите, ја немам од куда да плаћам, хоћу да се селим одавде, хоћу да будем стран поданик, хоћу да бегам из земље.....

— Тешко држави са таквим грађанима, тешко народу са таквим синовима — уздахну Петровић.

— Шта тешко? Овако је боље — продужи ћир Настас. — Право да вам кажем и ја радим тако. Па не само ја — ето такав је и Месарић, Башић, Шарић и други.... Свет је покварен. Отима се. Треба, да се побринеш за себе.... Па после, ко ти је у овој вароши поштен, ко ли не поштен, ко добар а ко ли хрђав..... Осим нас неколико поштених трговаца, шта имаш друго? Ништа.... Све тумбе окрени..... Видиш, ја не верујем никоме....

— Никоме?

— Ама баш никоме... Не верујем ни себи.. Ако што пазарим, три пута рачунам суму, коју примам; ако што плаћам, десет пута рачун прегледим... Волијем, да се смејем, како сам муштерију преварио, него да се он смеје мени.... Без морања ником ништа не дам... Никоме ништа не обећавам... Сваком своје, мени је моје најближе.... Зар ја верујем као ти?... Чим ко нема рада, ето га к теби, чим ко треба помоћи, трчи теби.... Примаш људе са сокака, не познајеш га, а отвориш му кућу своју.... Треба да пазиш, боље на се.... ђаво не спава.....

— Право! ћир Настасе. И сви се гости насмејаше...

— На сваки начин — рече Коренић — ћир Настас има у толико само право, што вели, да треба бити обазрив. Мало више пажње на се и на своју околину, није никада од штете. На сваки начин треба пазити: кога примате у радњу, ко вам је у кући, одакле је, и тако даље.....

— Тако је — додаде Месарић....

— Има случајева — настави Коренић — у којима човек сасвим изненада може да страда.... Хоћете л' ми дозволити, да вам овом приликом испричам један занимљив случај, који се је десио у Паризу.....

— Па молимо вас, дед'те да чујемо — повикаше сви.

— Пре свега, моји пријатељи, по једну чашу неготинскога — прихвати Петровић — Видите л? Ми само гаворимо а не пијемо. Чаше нам празне. Дакле хватајмо чаше, јер господин Коренић треба да покрене своје памтење, а ми напа чула.....

— У здравље нашега Петровића и његова дома — рече Коренић, дигнув чашу у вис....

— У здравље његово и породице му — прихватише гости.

— Хвала, пријатељи, рече Петровић, него хајдте још по једну.

— Не више, доста је за сад — прихвати Ћир Настас — после ћемо, знаш од кад седимо и пијемо.... Него молим вас, господин Коренићу, шта беше оно, какав случај.....

— У кући богатога трговца Марсија у Паризу — отпоче Коренић — беше једне ноћи, као при Богу овде код нашега пријатеља Петровића весеље. Ту беше скуп његових пријатеља, као ево баш ми овде. Као и ми, тако баш онда и они ћеретаху, пијаху и наздрављаху.

Када друштво беше у најбољем расположењу, уђе Марсијев слуга у собу и јави господару, да некакво страно, женско лице моли, да говори с њим.....

— Извините, пријатељи, ја немам за вас никаквих тајана — рече Марсије — хоћу баш пред вама да примим ову посету, која ме, дојиста вам кажем, у

ово доба јако изненађује..... Жане, пусти госпођу нек' дође овамо.....

У собу уђе осредња жена, у путничком оделу, са великим шеширом на глави а густом копреном на лицу.

— Чиме могу служити поштовану госпођу? — питаше Марсије.

— Опростите по сто пута, милостиви господине — одговори она — ја сам жена Делвиља, сеоскога трговца. Сад баш, овога часа дошла сам железничким влаком, по врло хитном послу мојега мужа.... Ви знате, то је ваш добар познаник.....

— Јест, госпођо, то је мој давнашњи друг, баш збиља, одавна га нисам видео.... Како је?

— Здрав је, господине, па знате дошла сам сада први пут овде. Сама сам, варош је велика. Света има свакојаког. Молим вас најпокорније, будите тако добри, те ми дајте ма какву собицу у вашој кући. Жена сам, а непозната сам, врло ми је непријатно, да се потуцам по варошким хотелима..... Ја вас молим будите тако добри.....

— Без молбе, госпођо, — одговори Марсије — поштеним људима у свако доба отворена је моја кућа, а у толико више према вама, та ви сте жена мојега пријатеља. Ето, видите какав је добар удес. Пређе вас нисам познавао. Пријатељ ми је, још у почетку својега срећнога брака, о вама много причао. Видите, дала ми се је сада прилика, те сам се с вама упознао. Но, пардон, извините, ви сте сада с пута, нисте се прихватили; ходите, седите с нама; ово су моји пријатељи.

— Хвала, господине, али ја сам већ ручала на оближњој штацији.... Сада би ми био најпотребнији одмор...

— Жане — викну господар.

— На служби — одговори слуга.

— Покажи госпођи ону плаву собу на другоме спрату. Она ће ноћити код нас. Буди на услузи у свему госпођи, што буде тражила...

Страњкиња се опрости са господаром и друштвом, па оде за слугом уз степенице на горњи спрат.

Гости Марсијеви ударише по том у кикот. Дојиста, говораху они, наш је пријатељ срећан. Удовац, без жене, без деце, па овако лепо друштво. Видите, господо, ми ћемо још доживети, да код нашега пријатеља видимо скуп све самих жена, које бегају од својих мужева....

— Охо, молим господо, ово је само пријатељство. Ви бар знате, ја сам гостољубив, моја је кућа за моје пријатеље: мушке, женске, младе, старе, увек отворена. Но збиља штета. Госпођа беше покрила лице копреном. Не видесмо јој добро лица.... Можда је лепа, а можда ружна....

— Ко зна, која ће то бити — церекаше се један од Марсијевих пријатеља — видите, долази овако ноћу, доцкан, изненада, без икакве пратње, без препоруке од твојега пријатеља, говори доста заплетено.....

Марсије се ућута и забрину.

У том се врати Жан.

— Жане — рече Марсије — обратићеш пажњу на ону госпођу. Она вели, да је жена мојега пријатеља, али ја ју непознајем, нити сам ју кад год видео. Дакле запамти, позор на њу, али само да не примети.....

— Хоћу, господару — и слуга оде горе, на горњи спрат.

Марсије сеђаше још неко време са својим пријатељима за столом; за тим се друштво разиђе својим кућама, а он оде у своју собу те леже...

У једној од горњих соба, на другоме спрату, горијаше непрестанце свећа. Ту беше одсела она странкиња.

По заповести господаревој, слуга све на прстима обилазаше по ходнику око собе, у коју беше смештена госпођа...

У том се врата од собе отворише и странкиња сасвим поуздано оде послом на крај ходника, оставив за собом врата широм отворена....

Слуга се међу тим сакри, да га не види.

— Господар ми рече, да добро мотрим на ову госпођу — говораше у себи Жан — да целу ноћ овде шетам покрај њених врата, биће ми тешко, не смем спавати.... Хајд', да ја уђем у собу....

И слуга се сасвим полагано ушуња у собу. Обазре се на све стране, где би се могао склонити, не нађе нигде удесног места. У том се зачуше кораци из ходника. Они се приближаваху вратима — слуга беше у незгодноме положају. Шта ће и куда ће — на врата випе не смејаше, јер би се сукобио са странкињом. Он се на брзо досети — и утрча испод кревета, па се ту сакри.

Она страна госпођа уђе у собу. Врата за собом затвори, забрави их и приђе к столу. Испод хаљине извади џепни сахат, загледа у-њ и мету га на сто.

За тим скину шешир с главе, свуче горњу хаљину, мапи се лица, повуче с њега образину и баци ју на сто.....

Слуга, који све то гледаше, опази сада дрктајући од страха на странкињи: браду и бркове, дакле мушко лице. Она, коју он држаше за жену — беше ето човек.

Странац — не випе жена но човек сада — скиде дољну хаљину, сукњу, и на њему остаде мушко одело:

панталоне, капут и прслук. — За појасом слуга угледа: револвер и велики месарски нож.

Странац, отпаса револвер и нож, мету обоје на сто. Затим приђе к прозору и отвори га, нагну се доле, погледа на улицу и додаде као у себи: *нема их још*..... Одатле се врати к столу. Отвори малу путничку торбу, и из ње извади: табакеру с цигаретама и трубу — дозивало.

— Жана спопадаше све већи страх. Кућа беше затворена. Господар заспао. Слуге спавају. Нико у кући да је будан. Међ тим сумње више није могло бити: странкиња, коју господар Марсије онако љубазно прими, небеше нико други, до један од најопаснијих разбојника у варопи.

Странац седе за сто. Отвори табакеру и запали на свећи цигару. За тим растурујући димове од духана, погледаше свуда наоколо око себе. Расматраше собу, намештај, али, на велику срећу сакривеногa слуге, не диже се, да загледа испод кревета....

У том се испод прозора, и ако беше на другом спрату, могапе чути као неки жубор.

Странац се брзо диже, оде к прозору, погледа доле, звижну двапута и уклони се с прозора.

На то се одоздо зачу као одговор у три пута: писак звиждаљком.

Странац чувши то, узе дозивало, оде прозору, и допапта:

— Јесте ли сви ту?

— Јесмо — бепе одговор.

— Јесте ли спремни?

— Јесмо.

— Идите сад на капију. Овде сви спавају. Ја силазим, да вам отворим. Само мирно, без јарме. Оружје спремно.

— Ми те ништа не чујемо — чујаше се одоздо глас. — Говори слободно јасније. Нема никога на близу у овој улици.....

— Странац мету дозивало на уста, наже се што је могао више на прозор, како би га они одоздо могли чути.....

То беше одсудан тренутак за уплашенога Жана, који лежаше испод кревета.

Таман се странац беше по добро нагнуо тако, да му ноге висаху у соби, а слуга се, на један мах, извуче полагано испод кревета, допузи брзо до странца, дохвати га састраг за обе ноге и истури га свом снагом кроз прозор на поље.....

Странац свом својом тежином паде на улицу.

— Ох, бог да прости — викну ћир Настас.

— Па шта би даље?

— Одоздо, са улице, зачу се велика вика и потмули јаук. Слуга одмах истрчи из собе, пробуди господара, разбуди све остале слуге по кући и сада истрче сви пред кућу.... Када тамо, а оно нађу онога странца, где се, како је пао, бори с душом... Полиција на ларму дотрчи.... Успут беше похватала нека сумњива лица, испитају све редом, и тада се дозна: да је онај странац био коловођа једном разбојничком друштву.... Под маском жене пријатеља Марсијевог, увукао се је био у кућу његову. Било је пре тога уговорено : да када сви у кући поспу, коловођа сиђе доле, капију отвори и онда у кућу пусти целу дружину. Затим, да нападну сви скупа на Марсија, на његову домаћу чељад, па да опљачкају и однесу све што нађу..... И то би све било извршено, само да није било Жана, слуге Марсијевог....

— Е баш ми је ћејф — рече ћир Настас — е баш вреди такав слуга. А колико ли му за то даде Марсије?

— Наградн га половином својега имања. Уз то га задржа до смрти своје код себе.....

— Е бап вам хвала на тој причи — рекоше сви.

— Јел'те, да треба бити обазрив на све — дода ће ћир Настас.

— Е пријатељу — узе реч Месарић — време је, да идемо кућама.... Већ је поноћ, а, бога ми, ја седим по даље, него ни ви не седите баш близу....

— Не тако одмах — рече Петровић. Још по коју чашу, па онда хвала вам у име моје и моје жене. Наразговарасмо се и напричасмо као пријатељи. Ето видите, овако би се могли чешће састајати, нарочито сада, када се већ ближе зимњи дани. Лепо проведосмо време, ја и не знам како нам већ дође поноћ...,

— Е ову последњу чашу вечерас — рече Коренић — ја напијам Петровићу, у твоје здравље, твоје жене и у здравље твога детета. Нека је за дуго срећан и весео твој дом....

— Хвала вам од свег срца — рече Петровић — Моји пријатељи, ја могу сад рећи, да сам срећан. Имам добру и племениту жену. Бог ми је дао и сина. Када их немам више, нека ми бог одржи и ово једно дете. Хвала Богу, радња ми иде добро. Имам вас, моје пријатеље. Па не желим ништа више, до да Бог одржи здравље моје жене, мога детета, па и моје. Ја ћу се за њих старати и радити као и до сада, а надам се, да благослов божији неће отићи са мога дома. Хвала вам опет пријатељи....

Бап избијаше дванајести сахат, кад се гости кренуше из куће Петровићеве....

Лука Ћеловић
БЕОГРАД
Luka Ćelović
BEOGRAD

— Лаку ноћ Петровићу....
— Лаку ноћ, пријатељи....
— Хвала на дочеку.
— Хвала вам на посети.

На пољу се спремаше бурна јесења ноћ. Ветар са хладним капљицама кишним поче ударати у прозоре... Беше густа помрчина. Тек по кад када, после грмљавине, из далека засену по који пут муња. Бесни ветар играше се са старим грањем у башти Петровићевој, савијајући га час тамо, час амо, а онало лишће шуштало је ношено кроз ваздух....

— Баш сам погрешио — рече Петровић — што не зауставих госте, да код мене преноће....

— Ох, слатки отац, ала се ја плашим — рече мали Милорад — погледајте на прозор, како је на пољу страшно. Слатки отац, дајте ми руку, да вас пољубим. Ала је на пољу страшно.... Где је мајка? Отац, зовите мајку.....

— Емилио, ...

— Емилио, где си? ....

— Ево ме, Јово, — одговори г-ђа Петровићка из друге собе.....

— Ходи амо, тражите Милорад, мети га у кревет, дете је уморно, хоће да спава.

— Ево ме, шта је?

— Да ли су затворена врата и прозори на ходнику?

— Та јесмо ли заједно ипли те обишли, све је у реду. Но шта је вечерас пало теби на памет да питаш?....

— Управо ништа. Милорад се знаш плаши, па и ја онако нехотице запитах....

— Јао, мајко, мени је страх — рече Милорад — па се приљуби уз мајку.... Ох отац ходите и ви с нама....

— Но, страшљивче један, — рече г-ђа Петровићка — зар те није срамота, овде си у соби, па се плашиш, а како би било да си на пољу. Знаш јуче, како си казивао, што ти је учитељ причао: На пољу падао велики снег. Жена сиротица са петоро ситне дечице ишла је друмом. Била је у велико ноћ, а нису имали где да се склоне. Снег је непрестано падао, а деца су кроз плач викала: мајко, гладни смо, дај нам леба.....

— Јест, јест, мајко, сећам се. Тада се добри Бог смилова и посла им анђела с неба, да их избави од зиме и глади..... Јест, тако нам је у школи причао учитељ..... Али, ја се опет плашим.....

— Хајд, хајд, Милораде лези — рече Петровић — не бој се. Ту сам ја, ту је мајка....

По том се Петровић удали и оде у своју собу, која беше одма до женине. Врата, која раздвајаху једну собу од друге, стајаху широм отворена...

Мали Милорад клече пред икону, помоли се Богу за здравље доброга оца и добре мајке, па леже у свој креветић и одмах заспа.

На улици неко звиждну.

— Чу ли ти, Јово, неко као да звижну доле на улици — питаше из оне друге собе г-ђа Петровићка.

— Ништа то. Ваљда неко иде улицом, па крати себи време. А и ко би иначе могао звиждати? А и на што му то?

— Бог би знао — одговори г-ђа Петровићка.

У том се, после неколико минута, зачу звиждање и по други пут, па и трећи пут. Неки као да

се дозиваху. За тим се зачу као неко шаптање доле на улици. По том опет све беше мирно.

Петровић и његова жена не опазише то, нити што чуше — јер беху већ заспали....

II.

Кућа Јована Петровића, трговца, налазаше се у — скоj улици, не баш у средини вароши. Беше то двокатно здање, лепа грађевина, свуда наоколо зидом ограђена.... Унутра, у авлији, дивна башта, доле на доњем спрату собе за ручавање, за млађе, а споља с улице, магацини за трговачке јеспапе. На горњем опет спрату, до великога ходника, бејаху собе за становање; салони украшени скупоценим намештајима, а поред њих и трговачка канцеларија радње Петровићеве..... У целом овом богатом здању обитаваше сам господар Петровић са својом породицом и неколико слугу.....

Ове бурне ноћи, о којој причамо, тако на један сахат по поноћи, могла су се на — скоj улици опазити три лица, како се, као оно сенке, вуку ио помрчини око куће Петровићеве..... Обилазаху је са свију страна. Одлазаху и опет долазаху. Расматраху улицу, после све редом куће, ослушкиваху, да ли ће што чути; по том нешто шаптаху и гуркаху се....

Сва ова три лица беху чудно обучена. На глави имађаху меке шешире са широким ободом, који падаше преко очију; испод великог огртача плава кратка блуза, црнкасте панталоне, које се доле сузаваху; на ногама ципеле са меким ђоном, без штикала, а за појасом сваком: по један револвер, дугачак нож, и у

једног од њих некаква жућкаста течност у стакоцету.....

Ова тројица не имађаху сада правих имена. — Најстарији зваше се *црна сенка*, и он носаше црни огртач; онај средњи — *плава сенка,* јер имађаше плави огртач; а онај најмлађи — *жута сенка*,, — јер носаше жути огртач.... За ноћас им беху таква имена и таква одела..... Други пут се звахy; № 1. № 2. № 3. а носаху чакшире гуњац и фес, или војничке панталоне и стари мундир, или црне хаљине и префарбани тврди шешир, и онда се звахy опет другим именима.....

Ова три човека непрестанце нешто загледаху и осматраху.... Све то ћутећки....

— Јеси ли понео уже за пужање? проговориће најзад црна сенка.

— Понео сам — одговори жута сенка.

— Овде се не може друкчије, него да ускочимо.

— Скидајте ципеле — заповеди црна сенка.

— Како ћемо да ускачемо, направићемо ларму, поустајаће момци..... Ако још има псето у авлији?...

— Тако је опасно — рече на то плава сенка — зар немамо калаузе. Хајдмо на капију. Правим је путем најбоље....

— Не можеш на капију — одговори жута сенка — пет ноћи долазио сам узастопце, опробао све кључеве, што их имамо, па ни један не може, то је ђаволска брава....

— Па оно да се пењемо. Него шта би, рекох, са псом ако га има?...

— Нема — одговори црна сенка — ја сам данас, као просијак преобучен, целу авлију с краја на

крај обишао, све сам разгледао како стоји, па видео сам — немају пса. . . .

— Какав је положај у авлији?

— Одмах овде иза зида стоје наслагана дрва. Ту код њих леже некакве лествице дућанске, али врло згодне за наш посао. Ево видите, од зида до прозора на ходнику нема млого. У ходнику нема никога. Слуге су доле, сада спавају чак на оном другом крају. Ту у ходнику врата су. . . .

— Пст! — викну жута сенка, која је одаслата да промотри улицу — ћутите! ево иде жандарска патрола.

— Куда ћемо сад?

— Полако, без ларме — наређиваше црна сенка — лезимо сви уз онај порушени зид преко пута. Помрчина је, неће нас видети.

— А ако нас опазе? питаше готово у страху жута сенка.

— Ако те опазе, нека те убију — викну љутито црна сенка.

У том се с краја улице зачуше тешки кораци патроле, која је све ближе долазила. . . . Напред иђаше каплар, а за њим четири жандарма.

— Опазисте ли и ви? Као да се неки скупљаху овде? Мени се учини, да сам чуо говор — питаше каплар.

— Јест, и ја бих рекао, капларе — одговори један жандар — да су ту били неки људи, али их сада, видиш, нема. По свој прилици отишли су на ниже.

— Неће бити чиста посла. — Што нас не дочекаше него утекоше — додаде други жандарм. Ја бих рекао, да похитамо за њима.

Каплар приђе к вратима на кући Петровићевој. Ухвати руком за кваку. Пробаше да отвори, али капија беше затворена . . . Затим се осврну наоколо. Време беше хрђаво. Помрчина. Светлост од општинског фењера једва падаше на неколико корачаји. Он осматраше на све стране оком, али не могаше приметити никог.

— Хајдемо за њима на ниже — рече каплар.

И патрола брзим корацима замаче за улицу.

— Ала су звекани — проговори гласно црна сенка, дижући се са земље — јесте ли видели? Измакосмо им баш испред носа. Који се је оно од вас двојице био уплашио?

— Ја нисам, јер познајем тебе — одговори плава сенка.

— Разуме се — настави црна сенка — ако би нас и напали, зар да им се пустимо, да нас вежу као жене? . . . Прво нож, ако он не помогне, онда стакло, па најзад и ватру на њих. Или ваљда носимо ове дрангулије собом ради параде? . . .

— Тако је, додаде плава сенка. Што се тиче мене, ти знаш, ја се не бојим . . . . Ено ономад, гледао си, удавих онога старца једном руком, ама да је бар мрднуо ногом . . . Па после знаш ону жену, црче као мупица. . . . Ја се бар не плашим. Него овај . . . овај . . . . овде . . . .

— Па ја се мало плашим; ја никога још нисам убио — говораше жута сенка — чекајте мало, добићу и ја куражи као и ви . . . .

— Шта куражи? — продера се црна сенка — ено ономад ти предлажемо, да се обије јеврејска црква. Ти нећеш, а после дошла друга браћа, те обила и однела све. Хоћеш да живиш од готовине. Е нема

синко! Хоћу и ти да радиш .... И нека те само ђаво нанесе, да ми се вечерас при овом послу плашиш, или да не урадиш што треба, тако ми ђаволове шапе, заклаћу те баш овде, у овој кући .... Него доста сада разговора. Хајдемо на посао .... Овако ћеретајући можемо и зору дочекати .... Где је уже? ...

— Ево га ....

Црна сенка дохвати уже, на крају којега беше гвоздена кука. Једном руком држаше један крај, а онај други, на коме беше кука, баци у вис. Кука се не закачи, него се поврати и паде доле. Он баци по други пут. Кука се опет не закачи. Он псоваше, окреташе и загледаше уже са свију страна. Погледа горе на зид, и за тим баци куку по трећи пут. Кука се закачи сада о горњу површину зида, којим беше опасана кућа Петровићева.

— Кука се закачи — рече црна сенка — хајд да се пењемо.

— Ко ће први?

— Ти си најпознатији овде — одговори жута сенка.

— Ја одох — а ви замном — рече црна сенка.

Црна се сенка ухвати за уже, узпуза се уза зид и попе се горе. Одатле се спусти опет уза зид доле, у авлију. Тумарну по авлији, нађе лествице, узе их, донесе их на оно место, где беше захваћена кука. Ту лествице наслони. Успужа се по њима горе на зид и викну оштро:

— Шта чекате вас двојица? Што се не пењете?

На тај глас успужа се најпре плава, па по том и жута сенка.

Сада сва тројица бејаху горе на зиду.

— Шта ћемо сад? питаше плава сенка.

— Дајте лествице.

Црна сенка дохвати лествице. Доњи крај намести на зид, а горњи крај прислони на ограду од ходника. Растојање од површине зида па до ходника износаше баш толико, колико могаху дохватити лествице.

— Овуда ћемо у ходник — рече црна сенка — а ти, показујући на најмлађега, остаћеш овде на зиду да мотриш. Када ми будемо горе позваћемо и тебе...

Црна се сенка успуза по лествицама горе. Дође до прозора на ходнику. Ту се наслони на ограду. За тим извуче нешто испод огртача. То беше некакав завежљај. Он га онако стојећи, одвеза. Извади некакву кутију. Отвори ју. У њој беше брашно расквашено у води. Тим тестом намаза окно на прозору. Покри га парчетом платна, које такође извади из онога завежљаја. Превуче преко свега шаком, па онда лупну песницом у окно и стакло паде без икакве лупе у ходник....

Црна сенка провуче сада руку кроз разбијено окно. Дохвати кукицу и отвори прозор. Најпре једно крило, па онда и друго. За тим прекорачи прозор и уђе у ходник. Онда даде знак, те се и онај други успужа горе....

Сада смо у ходнику — рече црна сенка — немамо се чега бојати.

— Пст... викну жута сенка са зида.

— Шта је море? — продера се готово гласно црна сенка.

— Враћа се патрола.

— Нека је сада. Доцкан је за њу. Ми смо ограбили раније. Хајд сад и ти амо....

И жута се сенка успужа по лествицама у ходник.

— Сада смо на месту — рече црна сенка. — Видите, ево овде је канцеларија. Она врата онде, то је спаваћа соба господарева. Она до ње, то је његове жене. Она врата у средини, то је сала. Новци су у каси, у спаваћој соби. Кључеви од касе у асталу. Драгоцености у орману . . . .

— А колико их свега беше у кући — питаше плава сенка.

— Овде на горњем спрату нема их много. Он . . . жена и . . . дете . . . .

— Како да се нападне?

— Прво да нападнемо њега.

— Па онда?

— Онда на жену.

— Ако се јави у помоћ?

— Јавила се или не, да се нападне и она.

— А дете?

— Па и дете.

— Шта дете?

— Њега удавте одмах. Зар да се око балавчета заносимо.

— Ама грехота је брате. Невино дете — мољаше жута сенка.

— Шта грехота је? Звекане један . . . Шта ми ту попујеш? Брука! Та ти ниси за лопова, ти си за калуђера . . . . Доста говора. Ја ћу сам напасти господара. Вас двојица гледајте жену и дете. Ако затражим помоћ, један од вас брже к мени. Јесте ли разумели?

— Јесмо.

На пољу ветар страховито бесњаше. Небом се гањаху облаци. Од часа на час севнула би муња. Грмљавина се све више и више приближаваше . . .

— Јелте, имате обојица ножеве. Пазите добро. Гласа не пуштајте. Могли би се тако издати. Најпре употребите нож, па тек у крајњој нужди олово, јер оно прави ларму, а на ларму трчи полиција... Јесте л' ме разумели?

— Јесмо....

— Сад мир!.....

Црна сенка привуче се лагано к вратима на соби, у којој спаваше Петровић, провириваше и прислушкиваше кроз кључаницу, па се врати оној двојици...

— У соби је све мирно.... у најслађем сну. Кандило гори на асталу. Соба је мало осветљена. Баш како треба.

Затим се црна сенка опет привуче к вратима. Лупну један пут.... лупну по други пут....

Нико се не одазва.... Он куцну јаче...

— Ко је то? — викну Петровић из собе.

— Ја сам газда.

— Ко си ти?

— Никола, ваш момак.... рече промењеним гласом црна сенка.

— Шта је Никола?

— Та господару депеша од ваше сестре..... На самрти је.... Тако ми каза момак, који је депешу донео....

На овај глас Петровић брзо ухвати за кључ, отвори врата на својој соби и рече:

— Дајдер депешу....

У тај мах три снажне људине упадоше у собу. Спопадоше онако сањивога Петровића и оборише га на под.... Један од ове тројице клече му на прса и грмну гласом:

— Ни речи, иначе оде ти глава.... Паре, све што новаца имаш, казуј....

Петровић викну за помоћ, али у истом тренутку сечиво великога ножа прободе му срце.... Он обамре, склопи очи и издахну. Последње му речи беху: моја жена.... моје дете.....

Ово се збн једва за два три секунда.

Г-ђа Петровићка тргну се иза сна.... Њој се учини, као да је кроз сан чула некакве гласове. Као да ју је неко викао. У једној и у другој соби владаше мртва тишина.....

— Јово, јеси ли будан? — читаше она из друге собе.

Нико јој се не одазва.

— Јово, јеси ли будан? — поновљаше јаче г-ђа Петровићка.

Опет се нико не одазва....

— Ко ме је то звао? — викну она гласно.

Њен глас јечаше кроз отворена врата собња. У овој соби не чу се нико....

— Та шта је то? — рече г-ђа Петровићка. Диже се из кревета, па пође брзим кораком отвореним вратима у собу мужевљеву.

Таман да стане ногом на праг ове друге собе, а два оштра сечива забодоше јој се у рамена.... Крв поче прскати.... Она клону и паде покрај врата .... Не рече ни речи. Једва да јој се могаше чути уздах: јао....

— Је ли мртва? — питаше црна сенка с другога краја собе.

— Још није издахнула. Опажа јој се још дисање, али тек што није одапела — одговори плава сенка.

— Палте свећу! Ово је мала светлост — заповеди црна сенка.

— А дете? — питаше плава сенка.

— Јест, ђавола.... право, ми заборависмо на дете. Оно ваљда спава.

— Али, ако се пробуди?

— А гди је?

— Сигурно у оној другој соби....

— Али је тамо мрак, не види се ништа....

— Па палте свећу. Шта чекате?

— А гди је свећа?

— Гди је свећа? Звекани! Хоћете, да вам ја одавде кажем. Потражите онде на асталу, на столици ... Видите, мора ту негде бити. Прави мамлази — говораше црна сенка.

Док је црна сенка претурала по хаљинама убијеног Петровића, док је испреметала фијоке по орману, пипала по кревету, испод јастука, све нешто тражећи, дотле су она двојица нашли свећњак са свећом и упалили....

— Ево је свећа. Хајд' амо — рече плава сенка.

— Е синови моји, све хоћете ја — продера се црна сенка.... Ни сте заслужили ништа.... Ноћашњи пазар је мој.... Ја узимам готов новац, а ви делите остало....

И све три сенке, носећи упаљену свећу. уђоше у собу г-ђе Петровићке... Обазреше се на све стране... У једноме ћошку, баш до кревета материног, угледаше креветић детињи.... Они приђоше ближе... Принесоше свећу... Дете тада спаваше мирно у дубоком сну. Руке беше на поље истурило .... За тим се трзаше, а после осмејкиваше.... Онда нешто мрмљаше у сну и смејаше се гласно... Оно сироче сањаше.

Ова три звера у облику људском стајаху неколико секунада над креветом и мирно посматраху ове промене на сну овог невиног створења, овога анђела....

— Шта да се чини? Да л' да се убије — шапташе плава сенка.

— Та немојте. Дете је. Оно ће спавати — додаде жалостиво жута сенка.

— Како спавати? Видиш да је немирно..... Превртће се, пробудиће се.... Вика ће, па ће нам цео посао отићи у залуд — рече гласно црна сенка.

— Добро.... а ти удри....

Црна сенка тргну већ окрвављени нож... Диже га у вис..... Замахну њиме да удари у срце детиње..... али баш у том истом тренутку сену муња.... сва се соба осветли.... подигнути нож засија се спрам муњевите светлости.... гром пуче и удари у оближње здање..... На пољу се зачу вика народа.... Неки као да бежаху улицом.... Ларма долазаше све ближе....

Црна сенка побледи и испусти нож из руке. Затим сва тројица, као у неком страху, одскочише од кревета, дохватише се једних па и других врата, истрчаше у ходник.... све то у једном тренутку.... са највећом брзином отворише махинално врата од ходника, стрчаше у авлију, отворише капију, изле-теше на улицу и сва тројица разбегоше се у три разна правца.....

На улици беше све мирно.... Нигде не беше живе душе.... Само се је чуо пљусак кише.... Час по час, па би севнула муња.... Затим би се чула грмљавина, па би онда опет било све мирно....

III.

После једне бурне ноћи са кишом и грмљавином освану леп јесењи дан 18 . . године. Беше месец Октобар. Сунце истина сијаше, али му зраци не беху више онако жарки, онако весели. Лишће опадаше с дрвећа, цвеће увело, поља и ливаде голе пустаре; јер се земља спремаше на одмор преко зиме, да у пролеће опет живахне, да пусти цвеће, да даде живота.

Шеф криминалног оделења варошке полиције, г. Правдић, разборит човек и поштен чиновник, сеђаше данас рано љутит у својој канцеларији..... У руци држаше јучерањи лист званичних новина.

И опет скупштинска дебата — говораше сам гласно. И опет вика на чиновнике. Ово је ваљда већ пета година, како се је дигла не праведна граја на јадне чиновнике... Шта веле: чиновништво злоупотребивши власт над народом, створило је себи масне плате и пензије.... Чиновништво има једне а народ друге интересе. Чиновници су једно а народ друго... Чиновници варају, чиновници злоупотребљују, чиновници отимају од народа.... да се смање плате, да се смање пензије.... То је чудно. То је срука.... То је неправда, која се наноси читавом једном реду у овој земљи. Та чиновништво је готова сама интелигенција .... Та то је жижа, која баца светле зраке на цео живот народни.... Дојиста је то за осуду.... Зар ако је можда један чиновник погрешио и скривио, да се тада виче на њих десет; зар ако их је скривило десет, да се виче на све чиновнике. Зар је то праведно? Зар је то паметно?... Зар ако један трговац лажно банкротира, да вичемо на остале? Зар ако је њих десет преварило своје кредиторе, да онда

вичемо на цео трговачки сталеж?... То би било не праведно .... И што је још чудније: док је сваки други ред у овој земљи заклоњен, чиновници су изложени јавном клеветању .... А који су то чиновници? ... Та то нису туђинци. Та то су синови овог истог народа .... Па шта се хоће? .. Хоће се ваљда, да поништи морал у чиновништву. Хоће л се корупција? ... Тешко народу ако до тога дође .... А што није тај посланик сад пред-а-мном, да му ја кажем, шта може бити од његова богатства, са којим се онако поносно размеће. Да му кажем, нек се спреми, богат је, нека буде готов, да своју можда не баш крваво стечену имовину .....

У том неко куцну на врата.

— Молим слободно — викну г. Правдић.

— Добро јутро господине.

— Добар дан желим.

У канцеларију уђе Букалић, човек средњих година, лепо обучен, на њему златан сахат, ланац, а на прстима дијамантско прстење.

— Чим могу бити овако рано на услузи — прихвати реч г. Правдић.

— Ја знате пораних по ономе послу, који сам вам синоћ напоменуо — одговори Букалић.

— По каквом послу?

— Та ви знате.

— Будите уверени — незнам ништа. Молим објасните ми.

— Та ја, господин Правдићу, хоћу знате онако испод руке да пренесем моју радњу на мога шогора. То је знате за неколко дана. После ћу опет ја отворити. Знате, све је у реду. Само да ви учините саслушање, да метнете ранији датум — та ви већ знате

шта треба.... Као што знате, ја сам стран поданик, конзулат је пристао, како сам предложио, само хоће још и ваш потпис.... Та не знате како је г. Вирг добар. Чим сам му казао, одмах је пристао. Он је истина добио своје, али ни вами не фали. Вама ћу дати випе. Дајем вам 5 %.... Јесте ли задовољни?

— А колико износи радња?

— Није бог зна колико. Свега 15.000 форината, али кредитори су са стране. Ни један одавде.

— Дакле мени припада.....

— Јест вама припада равно 750 фор.

— Леп новац!...

— Управо толико. Па знате, то није мало за вас. Молим вас, шта ви оно имате плате? Триста талира, јелте? То није много. Па још имате жену и децу.... А овај вас посао не кошта ништа; међу тим ваш провизион — да вам положим, ако хоћете, сад одма?

— Дакле за 750 форината, да будем учесник у крађи, коју ви спремате да учините вашим кредиторима.....

— О молим, молим....

— Тако је, друкчије није. То је дојиста лепа сума, добра закрпа у тешким данима, али, господар Букалићу, нити има тога блага, нити сам ја тако ниско пао, да будем лопов....

— Молим, молим, господине....

— Кутите! А ако ми само још једном изађете са таквим непоштеним предлогом, с места ћу чинити према вама, што нађем за умесно.... А што се тиче преваре, на коју се спремате према вашим кредиторима, узећу ствар одма у истрагу и гледаћу, колико

могу по закону, да ни једна пара вашим кредиторима не измакне .... Дотле због ....

Господар Букалић изађе као опарен из канцеларије, а г. Правдић онако љутит зазвони ..., Жандарм уђе ....

— Има ли ко да чека?

— Још је рано, господине, нема никога.

— Нека дође г. Мишић с актима ислеђења.

Мало затим, па у канцеларију уђе практикант Мишић, млад, повисак, сухоњав, блед у лицу, лако одевен а слабо нахрањен — сушта слика од 120 талира.

— Јесте ли донели сва акта? питаше г. Правдић.

— Јесам.

— Дедте, да видимо. Има ли много?

— Нема, господине, сада као други пут. То је чудо, да се је посао за ове две недеље умалио.

— Колико их имамо у затвору?

— Четрдесет и шест.

— Па јуче их је било 36. Откуда тај вишак?

— Ова десеторица дотерана су ноћас у затвор. Ухватила их је патрола пијане, где се туку у кавани код „три зеца“ .... Али у осталом нема као пређе опасних крађа, нити тако тешких злочинства .... Ствари су све мало вредне ....

— Молим вас, читајте да их видимо.

Мишић седе за сто, преврну акта и поче читати:

— Ђура Жандић, кројач, тужи се на Лазу Лалу, обућара, што га је јавно, пред множином света, у каваници код „Три бундеве“ назвао „пијаном ломом“ и тиме га обешчастио .... Тражи, да се Лаза одма ухапси и њему 60 дук. ц. за повређену част досуди. Тужени дело не признаје и додаје по души, да нит

он нити Ђура може знати и упамтити, шта је тога вечера било, јер су обојица били трештени . . . .

— Јован Шаранић, галантеријски трговац, жали се на ћир Штерију, што има фалишан кантар. Вели, да је узео и поштено платио две оке каве, а када је код куће измерио, није било више од оке и три литре. Тужилац се жали и моли, да се учини преглед свију бакалских мера у вароши.

Ћир Штерија у одговору своме не признаје, да је лажном мером мерио, али тражи, да се у једно прегледају сви рифови и аршини по галантеријама.

— Позорник Шубакић са —ске улице, доставља, како се у лебарници Наумчета Стојчевог продаје јексичан леб. Учињеним извиђајем нађено мање 40 драма на свакој оци.

Тужени Наумче одговара, да је сада хладно време, па се лебац стеже, са тога мање важи на кантару.

Госпођа Стана г. Петра Бумбарића, тужи се на Митру циганку, да јој је, оном приликом, када је прала ћилиме, украла један нов бакрач из подрума. Моли, да се Митра пронађе и казни, али нарочито да се потражи бакрач, јер га сви у кући поштују као ваљкадашњу успомену на бабу г. Петрову, Пелагију, којој је исти принадлежао.

— Управа позоришна жали се на свога члана г. Стеву Дешића, што је покупио улоге код себе, па нити улоге враћа нити хоће да суделује у вечерашњој представи, у којој он, као певач има главну улогу.

Глумац Дешић одговара, да је болестан и да је њему пре до кукања него до певања. Тражи да му се одмах плати његова гажа.

— Позорник Иван доставља, како су се два шегрта побила на чесми и један другом главе тестијама поразбијали. Њихови мајстори веле, да их се не тичу шегртске главе, али моле, да им се наплати по један грош за тестије.

— Стојан Шеретовић, папуџија, жали се на Јоку Тестерашицу, која седи у његовом комшилуку, што му на таван од куће баца манџије, те је залудила његовог сина, Дашу, па овај хоће, да се убије за њезином ћерком, Саветом.

— Живко Уропић, хотелијер код „хинеског цара“ жали се на г. Пају Пајића, што му још од пре пет месеци неће да плати кост и квартир, све се изговара, да ће за који дан новце примити; међу тим има да носи штекер, рукавице и да иде у позориште.

— Господин Јован Ђозарић, професор, жали се са великом тугом у срцу на позорника —ске улице, што је отровао његово драго псетанце „жужу“, које је пазио и волео нег бог зна шта на овоме свету.

— Американац Грант, који је одсео у хотелу код „скиптра,“ жали се, да му се некакво непозвато лице, за време његовог бављења на пољу, увукло у собу бр. 16. и одатле украло: капут и фине финландске чизме, покрај тога и један златан прстен, који му је драга успомена на грофицу Шаборнијеву.....

Практиканат Мишић, пошто доврши читање акта, диже се са столице и спремаше се да изађе.

— Дакле, то је све — питаше г. Правдић.

— Све. Од јутрос нема још ништа. Осем, да се она ноћас затворена лица узму на одговор за бекријање после прописаног времена.

— Бога вам, узмите их одмах на испит. То су већином занатијски раденици. Није право, а и штета

је по њихов посао, да их дуже време задржавамо... Нека их, нек иду на рад....

— Хоћу одмах — додаде Мишић, покупи сва акта и оде у своју канцеларију.

Господин Правдић за тим зазвони, и запита: има ли ко да чека на пољу?

— Има један сељак да се тужи — рече жандарм.

— Пусти га.

У канцеларију уђе сељак Живан Животић. Скиде фес с главе, поклони се по сељачки, затим диже руку до чела на десној страни, те и по војнички поздрави г. Правдића.

— Шта је брате?

— Ја знаш, молим ти се господине, дотеро сам вод' дрва да продам. Што се каже пореска сам глава по закону. Војник сам друге класе....

— Па шта ћеш?

— Ама, господине, дотеро сам дрва, те продадох вод' на пијаци једноме пиљару. Па неће да ми право плати. Даје ми неке жуњаке. Тера ме на зор да примим. А ја не хтедох, него дођо вод' суду, ако има мени јутрос суда.... Је ли ово насиље.... Шта се чини вод' од овога народа? Зар, што сам сељак да ме вара? Неће, бога ми. Вели, у мене је суд, како ти ја кажем. А вала неће бити тако.... Бога ти, господине, суди нам вод', или ћу овога часа ићи министру....

— Како се зове, брате тај пиљар?

— Не знам га брате и господине. Ене му дућана онд' на ћошку....

Правдић звони. Жандарм улази.

— Нека одмах иде један жандарм с овим братом, па нека с места позове онога човека, којега овај сељак покаже.

Сељак са жандармом брзо одлази, а Правдић по ново зазвони.

— Има ли још ко да чека?

— Има.

— Пусти га.

Тетка Водарић, водоноша, улази гологлав и као са неким страхом; затим се поклони до земље и стаде као укопан на сред собе.

— Шта ћеш — питаше г. Правдић.

— Сиромах сам, господине, имам петоро ситне дечице. Ономад ми је једно умрло. Пука сиротиња. Нисам имао са чим да га сараним. Плакао сам. Нисам имао куд, него одем до господар Николе Смиљанића, бог да му даде свако добро, замолим га, те ми даде сто гроша. Одатле платим сандук детету, свеће и попу, што је његово, те тако дете сараним. Плаћам 200 гроша порезе. Сиротиња. Нема се одкуда. Неки моји другови не плаћају ни половину тога. А ово је много за мене .... Јутрос сам поранио, када није било света, па одем на чесму да саку наточим. Сиромах сам. Жена ми је болесна. Рекох, ближе ми је. Моћи ћу коју саку випе нанети, а мени је и грош зуар. На то ме жандар ухвати. Дотера ме у полицију. Ја га молим да ме пусти, а он неће. Вели, таква је наредба. Ја му кажем сиромах сам, деца мала, жена болесна, гладни, боси, плачу, а он то неће да зна, већ ме мува у леђа .... Молим те, господине, као Бога, дозволи ми, да могу бар ноћу, када нема никога, воду доносити; ти ме, господине, знаш, да сам сам сиромах, да сам поштен ....

Господин Правдић, готово узбуђен оваким јадиковањем овога сиромаха, дохвати перо, па написа на једном листу хартије ово:

„Тепи Водарићу, водоноши, одобравам, без обзира на наредбу главне Управе од 15. Јулија т. г. да *у свако доба дана и ноћи* може пунити своју саку на — ској чесми.

17. Октобра 18 . .

Старешина
— ске полиције,
Правдић.

За тим дохвати црвену оловку и два пута подвуче ове написане речи: „у свако доба дана и ноћи“. Даде по том цедуљу сиромаху Тепи. Овај је узе радосно и, гледајући непрестанце у њу, изађе, готово трчећи, из здања полицијског.

Док се је све ово дешавало у канцеларији Правдићевој, дотле се је на улици могао чути као некакав жубор, који се је све више приближавао... Тек што се Правдић подиже, да кроз прозор види, шта је, ал' у собу утрча једно пекарско шегрче, сво задувано и запурено у лицу. По свему изгледало је јако заплашено. Оно утрча и стаде на сред канцеларије. Најпре се обазре, као у некаквом страху и забуни, и једва по том проговори:

— Брже, господине, ако бога знате. У кући господара Петровића трговца, морало се је ноћас догодити убијство.... Свако јутро, чим се сване, ја носим кифле и земичке у његову кућу.... По обичају одем и јутрос. Уђем на отворену капију. Станем на сред авлије. Свирнем у моју свирајку, али нема никога. Свирнем други пут јаче, али се опет нико не јави. Угледам отворена врата од степеница и пођем

на више. Испењем се горе. Свирнем опет — нема никога. Случајно се обазрем по ходнику и угледам крв.... Погледам иза мене, а оно сијасет стопа човечијих, све од крви. Ја се уплашим. Бацим моју корпу са кифлама и земичкама; стрчим доле низа степенице, излетим на улицу, и ево ме сада код вас... Ја сам се уплашио. Можда и није тако. Али, молим вас, да видите и ви. Мора да је нека несрећа у кући господара Петровића....

На овај изненадни глас, господин Правдић дохвати одмах своју капу, мету је на главу, и викну:

— Четири жандарма на службу. За мном.....

Затим истрча из канцеларије. Изађе на улицу и брзим корацима нестаде га кроз гомиле света.

Он оде у — ску улицу, право кући Петровићевој.....

IV.

Ко вам у вароши не познаје трговца Јована Петровића?

Питајте само за њ... Сваки ће вам рећи: то је човек на свом месту.

Поштено ради, никога није зајео, никог преварио. Муштерије из паланке пазарују највише код њега. Поштено послужи, поштено и наплати.

После тога сиротињу пази. Није било једном, да је о благим данима, пред Божић или Васкрс, походио сам, лично, оне сиротињске фамилије, што стањују на крају вароши. Ту је дознавао нужду њихову, уверавао се о потребама сиротињским и одмах их из свога џепа намиривао.... Ко помаже сиротињу, тај се одужује Богу.

Ако је у општини — први је био Петровић. Ако је за опште ствари — ту је он. Ни један важнији посао, не започиње се пре његовога знања. Сваки га питао за савет.

Па и књиге је помагао. Ни половина књижевника неби могла издати своје књиге, да није било њега. Обично је половину трошкова примао он сам на се.... А што је пазио на сиромашне ђаке.... Није био један сиротан ђак, који је у њега новаца позајмио, па му их никада не вратио. Али он томе није ништа замерао.

Ко помаже школу и књигу — тај чини највеће добро своме народу, говорио је често Петровић.

Ако хоће да се подижу какви сиротински фондови, ако се састављају одбори, то за ову то за ону племениту цел, никада не почињу без њега.

— Је ли уписан Петровић? — запиткиваху обично.

— Није још.

— Е онда нећемо ни ми. Понудите прво њега.

Еле, Јован Петровнћ био је поштен и признат човек у целој вароши.

Са тога се није чудити, што је глас о његовом убијству потресао сво становништво варошко. По улицама, по каванама, по дућанима, свуда, говораху само о њему.

— Шта? Убијен Петровић?

— Ја људи да грдне несреће, додаваше други.

— Штета за таквог човека, вајкаше се трећи.

— Ама по богу браћо, како да се то догоди?

— Е како? Јутрос нађоше и њега и жену убијене.

— Зар и жена убијена?
— И она.
— А дете?
— Не зна се још ништа, шта је с дететом.
— Ама ко то, по богу, могаше учинити?
— Бог би знао. Али на таквог човека ударити!....
— Да ли је већ полиција одпочела истрагу?
— Сад, мало пре, протрча овуда чиновник полиције са жандарима.
— Оде ли тамо?
— Баш право тамо.
— Па хајдмо и ми да видимо.

И грдна се руља крену —ској улици.

Дошав у кућу Петровићеву, где се је догодило злочинство, чиновник полицијски замоли, те се из авлије за кратко време удали сва публика, која се ту слегла била. Онда одмах отпоче извиђај.

Најпре прегледа браву на капији, па онда ону на вратима од ходника, и најпосле ону од спаваће собе Петровићеве. Ни на једној не нађе повреде. За тим зађе, обиђе и осмотри кућу и њене просторије са свију страна. Обилазећи тако наоколо, нађе на једном месту, покрај зида, некакве белеге. Земља беше од ноћашње кише влажна, те се лепо могаху приметити стопе човечије. Он прегледа ода свуд зид па и на њему нађе белеге. Попе се горе, па и на површини зида нађе такође стопе човекове, које се сасма лепо могаху распознати. Одатле баци поглед на ограду и ту угледа неке греботине. Дохвати лествице, које нађе доле бачене, па их наслони једним крајем на зид а другим крајем на ограду и — таман допираху како треба .... Нашав на уласцима у кућу

све браве читаве и неповређене, а посматрајући све ове нађене белеге, он изведе закључак: да је зликовац морао преко зида ускочити у кућу.

За тим измери све редом стопале, како оне доле на земљи, тако и онэ горе по зиду, срачуна им њихову дужину и ширину, написа и наслика све то на хартији, па онда пређе на извиђај у ходнику.

Одмах у ходнику наиђе на млоге крваве стопе. Он полагано све преброја и нађе, да их имађаше преко тридесет. Неке беху пуније, неке слабије. Он их измери, обележи их са сваке стране, и пошто учини сравнење једних са другима, изађе му рачун, да су стопе неједнаке. Отуда са врло поузданим основом изведе закључак: да су у овоме злочиноме делу морала суделовати *три лица*, јер наиђе на стопале од тројаке величине и ширине .... Он наиђе и још нешто више. При осматрању крвавих стопала по ходнику, примети сасвим разговетно: да су неке јаче, неке опет слабије обележене, упијене .... Шта из тога могаше извести? Ништа друго, до да је то тако морало испасти са тежине или лакоће самих зликоваца.

Сумирајући све нађене белеге и доводећи једне с другима у свезу, он стави у протокол полицијског извиђаја ове закључке:

1. Ово злочино дело учињено је једино ускакањем у кућу, и то преко зида авлијског, па кроз прозор у ходник;

2. Како оне стопале доле на земљи и оне горе на зиду, тако и оне од крви по ходнику, једних су и истих лица;

3. Нађене обележене стопале нису по величини ни по ширини једнаке; и погледом на њихову разно-

ликост излази као позитивно: да су у овоме делу морала учествовати три лица;

4. Гледећи на притисак и обележавање крвавих стопала, које ни у једноме случају није испало једнако, може се са јаким разлозима извести, да је од зликоваца: један морао бити крупан, тежак у телу, јер су његове стопе најјаче убележене по ходнику; други је морао бити дустабан, а трећи је био лак, сухоњав, јер му је стопала површно обележп остала; и

5., што је главно: сва три зликовца радили су ово дело босоноги . . . .

За тим се чиновник крену у собу. Одмах на уласку опази кваку од браве крваву. Ту се баш беше зликовац дохватио руком . . . . Ушав унутра, нађе на једно два корака од врата собних, на десној страни, мртво и сво крваво тело Петровићево. Лице му беше бледо. Поглед отворен и укочен. Коса разбарушена. Руке опружене, а ноге састављене. На њему беше само спаваће одело. Подигоше га на кревет. Потражише рану и нађоше убод од пет палаца, баш у само срце. Свуда по соби стајаше крв. Заборавили смо напред казати: Петровић беше пун и здрав човек, те са тога се није чудити, што се је готово до половине собе разливао читав поток од крви . . . .

Попав из ове собе у ону другу, одмах до ње, чиновник полицијски нађе баш на самим вратима тело г-ђе Петровићке . . . . Она лежаше полу усправљена крај леве стране уласка. На њој беше лако, бело, спаваће одело. Коса јој беше немарно разбацана по плећима. Глава клонула на прса. Очи затворене, а на белим раменима, која сада стајаху непокривена, виђаху се два дубока убода: један с једне, а други с

друге стране . . . . Дигоше је одмах и положише на кревет. Чиновник полицијски сагну се на прса и ослушкиваше. Њему се учини, да срце куца. У том већ дотрча и позвати лекар. Лекар прегледа и даде мнење: да је г-ђа Петровићка, истина тешко рањена и због изливене крви јако малаксала, али да при том још није умрла . . . . На молбу чиновника полицијског, лекар употреби све своје силе, да за ма један часак поврати свест рањеној . . . . Труд лекарев не прође узалуд, јер после пола сахата г-ђа Петровићка сасма лагано отвори очи, разгледа све око себе и као у неком страху запита изнемоглим гласом:

— Где сам ја?

— У вашој кући, одговори чиновник.

— Где ми је муж? где ми је дете? — питаше даље.

— Ту у овој другој соби.

— Осећате ли, госпођо, где год болове? — питаше лекар.

— Јест, господине овде су неки ножеви — и полагано диже десну руку те показа на рањена места . . . . Једнако ме сева . . . . Боле ме . . . . Ух, ала боле . . . . Видите ли, ту је крв . . . . рана . . . .

— Сећате л' се, госпођо, да је било што с вама?

— Сећам се нечега . . . . Јест, да како . . . . Неки људи са голим ножевима . . . . Где ми је мој муж? . . . Зовите ми, господо, мога мужа . . . . Што не дође ваздан? . . . . Дајте ми, молим вас господине, моје дете.... Ох . . . . Немојте бити тако не милостиви . . . . Донесте ми моје дете . . . . Молим вас . . . .

— Господине — шапну лекар чиновнику — питајте час пре шта имате, јер ово су последњи тре-

нутци . . . . Видите ли, једва дише . . . Она за који секунд умире . . . .

— Госпођо, ви сте ноћас рањени? — питаше чиновник.

— Шта кажете?

— Рањени сте. Јелте?

— Јесам.

— Уболи вас ножевима. Јелте?

— Јесте.

— Колико их је било свега?

— Тројица.

— Је ли ко од њих познат вама?

— Није.

— Како су изгледали?

— Један . . . . . Ух страшан . . . . . Био је црн у лицу . . . . Висок . . . . Имао је браду . . . . и . . . . и . . .

Госпођа Петровићка не могаше довршити свој говор, јер издахну . . . .

Много раније, пре тога, чиновник полицијски напао је био на спавању дете Петровићево у његовом креветићу, па га онако још сањива, изнесе и предаде изван куће, породици, да га склоне и забаве.

Сада предузе преглед по собама. — Каса, у којој беху новци, стајаше не дирнута. Писаћи сто не повређен. Само у једном орману, у спаваћој соби, као да беше преметано. Но ко ће показати: шта и колико фали . . . . Папуче Петровићеве нађе у нереду. Једна на једном друга на другом крају. Креветске хаљине испреметане. Јастуци са подглавља бачени у ћошак. Јорган пао на под. Хаљине Петровићеве беху такође у највећем нереду. Капут стајаше за се. Прслук за се; а панталоне опет за се. Џепови на њима беху изврнути. У њима се не нађе ништа . . . . Кошуља на

убијеноме Петровићу беше подерана. Десни рукав сав искидан. Попрсје, које је морало бити закопчано, сво исцепапо, а дугмад покидана . . . На сваки начин, то је давало доказа, да се је убијени морао с убицом борити. Сигурно се је од његовога нападаја бранио, док није био савладан . . . . Око креветића детињег стајаху многе крваве стопе. Тако око астала и ормана . . . . Свећа лежаше на једном, а свећњак на другом крају собе . . . . Столице растурене. Стакло с водом разбијено. Чаша преваљена . . . . На једноме крајичку стола догореваше кандило . . . . Зраци му падаху све слаби и слабији, па се најзад угасише, јер не стаде у стакоцету зејтина . . . .

На једној столици, у спаваћој соби г-ђе Петровићке, стајаше бачен некакав стари, велики шешир са широким ободом. Шешир беше црне боје, сав укаљан, блатав. Чиновник га дохвати. Прегледа га и одмах нађе, да то неће бити својина Петровећева, већ, по свој прилици, да га је морао туна онако, у хитњи, ма који од зликоваца заборавити.

Но још нешто. Једва за пола корака од места, где је шешир стајао, чиновник спази на поду некакву сгужвану цедуљицу. Он ју брже дохвати и диже. Окрену је и разгледа ју са сваке стране . . . На тој цедуљици стајаху неке речи, оловком врло не разговетно написане. Једва да се могаше по где где на месту разазнати по које писме . . . Остало беше све потрто . . . . Чиновник стаде најбрижљивије хартију прегледати, све писме по писме преписивати . . . Након великих мука скупи писмена и онда на оној хартији прочита ове редове:

Драги, (име се никако не могаше прочитати)

Ја сам се вратила с пута и ево данас је пети дан, како те очекујем. Је си ли жив, да те већ нису у (остало се не могаше прочитати; сигурно: ухватили). Дођи ми (остало је нечитко) гди седим . . . . . Разуме се, ја хоћу новаца, јер (остало се не могаше прочитати).

Твоја Марија.

Изван сваке сумње, да је и ова цедуља морала у хитњи испасти из џепа, а можда и са шепира коме год од зликоваца . . . . Лопови сасма друкчије чувају крај себе свој новац и своје папирс . . . . У поштених је људи џеп одређен за то. Код њих је на против безбеднија масна постава у шепиру, или дупли џон у џипели . . . . Свако по своме укусу и по својој потреби . . . . Али, која то писаше ову цедуљу? . . . Или још боље: на кога је било управљено то неколико тајанствених речи? . . . Па бар да се могаше све прочитати . . . . Чиновник дуго гледаше у ову цедуљицу . . . . Размишљаше о свему, па додаде у себи: не треба наде губити . . . . За тим у протоколу извињаја написа све што нађе за потребно . . . . Узе собом онај шешир и ову цедуљу, изађе из куће Петровићеве и упути се својој канцеларији...

Пре свега, чиновник позва к себи и узе на испит кућне послужиоце Петровићеве. Они, са сузама у очима казиваху, да ништа о целом овом злочином делу не знају.

— Пошто су ноћас, около пола ноћи, отишли гости, ја сам, као обично, забравио велику авлијску капију — говораше један од момака. Господар је остао са госпођом горе, у својој соби. У господара налазио се је увек кључ од ходника, и он свакада

сам затвара горња врата. Сви прозори на ходнику били су затворени. Баш сам их јуче прао и по том намештао, па се сећам врло добро, да сам сваку кукицу на њима утврдио .... Тако смо легли. Ми спавамо на крајњем крилу доњега спрата. Били смо уморни, и одмах смо заспали. Ноћас ништа нисмо чули, нити је било какве год ларме. Тек јутрос, када је пекар дошао, дознали смо: кака се грдна несрећа деси са нашим добрим господаром. Тада је било већ доцкан .... Штета .... Велика штета, господине, такав господар, такав пријатељ, који нас је пазио и чувао као своју децу .... Несрећа за нас све .....

Овака исказа, за коју није било ни једне околности, да јој се не верује, није дојиста могла кривце показати, нити ма у чему ваљдити полицијском истраднику.... У овим бурним валима неизвесности њему требаше само једна звезда да засветлуца, па да се одмах к њој упути, да тражи, да изналази и најзад, да нађе то што тражи, да труд буде награђен успехом.... И полиција има своју врсту лова. То је лов на злочинце, убијце, паликуће, крадљивце и т. д. Ни у једном лову не пролази се баш тако олако.... На сваки начин, колико год страха и мука поднесе зец, бегајући — толико исто и ловац има зноја и труда јурећи за њим.

Онога вечера, одмах по погребу, причаше један старац, сусед Петровићев, да је тога дана, по подне, пришао један човек, лепо обучен, сакупљеној гомилици људи, која се је, пред кућом Петровићевом, о овоме злочином догађају разговарала, и да је, када је чуо о чему је говор, запитао сав пребледео: зар је госпођа жива остала.... Када му је на то одговорено, да је не само жива нађена, него да је чак могла

и своје убијце описати: онда се тај човек брзо повукао, те га на један мах некуда нестало....

Чиновник полицијски, чим дознаде за ово, одмах изађе сам на место, потражи оне људе, питаше их најтачније о свему; зактеваше, да му бар опишу, како је тај човек изгледао — али нико ништа не знаде о њему казати.....

V.

Ни на једноме месту у вароши није саобраћај толико развијен, колико на варошкој пијаци. Ту је проходња најживља, свет разнолик; а то није никакво чудо, јер на пијацу долази публика из најудаљенијих крајева вароши. Једни имају да продају, а други да купују свакидање потребе.

Ко би ишао ради шетње, па би имао времена завиривати на све стране, могао би на једној ломаљој двокатној кући, баш на крају пијаце опазити на једној црној дасци црвеном бојом написано: „Кавана и гостионица код *Медведа*“.

Кућа је била ониска, слаба; на горњем спрату неколико полупаних прозора. Изгледало је, да ту нико не станује. На доњем спрату била је каваница. Пред уласком каванским, када је било кишно време, лежало је грдно блато; а када је опет било сухо, наслагано камење с једне и друге стране, једва је допуштало, да се унутра уђе. . . .

Па и унутрашњост ове каванице није била боља. Таван низак. Греде на њему попуцале, и од дима почрнеле. Кавански зидови олупани и криви. На њима

повешано неколико прљавих слика. И цео овај простор, од једно сто двадесет квадратних стопа, осветљавао је дању само један прозор, који је гледао на улицу; а ноћу опет само једна мала лампа, која је не светлила, већ само жмиркала на зиду випе келнераја. До келнераја, па све крај зидова, с једне и друге стране, стајале су клупе у зид уковане; до њих опет тепки столови са по неколико столица. . . . . Међу тим, што је сасма чудно, ова мала каваница имала је троја врата. Једна са улице, друга из авлије а трећа са авлијске капије. . . . Што више врата а мање прозора, то лакше за ме а теже за полицију — рекао је један лупеж, када је први пут у ову каваницу ушао. . . . .

Ми рекосмо троја врата, али смо погрешили. Ова је каваница имала четири излаза, само што се овај последњи, четврти излазак, није могао одмах приметити. С десне стране келнераја, на ком се је пиће точило, био је улазак у кујну, а с леве стране на зиду, није се могло из даље ништа опазити. Но редован гост, који је добио поверење, и који је са тога са положајем каванским био добро упознат, требао је само, на једном крају, гурнути прстом у дугме, које се је међу папирним шарама једва могло на зиду угледати. Врата би на мах попустила, и познати гост упао би у једну малу собицу, која није имала ни једнога прозора. Собица је била црвено бојадисана. На средини стајао би обично округао сто, а око њега по пет шест столица. У овој собици не беше никаквих украса нити слика. Само на источној страни, ниже таванице, стајаху плавом бојом некакве грубе црте обележене. Када би се ближе пришло, могло се је тек онда видети, да та слика представља

мртвачку главу. . . . Неко, сигурно какав препредени лупеж, написао је одоздо великим писменима ове речи: *па најпосле опет свима нама смрт је крај*. . . .

Ову каваницу држала је још од пре неколико година некаква Анушка, заједно са својим мужем; или боље рећи, каванску је радњу водила она сама. Муж јој се у ту радњу није ни у колко мешао; не зна се, да ли са тога, што није хтео, или са тога, што му она није дала. . . . Овај пар људи, нашао се је, као што то чешће бива, једнога дана у вароши. Није се знало, одакле је, које је народности, нити које вере. Онде, у суседству, говорили су обично: *дошли су са стране*. . . . .

Анушка, или „тетка Анушка“, како је обично звраху њени гости, била је већ жена у годинама. Могло јој бити тако око четрдесет пета. . . . . Имала је лице црно, чисто препланулo од прекомернога пића, али је била крупнога тела и особите јачине.

Причало се је за њу, да је могла на двојицу без страха ударити. Једном је, и то више као у шали, спустила својем мужу шаку иза врата, па је сиромах морао од тога пуних шест недеља боловати. Са тога је ретко којем госту падало на памет, да у каваници код „Медведа“ коју попије, па да не плати. Тај би обично са самом газдарицом посла имао.

Једне јесење ноћи 18 . . године, када је на пољу била пала густа магла, у оној црвеној собици код „Медведа“, седела су поред пуних бокала за столом нека лица, која су дуго међу собом нешто тихо разговарала.

Више њих, на зиду, чкиљила је лампа. Светлост од ње падала је једва на толико, да се ова лица мо-

гаху међу собом распознати. Ко не поштено хоће да ради, тај не воли светлост, јер му она смета. . . . .

Ми ћемо покушати, да насликамо ова мрачна лица. На сваки начин без описа њихових, напа би приповетка млого изгубила.

Онај, што сеђаше у врх стола, који као да беше најстарији међу њима, имађаше тако 38—40 година. Беше то човек повисок, крупног тела, снаге ванредно јаке; имађаше широко лице, главу велику, чело повијено, угнуто, стражњи део главе преко мере испупчен, нос кукаст и дугачак, очи велике и упале, а што је сасма чудновато: десним оком могао је кретати на коју хоће страну, док му је лево стајало мирно. Носио је велике бркове, браду и дугу косу; али, кад је хтео, био је и без браде и без бркова. . . . Говорио је меким гласом као жена; а други пут, кад је требало, глас му је опет био права рика животињска Ишао је дугим корацима и брзо, а када је устребало, био је погурен, ишао је полако, кашљао је, тужио се на болове у ногама, на болест у стомаку, а јео је, по речима његових другова, као во. . . .

За-њ се причало, да је рођен слеп а са зубима, да је тек у другој години прогледао, а у осмој проходао — право чудо. Његови другови звали су га обично: *црни Петар*. . . .

Онај други, што сеђаше крај стола с десне стране, имађаше око 35. година, лице дугачко, поднадувено, чело јако развијено, црне крупне очи, обрве широке и дуге, тако да по који пут покрију трепавице, бркове густе и дугачке, браду кратку, црну. Говорио је лагано, ишао је тромо, гледао је испод очију, а и иначе цело му је понашање било подмукло. . . . Њега у опште познаваху под именом: *Казак*...

Најмлађи од њих, око својих 25. година, што сећаше с леве стране, беше сухоњав, лица бледа, доста интелигентна, чела обична, очију и косе црне, браде дугачке и црне, погледа озбиљна и увек замишљена; говорио је лепим гласом, ретко је грдио и псовао, ишао је правилним ходом, а лепо се је носио. Име му беше: *Арсен.*

Рекосмо мало час — ова лица сећаху и пијаху. Најпре шаптаху, по том говораху гласно. Смејаху се, па по том опет пијаху. Газдарица од каванице, Анушка, ушла би од часа на час кроз она вратаоца у собицу, када никога није било у каваници, па би села за сто. И она би са њима разговарала, по том се смејала и пила. Друштво ћереташе. Пијаху на искап из бокала, које је вредна газдарица непрестанце доливала. Гости беху весели. Збијаху шале са погрдним именима. Задиркиваху се и церекаху се. Онај најмлађи говораше најмање, и смејаше се врло ретко. . . .

Разговор међ гостима постајаше све гласнији, а расположење све веће . . . .

— Шта се говори о ономе делу? — запитаће најзад црни Петар. . . .

— О којем делу?

— У — ској улици.

— Полиција трчи на све стране — одговори Анушка.

— Треба нам се добро чувати — дода Казак.

— Нема за нас опасности — говораше Петар — остаћемо непрестанце овде. Је л', Анушко, ти нас примаш?

— Останте до боље прилике код мене. Све вам је овде на расположењу — одговори Анушка.

— Како би било да се шверцујемо преко? — рече Арсен.

— Није нужно — настави крчмарица. Не бринте се ништа. Моја је каваница као град. Стотину пута може гледати, па опет да ништа невиди. Само на се пазите, када излазите. . . .

— Право велиш — додаде Казак. Треба се чувати. Мене је ономад један жандар читав сахат пратио. Ала сам се био уплашио. Помислих — падох му шака, али баш кад беше овде, на крају улице, ја му заварах траг и утекох. . . .

— Не треба се ничега бојати — рече црни Петар. Нама срећа помаже. Да немамо ње, зар нам се неби досад главе котрљале онамо по брду. Видите ли — толико времена прође од онога последњег убијства, па ништа. Ником ни длака није фалила. Баш ништа. Просто — срећни смо. . . .

— А што ти та срећа не би у помоћи последњи пут, кад оно убисмо Петровића — рече Казак. Него остависмо онолико благо па утекосмо.

— Разбего смо се као мачке — насмеја се Арсен.

— То је тек страх био.

— Зар није?

— Кад оно пуче гром?

— Јест, баш од грома.

— Е дојиста, браћо, да се каменимо од чуда, шта нам би — рече црни Петар. Лепо се уплаши смо и побего смо.

— Мени се онда учини, као да сам чуо неку вику на улици — прихвати Казак.

— Та то се и мени учини — одговори Петар. Зар би ја иначе бегао.

— Дојиста, право чудо! —

— Смеја ли се ви, браћо, или не — рече Арсен. Ја вам кажем, ту је била нека виша сила умешана.

Од оне ноћи ухватио сам велики страх. Никако не могу да се смирим. . . . .

Крчмарица се стаде церекати. Диже руку и куцну Арсена по рамену:

— Е мој синко, баш си кукавица. Којешта. Ти мислиш на Бога. Ваљда он нема друга посла, него да гледа шта ви радите. Док не убијаш не можеш да живиш. Ето, да се онда нисте поплашили могли би бити сербес читаву годину. А овако шта сте донели. Ништа.

— Бога ми ништа — дода Казак. Шта је то нешто прстења и неколико игала.

— Свега педесет дуката, а онолика наша мука. Баш ништа — уздахну Петар.

— И биће вам све ништа — продужи крчмарица — само седите и пијете. Што не радите? Каква лепа помрчина на пољу, а ви ту бекријате? Није мени до мојега пића. Трошите колико хоћете. Једном ћете ми платити. Данас или сутра — све једно. Само, ради вас, немојте седити. Што да други има и сувише, а ви ништа. Ето, казивао ми је слуга онога богатога Николића, што има кућу спрам чесме, да има најмање 2000 дук. цес. готовога новца код себе. Касе нема. Капија мала, кућа отворена, нигде сигурних брава. У кући никог више, осим њега и слуге. Идите тамо Ту је лако. Немате ни од куда страха. . . . . Па после, ено је она богата удовица у — скоj улици. Осим слушкиње, никог више у кући. А пуна је и препуна шмука, све сам бисер и дијамант. Само руку да пружите, па је ваше. . . .

— Ја не волим драгоцености. Ја хоћу готов новац — церекаше се црни Петар.

— А шта фали? И то је новац!

— Јест. . . . Колико се мука пропати, док се распрода. Сваки час стрепим — познаће когод. Ухватиће ме. А дукат је дукат, па био на мојем длану, или у руци господина управитеља полиције, . . .

— Оно јест тако. . . . Али ево има и готових новаца. . . . Шта сте решили за онога механџију — додаде Анушка.

— Хи. . . . па на њега смо са свим заборавили — рече црни Петар.

— А има ли дојиста новаца?

— Како да нема. Пун натучен ћемер.

— Кога има у кући?

— Биће по свој прилици сам. Па и да није — на крају је вароши. . . . .

— Хајдмо ноћас — додаде Казак.

— Нећу — рече Петар.

— Ја кад ћеш?

— Сутра. . . .

— А што не ноћас. . . . Тек је сад поноћ.

— Ноћас нећу. . . . Ноћас хоћу да пијем.

— Е пијмо дакле. . . .

— Ову чашу пијем теби у здравље, наша Анушко — рече Петар. Теби, која немаш Бога и неверујеш ни у што. И буди уверена, право имаш. Ти се молиш ђаволу, а ђаво може толико исто колико и Бог. . . . .

— Доста је. . . . . Далеко терап — прихвати Арсен.

— Пусти га, нека говори — додаде Анушка.

— Ја хоћу, да пијем. Ја хоћу да говорим — настави Петар. : . . Где оно само стадох. . . . Јест код раја. . . . Рај се, браћо, купује за паре. . . .

— А шта се данас не продаје? — прекиде га Казак.

— Право велиш, Казаче. За паре је све, што хоћеш, за паре је: имање, љубав. . . . .

— Али ти љубиш — рече Арсен.

— Јест, некад сам љубио моју Марију. . . . Данас је мрзим, јер не волем. . . . Моја је дупа мржња. Ја мрзим све и на сваког. Љубав према ближњему, то су трице и кучине. . . . Нека се то другима приповеда, а не нама. . . . Зар нама? . . . Какав ближњи? . . . Видите ли ове богаташе по вароши, како се размећу својим благом. Пркосе нам. . . . Не дајмо им, да се преједу. Ми смо ту. Грехота је, да однесу све, а ми ништа. Ударајмо на њихова имања. . . . . Отимајмо, да би могли живети. Отми, ако ти што треба. Уби — ако ти ко смета. . . . Да нема убијања на свету, људи би морали јести један другог. . . .

Сви се насмејаше.

— Не смејте се, ја вам кажем. . . . .

— Ала си, Петре, пијан — прекиде га Казак.

— Ја знам шта говорим, и ако сам пијан — продужи Петар. Ја вам кажем истину. Живот је као и друга ствар на продају. Неко га прода за хиљаде, неко за стотине. . . . А шта мислите? Колико ценим мој живот? . . . Мој је **живот за динар**. . . . Шта велите на то? Има ли ко јевтинији? . . . .

— Живео нам ти — додаде Анушка.

— Не, не. . . . ја и опет питам: има ли ко јевтинији?

— Е нема . . . . нема. . . .

— Дакле, шта хоћете випе? Зар је то страх?

— Није . . . . није. . . .

— Е па шта желиш ти Казаче?

— Ми хоћемо, Петре, да си нам старешина. Випе ништа. Даље што нам ђаво удели — одговори Казак.

— Дакле, чујте ме: *да убијамо.... да палимо... да отимамо....*

Црни Петар не могаше довршити — јер паде пијан на столицу.

— Е доста — рече крчмарица — ви сте сви пијани. Лезите, па спавајте. Ено вам мојих хаљина. Расположите међу собом како знате. Ја одох. Како сте залармали, могла би вас и патрола чути, а онда тешко и мени и вама....

Крчмарица изађе у кавану; гости се утишаше; говор престаде, а већ после пола сахата било је све мирно у каваници код „Медведа“.

VI.

На — чкоме друму, који води у варош, налази се и сада механа код „орача“.

У времену, које причамо, ту механу држао је под кирију некакав Ставра Цинцарин, родом из Турске.

Ставра беше старац већ у годинама, али доста снажан, вредан, него до зла Бога џандрљив, нарочито према слугама својим. Који би момак код њега саставио месец дана у служби, тога су причали као неко чудо.

Са тога је обично старац морао радити све сам. Механу изјутра сам отварао, у вече затварао, авлију чистио, вино точио, леб доносио, и преко тога још и кувао.... Био је преко мере раден. Ни по часа није могао седети залудан. Чим пукне зора, он је већ на ногама, а у вече не леже пре, док сав посао не сврши.

Али се је о њему и иначе много онде, у околини, говорило. Не знамо, да ли од збиље или од пале,

тек неки су причали, да „чича Ставра“ има најмање хиљаду дуката код себе, да их јако чува и крије, да их често сам ноћу пребројава, јер су то кроз прозор механски гледали. . . . Неки су се чак питали: шта ће чинити са толиким новцима, када нема никога свога? . . .

Једне хладне новембарске ноћи 18 . . године три путника доцкан у ноћ, закуцаше на врата механе Ставрине.

Ставра се таман спремаше да легне, када чу то куцање. Он узе свећу, отвори врата и у механу пусти тројицу, по изгледу, пиљара, од којих сваки носаше по палицу у руци а сељачку торбу на рамену.

— Добро вече, Ставра, — рече на уласку један од путника.

— Бог вам добро дао, а одкуд тако доцкан?

— Ето, били смо по оближњим селима, да купујемо коже.

— Па где су вам коже џанум?

— Ено их на колима, иду за нама. Хладно је, па ми похитасмо напред. . . . Ама, море Ставра, познајеш ли нас. . . . Иха. . . . од када се не видесмо — рече најстарији од оне тројице,

— Јок, бога ми, севте вас видим.

— Како болан? Та зар се не сећаш? Колико смо пута код тебе свраћали, кад си оно држао механу у влашком селу. . . . Онда се је, море, трошило. Онда се је пило. Ала су и биле године. . . . Све јевтино. Купиш кожу за динар, продаш за два. Из руке у руке готове паре. Па после како јевтина жива стока, па лој, восак, све бап све јевтино. Онда су нам боље ипле радње. Онда се је, море, текло. Зар нас, бога ти не познајеш?

— Јок, џанум, не могу да се сетим.

— Баш си остарео, па и поборавио. Није замерке — е давно је било. . . .

— Па по одавно; тек се не сећам џанум.

— Ето, шта ти је човек на овом свету — продужаваше онај путник. Док је млађи, све је добро, када остари све заборави; док једнога дана видиш — њега нема. . . . Него, море Ставра, имаш ли што за јело?

— Немам џанум. Све сам потрошио. Има' сам мало јаније али сум га сам поео. . . . . Сад немам ништа. . . .

— Баш ништа?

— Имам мало сланина. . . .

— Е па и то је добро. Дајдер мало сланине, добре ракије, леба. . . .

— Биће. . . . биће. . . . рече Ставра.

— А зар немаш никога вечерас?

— Немам. Били су неки сељаци сас кола, па одоше. Ја сум сам.

— Зар немаш момака?

— Немам.

— Зар ни једнога?

— Сум сам.

— Бога ми тешко за тебе, стар си. . . .

— Неваљају момци. . . . лопови. . . . краду. . . . морам све сам да радим. Е хе нема онај земан, како сум ја служио. . . .

— Нема, бога ми, данас добрих слугу — продужаваше онај други путник. А можемо ли преноћити овде?

— Можете џанум.

— Куда ћемо, видиш, даље по овоме блату. Уморни смо. Тек рекосмо: хајдмо код нашег чича Ставре. . . . А?

— Ако, ако, џанум. Останите. Ево полегајте код мене. Овде ја спавам.

И чича Ставра подстакну догорели пањ у великој плеканој пећи. За тим изађе на поље, да донесе дрва.

— Баш како треба — рече први путник.

— Нема никога — рече други.

— Сам нам ђаво помаже — одговори трећи.

— Чим се вечера, одмах на посао — понови први.

Наши читаоци ваљда су се већ сетили. Ови путници не бејаху ни који други, до познати нам гости у каваници код „Медведа“.

Ставра се врати из авлије, носећи на рукама по велико бреме исечених дрва и баци их у крај пећи.

За тим уђе у келнерај. Отвори једно орманче, које је онде, у ћошку, стајало и извади из њега: комад сланине, узе оканик леба, понесе и мету све то на сто, за који већ беху гости поседали. По том се врати у келнерај, наточи, те однесе и мету опет на сто, пред госте, три полића љуте ракије. . . . Када би све готово, он онда гурну неколико цепаница у пећ, па седе крај ње, да се греје. . . .

— Па како ви иде радња — запитаће Ставра, грејући се крај пећи.

— Бога ми слабо, чича Ставра.

— Ама, одавна ли радите шпекулацију?

— Од скора.

— А шта сте пре радили?

— Пиљарлук по варопи; тако препазаривали по мало; знаш мали капитал, нека стотина гроша,

тек да се ради: жена је, деца су, па данак је, кирија, велики трошкови.... Е хе, теке да се живи. Шта знамо....

— Јесте ли сви жењени?

— Ја сам жењен — рече познати нам црни Петар — али ова два моја ортака нису....

— А имаш ли децу?

— Имам.

— Колико?

— Шесторо...

Она друга двојица насмејаше се на ово, јер црни Петар лагаше, али стари Ставра то не примети.

Гости у том беху већ довечерали, па се дигоше од стола и примакоше се ближе пећи.

— Е хајд' да се затвори капија, па да се спава — рече Ставра и изађе на поље.

— Шта да се ради? — упита тихо Казак.

— Ти иди на стражу, у авлију, гледај и пази на све стране, разгледај, обиђи свуда, да ко год не удари — рече црни Петар.

— А ја? — питаше Арсен.

— Ти ћеш остати овде са мном.

— Што?

— Да ми будеш у помоћи.

— А ко ће да га убије?

— Ја — одговори Петар — заклаћу га као јагње. Видићеш....

— Па шта ћу ја онда ту? — питаше Арсен.

— Ти ћеш пазити на ме и на цинцарина, да не бих погрешио. Лећи ћеш спрам нас, на оној клупи, да нас оба видиш. Нарочито пази на цинцарина, када заспи, даћеш ми руком знак.

— А на што знак?

— Зашто? Којешта! Та зато, да бих ја могао радити мој посао. . . .

У том се Ставра указа на врата, таруђи руке од зиме:

— Уха, ала је на пољу хладно.

— Хајд' да спавамо, већ је доцне ноћ — рече Петар. Ја мислим, да се поређамо сви овде, око пећи...

— Па тако, добро је — одговори Ставра.

Казак изађе одмах у авлију, бајаги својим послом.

С једне и друге стране пећи налазаху се механске клупе.

По оној клупи с леве стране опружи се Ставра, метув један масан јастук за подглавље и упре ногама уз келнерај, а одмах до његове главе леже Петар, опружив ноге према прозору. Баш глава до главе. С десне пак стране пећи, на оној другој клупи, преко пута, опружи се Арсен, којем сада беше на погледу и Ставра и Петар.

Ставра пре него је легао, прекрсти се и помоли Богу, затим заврну малчице фитиљ у лампи, која висаше о једној таванској гредици више њих. Бледа, полутавна светлост падаше по механи, а суха дрва пуцкаху у зажареној пећи.

Чим легоше, мало постоја, па се она двојица притајаше као да спавају. Али Ставра окрену се два три пута, па збиља заспа.

Мало за тим, Петар диже полако главу, наже се над Ставром, ослушкиваше, да ли дојиста спава, па онда махну главом Арсену. . . . Овај се диже с клупе, отвори полагано врата, и изађе, све на прстима, у авлију. . . . Тамо звизну. . . . На тај глас прибе му Казак.

— Шта радите толико — рече љутито овај — лако је вама тамо у врућој механи, да видите, како је овде, на пољу, стражарити. . . .

— Сад ћемо, него: је ли све мирно? — пита-ше Арсен.

— Мирно. . . .

— Јеси ли обишао са свију страна механу?

— Јесам. Нема нигде никога. Све је у реду. Хајдете, шта се скањујете, иначе ћу и ја у механу. Смрзох се на овоме ветру. . . .

— Ћути бре, кицошу; зима је. . . . ја. . . . лако је хвалити се код Анушке, него да те видим ту — нашали се Арсен, па се врати полагано у механу и леже на своје место.

— Шта је? — шапну Петар.

— Све је мирно. Нигди ни кога. . .

— Је ли обишао свуда?

— Јесте.

— Готово, да се отпочне — настави Петар —. Време је, а видиш овај хрче, ништа не чује, јадна му мајка. . . .

Ставра хркаше у дубоком сну.

Црни Петар усправи се лагано са свога лежишта, и, као оно тигар својем пљену, привуче се он к Ставри. Посматраше га најпре неколико секунада преко главе. За тим извуче иза појаса нож и опробаше му десним палцем оштрицу. По том измахну у вис и таман да га превуче преко гркљана Ставриног, када, баш у том тренутку, неко залупа на механска врата.

Петар се брзо повуче на своје место и захрка.

У тај мах Казак улете у механу.

— Ево их сељаци с дрвима — шапну он —. Недирајте. Мир.

— Нека ђаво носи и тебе и њих — рече Петар. онако бајаги у хркању.

Арсен се на то насмеја. . . . Казак се опружи онде, крај њега, на клупи, и учини се као да спава.

На вратима се зачу јача лупа.

— Хеј механџија, . . . хеј Ставра. . . . море отварај. . . . устај — викаху сељаци.

Ставра се промешкољи, протре очи, диже се с клупе, опсова сељаке, што га тако рано буде, и оде те им отвори врата на механи.

Сељаци уђоше у механу, приђоше к пећи да се огреју, за тим изађоше, те утераше кола у авлију, па се опет вратише у механу.

Кад то виде, Петар се промешкољи на клупи, протре очи бајаги од спавања, диже се; за тим приђе те разбуди другове, који се чињаху, да спавају најдубљим сном. . . . Ови поустајаше. Петар извади паре, те плати рачун механџији. По том сва тројица узеше торбе на рамена и кренуше се на врата.

На пољу беше добра месечина. Светљаше као у по дана. Петли појаху. Већ беше трећи сахат по поноћи.

— Куда ћете, џанум, тако рано? — питаше Ставра.

— Идемо, да причекујемо сељаке на друму — одговори Петар — Можда ће бити која кожа да се купи.

— Због Ставра!

— Због пошли — одговори механџија, и испрати госте на врата механска. . . . . .

VII.

Одмах, по извршеноме разбојништву оне ноћи у кући Петровићевој, као што смо напред видели, полиција је предузела истрагу за проналазак убица.... Свима оделењима варошке полиције беше јављено за овај случај; уз то им потанко описане све оне околности, које би могле ваљдити у овом делу, и најзад беше наређено, да се пази на све.... Но, пре свега предузе се преглед сумњивих места по вароши, за која се држаше да их радо скитнице посећују, али не нађоше никаковога трага од зликоваца. Уложен беше, истина, сав труд, али у први мах, не дође се до повољног резултата.

Распитиваху, која ли ће бити од прилике „*она Марија*“, која је оно писамце писала. Налазаху разна женска лица под тим именом, али ни једно од њих не беше она, коју баш тражаху. Једна беше жена — праља; друга девојка — гризета; трећа собарица и т. д. тек ни једна од њих љубазница ли, жена ли, ономе убијци....

Једном јавише полицији, да се је у извесној каваници, тамо негде, на крају вароши, једне ноћи много пило и веселило. Каваница баш не беше на добром гласу.... Полиција оде тамо, да сазна што ближе о томе.... Кавеција, некакав препреден човек, који госте добро глоби а пред жандаром пузи, признаваше: да се је код њега, у кавани, целу ноћ пило, да се је певало и свирало, да су гости били не познати, да су добро плаћали, али, да су онако пијући, чешће запиткивали: *е да ли их ко год тражи!*...

Други пут сазнаде се, да се на оном месту крај воде, где лађе пристају, једнога дана некаква

девојка дуго разговарала са неким човеком, који је био црне браде и бркова, при том лепо обучен; да је тај човек разгледао чамце, који превозаху с ову страну обале; да је питао за цену превоза; да је разбирао, да ли се тражи пасош и т. д.

Шта више, један од амала потврђиваше, да је оном приликом, када се је, носећи јеспап на својим леђима, мимо овог човека очепао, да је тада чуо, како је овај довикивао ону девојку именом: *Марија*... Даље су додавали, да је тога дана нестало са обале и овога човека и ове девојке; једни после говораху, да су их видели, када су се у варош вратили; други опет не држаху за нужно, да на све ово пажњу обраћају. . . . . .

Неки опет причаху, да у једној малој кућици, на булевару, живи од некога времена *једна лепа девојка,* по имену *Марија,* да много троши, да се лепо носи, да има богатога љубазника. . . . . Када је полиција потрчала, да се ближе на месту увери, нашла је, да је у оној кућици дојиста живела некаква Марија, али да је одатле изашла; да је доиста много расипала, да је имала љубазника, који је много на њу трошио, али да га нико од суседа није могао ни бар једном видети, јер је *само ноћу* долазио и одлазио. . . . .

Дакле, и овде се не доби ништа, али опет полиција не губљаше наде. Из овога само, што је до сада о зликовцима сазнала, помогло јој је у толикој мери, да је могла готово са поузданошћу описати: *како убијце изгледају*. . . . Њихов лични опис беше познат мал' не и у најмањим цртама. . . . На сигурно се је, по извесним знацима, могло рачунати: да су убице у вароши, али да се само вешто крију; него — стајало је једнога дана у извешћу управитеља варош-

ког — полиција је сигурна, да ће се показати у овој истрази успех; очекује се тек који час, па да се набаса траг неваљалим зликовцима.... И управитељ вароши није се преварио.....

Једног вечера, по доцкан у ноћ, допаде глас полицији, да су се изван вароши, на — ском друму, шуњала нека не позната лица; да су била у прерушеном оделу; да су се ходајући на уласку у варош, обзирала на све стране, и да су тако, када се је подобро смркло, ушли у варош, али да их је одмах ту, у првим улицама на крају, нестало.

Чиновник полицијски, примив ову вест, изађе одмах у потеру. Он не сумњаше: лица која показиваху оваке знаке, не мишљаху на добро.... На сваки начин, ови ће бити какви год лупежи — говораше он у себи; а можда биће то они, које од толико времена тражим.

Дошав на крај вароши, чиновник полицијски распитиваше по оним онде кавaницама. Тумараше око оних кућица. Што ту сазнаде, то беше већ приличан добитак. Један кавеџија, добра и поштена душа, знађаше по танко описати она лица, која тога вечера свратише код њега „на ракију“.... Један беше крупан, црн у лицу — говораше он — имађаше црну, велику браду, говораше лагано, а чудно погледаше на остале госте по кавани; онај други, беше подмуклих очију, сваки час осврташе се на врата од каване, шапуташе нешто с оним првим, па по том обојица пијаху и намигиваху један другом; а онај трећи, који као да беше најмлађи, цело време сеђаше за столом миран, нешто замишљен, не хтеде ништа пити, нити што с ким говораше.... По том — причаше даље кавеџија — онај први устаде, запита: колико је са-

хата, плати трошак, и онда сва тројица изађоше из кавane. . . .

Шта више, онај кавеџија изађе на улицу и показа руком правац, којим беху отишли они „путници“ — како их он називаше. . . . Чиновник полицијски, сазнавши све то, насмеши се. Њему се учини, као да му је лов, који он тако жудно трага, већ у рукама. Ма да је ноћ прилично превалила, он се упути оном улицом даље; идући тако окреташе се на све стране, завириваше у све крајеве, па се најзад заустави пред једном кућом. . . . . .

Тек ако је прошло неколико минута од одласка црнога Петра и његове дружине, а механџија Ставра зачу некакав жубор око механе. . . . Он пође да види, шта је то, али се у том указа на врата чиновник полицијски праћен жандарима. . . . Чича Ставра мал' не паде од страха. Чисто не вероваше својим очима... Полиција код њега, па у ово доба; после толики жандари; ту чиновник, ту патрола. . . . .

Жандари одмах притрчаше, те заузеше све излазе на механи. . . . Чиновник полицијски зађе, те редом разгледа све госте, сељаке, који се грijаху крај топле пећи. Завириваше сваком у лице, прегледаше свима одело, а за тим приђе забленутом Ставри и куцну га руком по рамену:

— Како си чича Ставра? Је си ли жив?

— Што је то, молим те господине, сас моја механа. Кога џанум, тражиш овде?

— Кути, чича Ставра, само када си жив остао.

— Што, џанум?

-- Ко је био синоћ код тебе?

— Нико.

— Ама ко је ноћас свраћао овде?

— Нико.

— Како нико?

— Јест, џанум, били неки пиљари. Синоћ доцкан дошли из село. Вечерали и мало преспавали, па сабајле отишли.

Знаш ли, који су то били?

— Пиљари. Коже пазаре.

Чиновник се насмеја.

— Право велиш Ставра. Је ли: коже пазаре?... Ха, ха... ха... Захвали се Богу, када је ноћас твоја кожа остала на миру.

— Нека Бог зна — рече Ставра.

— А колико их је било?

— Тројица.

— Куд одоше?

— На друм.

— То није истина.... Баш ми утекоше испред носа — рече у себи чиновник, и упита по том гласно:

— Ама знаш ли, Ставра куд одоше?

— На друм, господине.

— То није истина. Зар ниси видио, када су одлазили, на коју су се страну упутили?

— Не знам, господине, тако ми они казаше. Ја мислим, одоше покрај механе на випе.

— Одоше ли давно?

— Мало пре.

— А да ли иђаху брзо?

— Бога ми брзо, господине. На један пут узеше торбе, платише и одоше.

Чиновник се опрости са Ставром и праћен жандарима, замаче улицом, покрај механе.

Ставра остаде са сељацима у механи, крстећи се и чудећи се свему овом.

. . . . . .

Ове исте ноћи, тако на један сахат пред свануће, у оној црвеној собици, код „Медведа“, сећаху познати нам гости за оним истим округлим столом... Пред њима стајаху чаше пуне ракије.... У собици је било мрачно.... На зиду је висила упаљена лампа, али светлост њена беше слаба: једва да се могаше кроз ову таму прозирати:...

Гости сећаху и пијаху. Али овога пута не беху онако весели. Изгледаху нешто суморни.... По кад када би неколико речи тихо прозборили, па би онда ућутали и дремали....

— До ђавола! Баш нам не иде посао — рећи ће Казак — Ето и ноћас не могосмо ништа учинити. Ја сам знао да ћемо тако проћи, јер сте се вас двојица, одмах у почетку, много заносили.... Шта је требало онолико чекати?... Зар нисте могли одмах свршити?

— Е не иде то тако — одговори Петар — пре свега сам морао чекати, да Ставра заспи. За цело, ниси могао тражити, да се са будним човеком хрвем.... Чекао сам, дакле, док је заспао, а после, када сам баш био наумио да га закољем, ударипе на врата сељаци.... Да сам ја знао, да ће они тако рано доћи, свршио би ја моје са механцијом одмах, док још није заспао, па што буде с нама....

— Боље би било, да си тако радио — додаде Казак — него сада да гладујемо. Знаш — новаца нестало. Треба нам јести.... Истина, Анушка даје на вересију, али, је си ли приметио — и она се већ мрштн.... Па онда, да изађемо даљу, куд год на посао, не смемо. Полиција нас вреба непрестанце....

— Све једно. Што није било ноћас — прихвати Петар — биће идуће ноћи. Новаца морамо

имати. Ударићемо на ону удовицу. Анушка вели, да је богата, да нема млого галаме у кући..... Не треба се бринути..... Биће пара..... Глава је глава.... За нас је све једно: Платио нам тропшак Ставра или ова удовица. А што се тиче полиције — ја се ње не бојим. Може она трагати колико хоће.... Ми имамо добре јатаке.... Помисли само шта нам вреди ова Анушка. Само будимо обазриви на све.... Најпосле, ако нам буде нужде, пребацићемо се на ону страну Саве.... Тамо имамо још бољих познаника. Што смо радили овде, ради ћемо опет тамо — еле нећемо црћи од глади....

— Ама мени се учини — проговори Арсен — као да нас је неко узастопце пратио, када смо, ноћас, из Ставрине механе овамо ишли.....

— Којешта? То је сигурно била твоја сенка спрам месечине, па си мислио, да неко иде за тобом одговори Петар. — Ко ће нас пратити? Ко нас познаје на оном крају? Ја се само бојим ових овде њушкала у средини вароши, где је сва полиција, где су толики жандари, али онамо кога има? Никога..... Баш никога....

— Е дојиста нам не иде посао, као што би требало — рече Арсен. Ономад смо мислили, да се обије онај дућан у главној чаршији па нам не изађе за руком. Наиђе патрола, те утекосмо.... Ноћас опет не учинисмо ништа....

— Е мој, брајко, — прекиде га Петар — не треба очајавати. Ти мислиш — где год куцнеш, да ти се отвори. Нема тога. Мислио си, да је ово лак посао.... Није.... Видиш, колико се мука има. Па онда нека ко год каже, да ми олако живимо. Несрећан је ово посао. Презаш сваког часа. Бојиш се.

Мислиш — сад ће те ухватити. Него опет треба имати куражи, а ти напротив. . . .

У том неко куцну на врата од каванице. Први пут слабије, други пут јаче.

Црни Петар ућута, диже се и изађе у кавану. Туна мало застаде, па онда приђе кавапскоме прозору, подиже завесу и провири, да види онога, који куцаше.

Онај, што мало час куцаше полако, задрма сада јаче кваком на вратима.

Петар приђе к вратима, и полугласно, кроз кључаницу, запита:

— Ко је то?

— Наши смо — беше одговор.

— Ко си? Шта ћеш?

— Је ли ту Казак? — питаше онај с поља.

— Јесте.

— Отварај брже, познати смо. . . .

— Кога тражиш?

— Казака. . . . Него брже — пуштај ме. Отварај ако Бога знаш. Ево полиције где ме гони. . . . . Пропао сам. . . . Отварај, иначе страдасте самном заједно. . . . Отварај одмах. . . .

— Шта је одзив?

— *Живот за динар.*

Црни Петар ухвати за кваку, обрну кључ и врата се отворише.

Онај страни човек упаде у кавану. Обазре се на около око себе. За тим свирну у некакву звиждаљку.

То не беше нико други, до чиновник полицијски г. Правдић.

На глас његове звиждаљке, јавише се жандари. Двојица разбише кундаком прозор кавански, и ускочише кроз-а-њ унутра, а тројица утрчаше на врата, у кавану.

Црни Петар нађе се у чуду. То га све изненади, У први мах беше збуњен, али се у брзо освести, измаче се два корака назад, и дохватив се ножа, који му висаше о појасу, залети се правце на чиновника полицијског. Таман да га дохвати ножем са страг, у леђа, али у том тренутку доби јак ударац жандарског кундака — и паде на земљу. Два жандара притрчаше, клекопе му на прса и везаше га. То се све зби у једном тренутку.

Казак и Арсен, дремајући за столом у собици, чупе на један мах некакву ларму у кавани. . . . . Обојица скочише и пођоше да виде шта је. . . . Ударише на врата, у каваницу, али их ту у прса пречише бајонети жандарских пушака. . . . . Казак шапну: „Издани смо, да се бранимо“. . . . Арсен одговори уплашено: „Ја им се предајем“. . . .

Казак покуша да се отме и утече, али жандари на заповест чиновникову, везаше га. . . . Казак се праћакаше, псоваше, рикаше бесно као лав, док напротив Арсен стајаше миран и збуњен. . . . Када му жандар приђе, он молећи рече: „Немојте ме везивати. . . . . ја ћу ићи мирно пред вама“. . . .

Чиновник полицијски прегледа за тим каваницу и њене просторије, али нигде не нађе газдарицу од каване, Анушку. . . . Он упита Петра за њу, а овај слеже само раменима. . . .

Таман свиташе дан, рано у јутру, а редовни гости у каваници код „Медведа“, црни Петар, Казак

и Арсен, праћени жандарима, корачаху брзим корацима главном пијацом к полицијскоме здању.

Допав у своју канцеларију, чиновник полицијски, ма да беше не испаван од прошле ноћи, предузе одмах истрагу. Најпре испита све редом ухваћене зликовце, претресе им хаљине и квартире; одузе им револвере и ножеве, које тамо нађе, за тим заповеди зликовцима, те поскидаше с ногу обуће; прегледа и упореди њихове стопале; нађе некакве старе крваве хаљине. . . . Све што сазнаде, записа у протокол извиђаја. После тога, нареди те се добавише и испиташе неки сведоци. . . . Све пак ово изврши се тако брзо, да је управник вароши, подносећи другога дана извештај министру полиције, могао на сигурно јавити: Господине Министре! Радујем се, што вам данас могу јавити — *убијце Јована Петровића, трговца, ухваћене су*. . . .

VIII.

Једнога дана, у почетку месеца Јануара 18. . године, судница суда вароши беше дупком пуна народа. . . . . Тога дана беше објављен претрес убијцама трговца Петровића, па вам се је ту стекла била публика из најудаљенијих крајева вароши . . . . Било је у тој публици: адвоката, пискарача, који сељацима праве тужбе и жалбе, трговаца, ситничара, мајстора, новинара, механџија, али највише ђака . . .

На средини суднице стајаше дугачак сто, застрт зеленом чохом . . . . На њему крст и јеванђеље, некаква акта, књиге, законици, хартије и т. д. . . .

У крају суднице, с десне стране, стајаше сто за секретара; с леве стране стô државног тужиоца;

до стола секретаревог седипта адвоката, бранилаца оптуженика.

Тачно у девет сахата, када беше заказан претрес, отворише се врата од побочне собе и у судницу уђе председник суда, праћен поротницима, судијама, и државним тужиоцем .... Они сви приђоше к столу и заузеше своја места.

Председник најпре разгледа по публици, проговори тихо неколико речи са поротницима, диже се и заповеди:

— Нека се уведу оптужени ....

Мало времена постоја, па у судницу уђоше три човека, праћена жандарима .... Они иђаху тромо, лагано .... Лица им беху бледа, очи упале, погледи укочени .... Прва двојица, што иђаху напред, држаху се слободније .... Када прођоше мимо публику, окретоше се и погледаше смело око себе, док онај трећи, што иђаше последњи, гледаше само пред-а-се, често уздисаше и изгледаше јако уплашен...

Ова лица уђоше и стадоше на сред суднице. За тим се прва двојица опет окретоше и погледаше свуда на около, као да некога очима тражаху; а за тим се згледаше и насменуше ....

На то устаде председник суда и објави гласно, да се претрес отпочиње .... По том се окрену оптуженима, и опомену их, по закону, да на питања, која им суд буде предлагао, одговарају истинито и разговетно ...

Прва два оптуженика стајаху мирно. Онај трећи климну главом за знак, да је разумео ....

— Ко је међу вама Петар? — отпоче председник.

— Ја сам.

— Колико имаш година?

— Четрдесет.
— Одакле си родом?
— Из Валкања, у Мађарској ....
— Је си ли ожењен?
— Нисам.
— Имаш кога од фамилије?
— Немам. Шта ће ми .....
— Који је ту Казак?
— Ја сам — одговори Казак, и изађе за један корак напред.
— Колико ти има година?
— Не знам. Нико ми није казао, кад сам рођен. Него биће ми ваљда око 35. Петар вели, да му је четрдесета, е онда ћу ја бити млађи за једно пет шест година .... Бар тако по изгледу могу да изведем....
— А одакле си родом?
— Не знам. Оца и мајке нисам запамтио .... Када ми је било пет година био сам у Турској. Тамо сам негде сигурно и рођен .... У десетој години био сам у Босни, у двадесетој у Србији, у тридесетој путовао сам кроз Мађарску, и тамо сам се, беше, мислим, у једноме селу, упознао са овим Петром. Онда смо заједно дошли овде, и ту већ од неколико година живимо као сиромашни, али поштени људи...
— Је си ли жењен?
— Нисам. То би ми још требало!
— Имаш ли кога од фамилије?
— Па ја вам рекох, г. председниче, да не знам ни за оца, пи за мајку, а још мање ћу знати за другу фамилију ....
— Е... добро .... А одакле си, ти Арсене?
— Ја сам одавде, из вароши.
— Колико је теби година?

— 25.

— Ти имаш и оца и мајку — је ли?

— Јесте, господине, — одговори Арсен, и обори главу на ниже.

— Знате ли сва тројица: зашто сте данас овде пред судом?

— Та од прилике знамо — одговори Петар — оптужују нас за некакво убијство, које је извршено над неким трговцем Павловићем, Поповићем .... како ли се оно зваше .....

— Петровићем, дода председник.

— Јест, бога ми Петровићем. Веле, да смо га ми убили. Ох, Боже мој, како се може невино да страда .... Нити сам ја тога трговца познавао, нити и данас знадем што о њему ..... Боже мој .... како бих ја убијао! Та зар сам ја дошао до тога, да људе убијам! .... Вели се, да смо га убили у његовој кући, али ја не знам ни где му је кућа ....

— Нека .... То ћете после казати — прекиде га председник. Него сада најпре сва тројица саслушајте тужбу, која се противу вас подиже ....

За тим се председник окрену државноме тужиоцу, и дода:

— Господине државни тужиоче! Молимо вас за вашу реч. Шта имате проговиву оптуженика, које сада овде видите? Шта имате противу Петра, Казака и Арсена? ....

— Господо поротници! Господо судије! — отпоче државни тужилац — ја вас молим, да данас овоме делу, које ћете судити, поклоните озбиљну пажњу....

Вама је познато, господо, у каквом се је узбуђеном стању за ово годину дана налазила наша варош. Крађе беху учестале. Грађани беху то на овом то

на оном крају вароши узнемирени . . . Њихова крваво стечена својина беше изложена грабежу . . . . Једне ноћи беше похаран један овде, друге ноћи опет други на другом крају. . . . Но, на томе не остаде. За крађама дођоше убијства. Злочинства се све више гомилаху . . . . Наше власти, ма да беху употребиле сву енергију, не имађаху у први мах успеха, да овим злочиним делима у траг уђу.

Познато вам је, господо поротници, да је ноћу, између 16. и 17. октобра 18 . . убијен у својој кући честит нап грађанин, познати трговац, Јован Петровић, и његова жена Емилија . . . Убијство над њима извршено је на веома грозан начин . . . . У полицијском извиђају тачно је описано ово гнусно дело. Нађено је, да је убијство извршено по удешеном плану... Убијце су радили вешто, смишљено и мучки . . . Ове ноћи није се ништа дознало.... Тек сутра-дан Петровић и његова жена нађени су у крви. Том приликом однето је, колико је полицијска власт могла сазнати, на 100 дук. цес. у адиђарима и готову новцу.

Одмах, по свршеном делу, полиција отпочела је истрагу, купила је и прибирала доказе, трагала је дело, и након извеснога времена била је срећна, да нађе траг оним злочинцима, који скратише живот онако ваљаном нашем сугрђанину.

Ми смо, господо, срећни. Нама варош опропштена је великога зла. Они, који су задавали онолико страха нама свима, који су насртали на наша имања, на наш живот — они се налазе у рукама власти, и ето их данас овде, пред вама, ишчекујући праведну казну за зла дела, која су починили . . .

Ја свраћам вашу пажњу, господо поротници, на ове оптуженике.... Молим вас, погледајте њихова раз-

бојничка лица.... Видите ли њихово подмукло држање? Јесте ли приметили, како се обзиру на све стране.... Гледајте им очи, гледајте им лица, чујте им говоре — све није у њих, као у других људи... Све је зверско, све је у њих животињско.... Такав вам је ево овај Петар, који је са својих црних дела прозван: Црни Петар, коме се незна место рођења, јер на испитима час вели, да је родом из Турске, а час из Мађарске, који нема вере, нити зна за Бога ... Ето, такав вам је и тај Ђорђе, прозван лупешким именом: Казак, који крије место свога рођења, који је тумарао по свету, сигурно све харајући, док се није настанио овде, код нас, у цели, да зла дела чини.... Па такав вам је најзад и тај млади зликовац, Арсен.... То су, господо, лица, која су одмах од рођења свога постала штетна и опасна друштву, у којем су поникла.... То су, господо лупежи покварена срца, којима је од постанка њихова био само посао: да краду и убијају....

Као што ћете видети, ови се зликовци на својим испитима извлачу, заплећу ствари, одричу, не одговарају јасно, нити ма шта о овоме делу признају.... Али, на срећу, покупљени су тако јаки докази противу њих, да им је, као што ћете сада видети, сво њихово одрицање узалудно.

Пре свега, полиција, чинећи истрагу у кући Петровићевој, наишла је тамо на крваве стопе по ходнику и собама. Она је те стопе побележила и измерила. Када су оптуженици ухваћени, узете су мере стопала са њихових ногу, и када су сравњене са оним стопама, обележеним у кући убијенога Петровића, изашло је отуда сасма очито: *да су то стопе*

једних истих ногу. Дакле, ови зликовци су били оне ноћи у кући Петровићевој.

После тога, у соби убијенога Петровића нађен је овај шешир, који су — то је ван сваке сумње — убијце по одласку, у хитњи, заборавили. Овај шешир полиција је опробала на главама оптуженика, и нађено је: да се сасма лепо подешава на главу Казакову .... То је његов шешир .... Молим вас, господо, можете сад одмах пробати, Казак је овде — па ћете се уверити, да је тако.

Поред шешира, нађено је у соби Петровићевој и једно писамце. Као што се види, слова су му, оловком писана, потрта; али на потпису може се врло разговетно прочитати име: „Марија“ .... Полицијском истрагом доказано је, да је оптужени Петар имао љубазницу под овим именом, да је она њему то писмо писала, и да га је он морао како год у хитњи заборавити у кући убијенога.

Као што ћете из полицијске истраге видети, на хаљинама оптуженика Петра и Казака, нађени су трагови крви. То је крв убијенога Петровића .... Нађена је при том и хаљина, коју је Петар оне ноћи носио. То је некаква плава блуза .... На тој блузи нађени су трагови борбе, јер је један крај подеран... Из полицијског извиђаја види се, да се је нападнут Петровић морао отимати од убијце, па том приликом да је подерао хаљину убијчеву.

Што је веома важно: убијена госпођа Петровићка, пре него ће умрети, на питање полицијске власти, почела је казивати опис лица зликоваца, али, на велику жалост правде, није могла са тим описом довршити, јер је у том, од добивених рана, издахнула.... Али, и то, колико је казала, подудара се у

свему са цртама на лицу оптуженика Петра... Нек се само прочита њено казивање, ца ће се видети.

Даље, у квартиру оптуженика нађено је оружје: револвери и ножеви; у некаквим стакоцетима опет сумпорна и друге киселине, које смртно дејствују на човеков организам... На оптрицама ножева нађене су пеге.... Доказано је, да су те пеге од крви..... Са овим оружјем извршено је оно грозно убијство; јер се величина ране код убијенога Петровића и његове жене сасма добро подудара са дужином и ширином ових ножева.....

Најзад, има доказа: да су оптужени много трошили а нипта не радили; да су раскошно живели; да су у каваници код „медведа“ често бекријали и на велике се суме картали..... На сваки начин, у овоме случају најбоље би послужила као сведок, ако не и као саучесник, некаква Анушка крчмарица; али ње нема данас овде. Она је некуд изван земље утекла чим је дознала, да су оптуженици похватани...

Када се, господо поротници, све ово узме у оцену, и када се томе још дода: хрђаво владање оптуженика, њихово врдање на испиту, њихово одрицање постојећих околности и вешто сакривање трагова — онда излази: *да су оптужени потпуно криви у овоме делу.*

Ја завршујем моју реч, господо, јер се надам да сам довољно доказао кривицу ових оптуженика и вас убедио, да су они криви за ово дело. Са тога, држећи се закона, тражим, *да суд за разбојништво учињено над Јованом Петровићем и његовом женом Емилијом осуди: Петра, Казака и Арсена* **на смрт**. *Поред тога да плате сву штету и трошкове.*

Пошто заврши своју тужбу, државни тужилац седе весео за свој сто.

— Петре — рече председник. Шта имаш, као прво оптужени у овоме делу, да кажеш на тужбу државнога тужиоца. Пази добро. Само истину кажи... Јер порицање постојећих доказа служиће ти на отежање твоје кривице...

— Шта имам да кажем? — одговори оптужени Петар. Чудим се само г. државном тужиоцу, како је могао толико ствари противу мене набрајати... Ја не знам, шта сам му само скривио.... Бог и душа, ако ви знате, то и ја.... Вели, да се моје стопе подударају са оним стопама, нађеним у кући, где је неко некакво убијство учинио.... А зар су, господо, само моје стопе једнаке са онима тамо... Да зађем само овде по публици, па ћу вам наћи најмање двадесеторицу њих, који имају оволике исте стопале, колике су моје... Зар ако се стопе слажу, да сам ја онда тамо морао бити, да сам морао баш ја убијати? Зар ако је то тако полиција напла, да ја за то морам невино да страдам?... Ја не знам, шта сам учинио г. државноме тужиоцу, те ме овако неправедно напада. Зар ако је нађено, незнам какво парче хартије, да је то морало бити моје писмо?... Па после шта ће мени љубазница? Одкуда да ју издржавам? То могу господа, која имају, али, ја сам сиромах.... Каже се, да је пађена крв! Јест.... крв на моме капуту, али то није човекова крв... Једнога дана, пре два три месеца, заклао сам брава моме комшији Штенцлу — то је, знате, онај шустер на ћошку оне улице, где сам био у квартиру Питајте га: је ли то истина.... Велите, њега нема — отишао је некуда у свет.... Е па лепо, зар сам ја крив, што њега сада нема овде, да ми сведочи....

После тога, вели се, да сам млого тропио... Па јест, ја сам тропио, када сам имао. Када нисам имао — ја сам гладовао. Тако је обично у сиромака... Изводи се чак и то, да сам лагао и врдао на испиту... Е па, господо, није лако код полиције... Гурну нас у некакве грозне апсане. Унутра мрачно, влажно. По неколико дана не видимо сунца, нити чујемо живе душе. На вратима шиљбочи нам жандар.... Ја му вичем, да ми пусти мало више ваздуха, а он ми показује бајонет на пушци.... На ногама ми је опет гвожђе.... Чим задремам ноћу, оно стане звецкати... Ја се тргнем, и тако никако не могу да заспим... После нас изводе на испит.... Тамо нас држе по два три сахата... Чиновник полицијски пита ме час ово час оно. Па наравно, да се морам збуњивати....

Председник: Шта велиш ти Казаче на то?

— Е па шта ту да вам кажем. Ја ништа не знам за ово дело. Онај шешир није мој. Не знам чиј је — тек мој није... У осталом, шта могу да кажем, када нисам крив....

Председник: Петре, где си био оне ноћи између 17 и 18. Октобра?

— Где на другом месту, него у мојем квартиру.

Председник: Имашли доказа?

— Имам. Казак је са мном заједно у једном квартиру.

Председник: А има ли још ко да зна?

— Има. Ено је моја газдарица, она праља Француска.

Председник: Је ли то истина Казаче?

— Јесте, бога ми, господине.

Председник: Чиме си се, Петре, занимао?

— Како кад. Обично сам радио као неки самсарлук, а иначе и надничио, где сам нашао. . . .

Председник: Код кога си обично радио?

— Па по целој вароши. . . . Зар је ту један човек. . . .

Председник: Одкуда си живео, ти Казаче?

— Надничио сам: неки пут на ћумруку, а кад када и по вароши заједно са Петром.

Затим председник нареди, те се уведе сведок, Францика праља. . . .

— Јесте ли ви Францика, праља — упита председник сведока.

— Јесам.

— Познајете ли ове оптуженике, које сада видите пред судом?

— Познајем Петра и овога Ђорђа. Овога трећега не знам по имену. Тек виђала сам га, да код Петра долази. . . .

Председник: Ви сте газдарица од квартира, у којем станују Петар и Казак. Јелте?

— Јесте.

Председник: Госпођо! Ви имате данас да сведочите пред судом у делу, за које су ова лица оптужена. Ја вас у име закона позивам, да кажете праву истину о ономе, о чему се будете питали. Разумете ли? Праву истину. . . . На оно, што будете казали ви ће те положити заклетву; а мислим, да вам је позната светиња заклетве и последице од тога, ако се криво закунете. Са тога реците само истину. . . .

— Хоћу, господине!

Председник: Одкада познајете Петра и Казака?

— Од пре 7—8. месеци, управо од времена, када су дошли у мој квартир.

Председник: Па знате ли показати суду што ближе о живљењу ових лица?

— Шта могу да знам? Они су код мене само у квартиру. Цео дан нису код куће; а после бива, да их нема и по неколико дана. Када их питам — они одговарају, да су ипли послом изван вароши у села, и тамо се за то време бавили. Неки пут било је код њих и гостију. . . : Ваљда њихови другови. . . . Ко ће их све знати? . . . .

Председник: Можете ли нам казати на сигурно да ли су Петар и Казак преноћили у своме квартиру ноћу између 16. и 17. Октобра. . . .

— Не могу. Ко ће то памтити?

Председник: Они су се на вас позвали, као да ви то знате?

— Не знам. Не могу да кажем, кад се не сећам. . . .

Председник: Е добро! Ви сада можете ићи, јер нам више нисте од потребе. . . .

— Ја молим — прихвати Петар — да се пита онај мој другар, Јован, који зна све, како сам ја живео. Видићете из његовог говора, да ја баш нисам тако хрђав човек, као што се у тужби представља. . . .

— Оптужени Петар само извија — додаде државни тужилац — он измишљава имена сведока и позива се на њих, надајући се да ће тако моћи потрти доказе, који иду противу њега. На једном испиту рекао је, да је тај Јован келнер; на другом опет да је пекар. Дакле час једно, час друго занимање. . . . Полиција је по опису тражила овога сведока, па га није могла наћи ни међу келнерима, ни међу пекарима. . . . Име сведока је дакле измишљено. И оптужени Петар, позивајући се на њ, ипао је само

на то, да отежа истрагу. . . . Молим г. Председниче, нека се прочитају акта ислеђења код полиције, па ће се све то видети. . . .

Председник нареди секретару, те се прочиташе сва акта полицијске истраге. Најпре испити оптуженика, испити сведока, за тим увиђаји на месту учињеног убијства, хемијске анализе крвавих пега, нађених на хаљинама оптуженика, па онда преглед стопала оптуженичких, опис оне црвене собице код „Медведа“ и т. д. . . .

— Господине председниче — узе реч државни тужилац — на пољу чека онај Ставра механџија, који такође познаје оптуженике, јер их је једне ноћи примио код себе на преноћиште. . . . Раније није питан. Сигурно са тога, што се није држало за нужно, али ја сам наредио, да се за данас позове. Неби с горега било да каже и он, ако што зна. . . .

Председник: Добро. . . . Нема се шта противу тога. Ако је ту сведок Ставра, онда нека дође амо....

У судницу уђе Ставра Цинцарин. . . . Напи га се читаоци сећају. То је онај механџија на — чкоме друму код „*Орача*“. . . . Он уђе, стаде и упре уплашене-погледе на судије и поротнике. . . .

Председник: Јесте ли ви Ставра механџија?

— Је сум, господине, ја сум Ставра Цинцарин. Хи посиромах човек. . . . Моја мејана, господине, тамо на крај варош. Сабајле ми дође пандур. Вели: хајдека у суд. Што ћу џанум. . . . Рече: суд те зове. . . . Хе. . . . еве ме, господине. Што си ме вика. . . .

Председник: Јесте Ставра. Ми смо те звали, да нам нешто сведочиш. . . .

— Што, џанум?

Председник: Дед', Ставра, кажи нам: познајеш ли ову тројицу што сада стоје овде? . . .

— Ха.... Да ли ги познавам? Како да ги не познавам. Да ми простиш, господине, велики су угурсузи. . . . Једну ноћ, ама подоцкан, уљегоше у механу. . . . Ја ги питувам: што јесте море? Они зборе: пиљари. . . Каки пиљари.... Лоле, аратос ги било.... Лопови. . . .

Председник: Петре, окрени се . . . Погледај амо. Познајеш ли овога Ставру?

— Не познајем га — одговори Петар. Никад га нисам видео.

— Како бре, да ме не познаваш? — наљути се Ставра.... Чапкун бре. Неси ли свратио код мене ону ноћ по онај ветар да се огрејеш? А? Ко ли ти даде сланина, да јадиш? А? Ја, море.... Ко ли ти даде љута ракија?... Ја... Ја, џанум. А?... Ти чапкун... Не легосте ли на конак у моја мејана. А? Не признаваш?... Јок... А?...

— Шта овај старац говори? Никад га видео нисам, а он овде прича, да сам ја јео и пио код њега — прекиде га Петар.

— Како море? Ви ли не бејасте код мене? Ви ја ли то намераваste убити овако поштенога Ставру? А море?...

Пред.: Дакле, Ставра, ти познајеш ову тројицу?

— Познавам, господине. По добро их познавам.

Председ.: Јесу ли они сва тројица били код тебе у механи.

— Јесу, џанум, ама утекоше по раније....

Председник: Г. секретару! прочитајте из акта реферат чиновника полицијског о трагању за зликовцима оне ноћи у механи Ставриној....

Пошто се прочита протокол полицијскога извиђаја, председник запита:

— Је ли тако било, Ставра?

— Тако, господине.... Баш добро написа ту.... тако, џанум, тако....

Председ.: Е иди сад, Ставра.... Ти си нам казао шта треба. Немаш више овде посла....

— Е хвала, господине. Због ом.

— Због ом.

Ставра изађе из суднице.

Председник: Је ли било овако, Петре?

— Није... То је све удешено. Незнам ја ништа...

Председник: Имаш ли, Петре, још пута да кажеш у твоју одбрану?...

— Ја сам казао, пута сам имао. Нека се питају моји сведоци. Ако их баш данас нема овде, у вароши, нека се потраже, нека се пошље за њих, па ће се видети, да ја имам право.

Председ.: А шта велиш ти Казаче.

— И ја сам казао пута сам имао — одговори Казак.... Невин сам. Па шта хоћете више? У актама се је могло свашта написати, али то није истина....

Председ.: А шта велиш ти, Арсене?

— Не знам ништа, господине.... убио нисам никога.... Друго не знам.... Шта се хоће од мене....

Председник: Немој тако Арсене. Није то добро по вас, све једнако одрицати. Дело је доказано. Ухваћене су ваше стопе. Нађене су вам крваве хаљине. Сведоци вас терете. Шта је сад ту вајде одрицати? Само себе више мучите, а суду посла задајете.... Шта значи ваздан отезати? Убијство је учињено. Правда захтева да убијца буде кажњен. А правда се, брајко, мора задовољити.....

— Ја не знам ништа, господин' председниче.....

Председник: Немој тако брате. Цела је истина — ти си са овом двојицом учинио ово дело. Немој одрицати, јер ти то неће помоћи, него признај..... Можда си се у једном часу, наговорен или озлојеђен, преварио, те погрешио и зло дело учинио. Али један је Бог без греха. Ми смо, смртни људи, махом грешни. Ко више, ко мање.... Тек признај како је у ствари било.....

Арсен се колебаше. Лице му биваше на час блеђе. По том удари му крв у образе. Изгледаше јако узбуђен. По челу му се осу крупан зној.... Диже рукав од капута и убриса се.....

— Олакшај души својој — продужаваше председник — и кажи све. Покај се овде пред судом. А ти знаш, признање у пола лакта кривицу. Кајање пак твоје измириће те с небесним судијом, који ће једнога дана судити и теби и нама, који те данас осуђујемо.... Ти знаш, од божијега суда не може се избећи.... Признај, Арсене. Ја се обраћам твојој савести, твоме срцу, које, надам се, није изгубљено. Реци овде пред нама шта знаш.....

— Е па добро, да вам говорим, господине председниче — отпоче Арсен. — Хоћу баш да кажем истину, јер ми доиста није лако. Хоћу да признам како је било.... Биће ми тада ваљда лакше.... Петре и ти Казаче — праштајте ми. Није вајде, више не могу тајити.....

Публика се заталаса. Државни се тужилац диже са свога места. Поротници окрете се на један мах оптуженоме. Председник зазвони и опомену публику на мир.....

— Јесте, господо поротници — продужаваше

Арсен — Ви се чудите. Јест, хоћу да кажем све како је било. Господин државни тужилац тужи нас: да смо ја и ова моја два друга, злочинци, да смо убијце, да смо опасни за друштво.... Верујте! Он има право што нас грди. Само ја држим за се, да нисам баш у толикој мери крив.... И ја сам признајем, да сам несрећан, што сам запао у овако друштво, али ко је тако хтео, сам бог зна..... Млога ме господа овде познају. Мени је стид, што данас стојим овде, пред вама, окружен овим жандарима. Али шта ћу? Публика виче на ме, судије ме гледају са гнушањем. Ја то морам да трпим, јер сам оптужен. Другчије није.... Него хајд, да вам кажем шта имам.....

Ви знате, господо, да сам ја син поштених, имућних родитеља. Од малена сам добро негован. Прилично сам и школован. Живео сам у свакоме добру: мало више размажен, мало мање научен на рад, али много више на уживања. Него Бог — и — душа, бејах вазда поштених руку.... Тако сам одрастао до момачких година у кући мојега оца. Несрећа хтеде да пропаднем. Али, ваљда је Бог тако наредио. Незнам каквим начином, незнам којим путем, тек једнога дана, пре две године, догоди се крађа мојем рођаку, украдена му беше по прилична сума новаца. Незнам одкуда, не знам зашто, тек обедише мене, оптужише ме и затворише.... Као што бејах невин, ја плаках и бранљах се, а суд, кад ми не могаше ништа, пусти ме. Онда сам се заклињао, па ево се и данас пред вама, господо, живим Богом заклињем, да о овој крађи ни овога часа ништа незнам. Ја сам невино патио. Али ми сва моја правдања тада не помогоше. Сви повикаше: да сам крадљивац.... Отац ме проганьаше из куће; мати ме проклињаше; цела ме се фа-

милија одрече. Отераше ме у свет.... Ох.... Како ми је тада било.... Ја тумарах свуда. Ишао сам само даље од куће. Нисам био научен на рад, па сам гладовао по неколико дана, док се какав сиромашак не би смиловао, да ми комад леба удели. Ето, тако сам провео неколико месеци. Тумарао сам свуда, па сам се онда опет вратио у ово моје место рођења. Ту сам покушао, да се повратим својој кући, али ме и опет отераше. Отац ме прогањаше далеко од себе.... Мајка ми, међу тим, умре.... Ох.... Моја јадна мајка. Да бар тада беше она жива.... Али ме сви презреше. Сви ме прогонише.... Ја остадох без помоћи, без леба.... Та и псу се удели комадић леба из куће његовога господара, али ја из моје куће не добих ништа.... Нико се нехте на ме смиловати. Нико ме нехте примити. Тако сам се морао непрестанце потуцати од немила до недрага.... Такав је био мој живот — господо поротници....

Једнога несрећнога дана, баш тако око подне, бејах јако огладнео, од пре три дана не окусих ни мрвице леба.... Тумарајући тако гладан по пијаци, угледам на прагу каванице код „Медведа“ крчмарицу Анушку. Не знам од куда ми дође та мисао, тек ја онако гладан, приђох и замолих ју, да ми даде мало леба, да глад утишам.... Она ме прими врло љубазно. Уведе ме у кавану, посади ме за сто и даде ми да једем. Ја се онако гладан добро наједох.... Даде ми, те се и вина напих.... После ручка, ја јој с пуним поверењем изјадам моје невоље. Она ме пажљиво саслуша. Изјави ми на то јако саучешће у мојој несрећи.... Подстицаше ми наду, да не клонем у овој беди. Описиваше ми свет и људе најцрњим бојама. На једној страни све радости, а на другој све саме несреће.... Говораше

ми, да се светим.... Ја запитах: коме?.... Она одговори — свима: оцу стрицу и свима, који имају, а не дају.... Она додаде: да сам невин, да сам на правди Бога гоњен, да страдам, и да за то треба да се светим свима.... За твоје муке и невоље — говораше она — нема другога лека....

Она ми рече, да ће ме упознати са неким ваљаним својим пријатељима, који много што шта знају, и у које се могу слободно поуздати.... Мало доцније, дођоше овај Петар и овај Казак, а мислим и још неки.... Они се упознаше самном.... Отпочесмо разговор.... Распитиваху ме за све.... Ја им одговарах онако у очајању, са великом мржњом у срцу.... Ја им се пожалих на људе, на Бога.... Бејах ли тада луд, пијан, шта ли — тек не знађах, шта се учини од мене.... Ја се руковах са овим људима. Ја се љубљах са њима. Ја им се заклех на верност. Постадох им друг.... Они рекоше: да се варош пљачка, да се богатији људи убијају, да се отима на улици и у кући, да се не штеди нико — ја пристадох на све то....

Од тога дана, видите, ја сам у њиховоме друштву. Ми смо харали и крали.... Ми смо — и нико други — убили трговца Петровића. Убили смо и њега и жену му. Петар је хтео, да се убије и дете. Ја сам га одвраћао, али ме он назва страшљивицом, и мал' се онде међу собом не потукосмо. Он је јогуница. Он покупа, да изврши и то треће убијство те ноћи, али Бог посла грома и ми утекосмо безобзирце, не знајући један за другога.... Петар и Казак то не признају.... Јелте?.... Молим вас, господо, питајте Петра: што се разбегосмо оне ноћи.... Они веле мало час, да не знају ништа о томе. Не признају..... Тако је то....

Мислили смо, да убијемо и онога Ставру механџију на — чкоме другу, али се и опет Бог умеша, и не даде нам, да извршимо и то богомрско дело... Зар није тако било Казаче? Ти не признајеш.... Је ли?.... Али сад смо сва тројица долијали.... Није вајде крити.... Признајте, нема се куда.... ја се кајем.... Истина, ни кога нисам убио својом руком, али сам био присутан, када су ова моја два друга убијали.... Најзад, то је опет све једно.... Довољно, ја признајем. А и морао сам, савест ме је непрестано мучила.... Ја задремам, а оно се створи убијени Петровић пред-а-мном.... Скочим да бегам, а он ме ухвати руком за рамена.... Ја легнем да спавам, а оно ми зује једнако по ушима оно његово тешко издисање, као када је умирао.... Ја сам, дакле, господо поротници, признао дело. Кајем се и биће ми сада ваљда лакше.... Јесте ли задовољни?.... Добро је казао г. државни тужилац, да сам и ја крив.... Несрећан сам, а то је опет моја кривица... Најпосле молим, да се чини, како закон наређује.... Не молим за живот, јер на што ми је да живим? Само, бога вам, нек се брзо свршава што има.....

Тек што сврши свој говор, Арсен, сав блед у лицу, клону. Мал' не паде.... Један жандар, онде до њега, поднесе му столицу, и он се спусти на њу.

Државни тужилац угради ту прилику, окрену се председнику и рече:

— Г. председниче! Цела ствар добила је овим јаснији положај. У искази овога оптуженика, којој се може поклонити потпуно вероване, изашли су на видик необориви докази за само дело.... Арсен, ма да је зликовац, као и ова друга двојица, први је признао дело.... Ја, дакле, нисам грешио, када сам, у почетку данашњега претреса, нападао оптуженике и

јаким основима теретио их; а сада, после овако јасног признања, о кривици ових лица више не може бити сумње.... Држим, да су господа поротници о томе потпуно убеђени.... Него опет молим: нека се питају Казак и Петар, шта веле они на то?...

— Та шта ћемо да велимо! — одговори Петар. Арсен је луд човек.... Он не зна шта говори.... какво убијство!.... Каква шљачка!... Кога смо ми опљачкали и убили?... Ако он за се признаје дуг, нека га и плаћа.... Ја за то нећу да знам.... Шта ме се тичу његове лажи?... Он себе најбоље зна. А после, можда је наговорен, само да нас обеди.... Он се позива на Анушку.... Па то и ја хоћу.... Нека се зове Анушка, па ће она све казати.... Види ћете онда, да сам ја невин. Овако не вреди бранити се, када ми се не верује....

Председник: Шта велиш, ти Казаче, на говор Арсенијев?

— Ко ће упамтити све, шта је он ту наговорио.... Не знам ја ништа. Право вели Петар: шта нас се тичу његове лажи. Ја, бога ми, нећу да му будем ортак.... Несретник, зар не зна, да са оваких речи пада човеку глава с рамена.... Најпосле, његова је глава ту, па нек чини са њоме што хоће, али ја, бога ми, мислим још да живим.... Дакле, у кратко да вам кажем: ја ни сам ни кога убио, па шта ћете више.

Председник: Е лепо!... Сад ће господа браниоци одпочети своје одбране.... Петре и Казаче! ви обојица имате, по вашој жељи, једнога браниоца; а тебе, Арсене, браниће опет други браниоц.... Јесте ли задовољни?...

— Јесмо — одговори Петар....

— Мени је све једно — додаде Арсен....

Председник: Дакле г. браниоче Петров и Казаков, молим вас за вашу реч....

Петар се на те речи окрену своме адвокату.... Погледи на њ управљени, беху пуни наде.... Осврну се по том публици, гледну у Казака и осмехну се... То беше слика дављеника, на бурним таласима, који се, налазећи се у погибији, хвата сламке и жудно ишчекује лађу да га спасе....

Адвокат Петров и Казаков устаде са бранилачке клупе, поклони се поротницима, па онда отпоче одбрану:

— Господо поротници! — За што је човек ушао у друштво, зашто су људи основали државу?... За цело, ни у којој другој цели, до да сви подједнако подмирују своје моралне и материјалне потребе, да један другог узајмице помажу, да се слажу, да једном речи: сви скупа буду срећни....

Бацимо, господо, данас поглед по свету, и шта видимо? На једној страни друштава огромна беда и незнање; на другој огромна богаштина и знање. Онамо немоћ — овамо сила.... Онамо глад — овамо изобиље... Онамо само муке — овамо само уживање.... Тако је. Није друкче. Слика вам је верна, и ма колико да се трудите, да је улепшате, она остаје овака, каква је....

Да ли се, господо, маси народа дају знања и поуке?... Да ли та маса има истинскога обавештења о друштву и његовим потребама?... У истини — она га нема.... А онда, ко је крив, што се у тој маси укорењују пороци и злочинства?

Образовање је први и неопходан услов, да се међу људма може осигурати љубав и поштовање.... Шта хоћете?..... Човек, који нема образовања, који нема дружевнога васпитања, тај није способан,

да појми и оцени свој положај, своја права и своје дужности у друштву. Не имајући појма о својим дужностима, не обавештен о својем позиву, човек напада, убија и пљачка свога ближњег, свога брата и пријатеља.... Неваспитање, дакле, с једне, а к томе, када се још дода нужда са друге стране, учине, те човек постаје злочинац.... По томе, ја никако не делим оно мишљење г. државног тужиоца, као да су оптуженици још од свога рођења злочинци.... Човек се рађа на свет са добрим и племенитим срцем, али се у друштву, где је рођен, нађу пороци, преваре, лажи, па га искваре....

Школе су за то, да тога не буде, да зло излече, да од човека начине што савршенију личност. Школе су за то, да улију човеку љубав према ближњему, да га спреме за друштво, за рад.... Школа једина може дати човеку чисте појмове о природи и друштву.... Школа је само у стању спремити човека још од детињства, да буде од користи друштву....

Господин државни тужилац био је толико добар, те је обратио вашу пажњу на изглед и понашање ових оптуженика. Дозволите и мени, да вас подсетим на неке само црте из живота мојих клијената....

Чули сте сами, господо, из њихових уста, како причају о животу своме.... Оставши без оца и мајке, а не имајући ни откуда помоћи у својој земљи, они су се потуцали по белом свету. Обишли су све крајеве. Негде налазили рада, а негде, бога ми, били без леба. А треба јести!... Знате ли господо како живи сиротиња ове врсте. Док су деца — просе; када ојачају онда краду.... Такав је њихов живот.... Наравно, остављени овако својим нагонима и страстима, они морају да отимају.... Сиротиња, господо, прави лупежа,

убијцу.... А шта радимо кад се дочепамо таких криваца?.... Ми им се светимо, а нећемо да водимо рачуна о томе: да смо ми сами у многоме узрок њиховој пропасти....

Па после, како правично ценимо оваке прилике!... По неки богаташ превари, направи лажну исправу, приствоји туђе, али само на финији начин, еле скриви. Али ту одмах дођу адвокати, докази, сведоци, и он лепо прође на миру..... Па не само то.... Ми га сви дочекујемо. Скидамо наше капе пред њим; одајемо му на све стране почасти.... Али, узмите један сиромашак има млого деце. Нема рада. Зима је — деца гладна.... Он се једнога дана превари, и украде некаку маленкост, тек да се само захрани.... Шта ми радимо.... Одмах је настао ужас. Дижемо вику.... Г. државни тужилац вели, да свет са тога пропада, да треба час пре убијати.... Лепа је то правда.... Једном венац — а другом куршум за једно исто дело.... Господин државни тужилац смеје ми се на ове речи.... Ништа за то.... Он је на страни оних, који се свему смеју. Ја му не завидим, јер ја бих, да могу, најрадије плакао, гледајући пред собом ова три оптуженика, којих главе, господо поротници, висе данас о једној вашој речи....

— Господине председниче — прихвати државни тужилац. Г. бранилац разлаже нама овде неке нове своје теорије о одговорности човековој у друштву.... Најзад, ми ћемо се радовати када се те његове теорије кад год остваре; али што је главно данас, нека он покуша, да са оптуженика скине оне основе, који очито казују, да су они убијце.... То је овде главно....

Председник: Господин браниоче! Пређите, дакле, на саму ствар, за коју су ваши клијенти оптужени....

— Па ја баш говорим о самој ствари, господине председниче — продужи бранилац. Ја кажем, да су погрешке мојих клијената погрешке свију нас. И место да се постарамо, да ове грешнике на прави пут изведемо, овде нам се предлаже, да их понилтимо!... Но, то је посао, за који не треба много муке. Или се, ваљда, држи, да није вредно о томе говорити.... Сигурно мисли се, да су оптуженици мање људи за то само, што су овде пред судом? Дојиста — ми смо веома милостиви. Ја се сада обраћам вама, господо поротници, вама, који делите правду. Молим вас, пазите, да ли ћете ју поделити право.... Што се тиче самих оних основа, које г. државни тужилац помиње, ја мислим, да они не стоје, јер су их моји клијенти довољно обеснажили. Све што стоји против њих, то су неки основи подозрења, који у самој ствари нису ништа друго до проста сумња, а сумња није доказ. Као што сте данас чули, овде нема сведока, да су видели моје клијенте на самоме делу. Они пак не признају, а када нема тога, онда се не може рећи, да су оптуженици криви. Верујте ми, господо, да сам ја на вашем месту, не бих никако смео то изрећи. Не бих дојиста смео узети тај грех на душу.... У другоме погледу више немам шта да кажем....

Председник: Имате ли, госп. државни тужиоче, што на ову одбрану казати?

— Немам ништа — одговори државни тужилац — г. бранилац није ништа стварно казао, те са тога немам шта да побијам....

Председник: Сад је на реду одбрана бран..оца Арсенијевог....

— Мој клијенат је, господо, — отпоче Арсенијев бранилац — дело признао, и ја сада противу са-

мих доказа немам шта да говорим. Него овако узбуђење оптуженикове, оваке искрене речи његове, могле се, дојиста, господо, и најтврђе срце умекшати; а признање са оваквим болом исказано, потресло је заиста све нас овде.... Обраћам господо, вашу пажњу на она места из признања оптуженикова, где се помињу оне околности, које су мојега клијента, Арсена, принудиле, да уђе у друштво оваквих људи, као што су овај Петар и Казак. Ја мислим, немам нужде, да вам сада понављам оно, што је он казао.... Само хоћу да кажем, да овакав човек није за друштво „опасан“, као што се у тужби помиње.... Он је, истина, грешник, несрећник, али најпосле, такве прилике често виђамо. Ја знам да за делом убијства, које је признато, а према томе и доказано, мора следовати казна.... Али питање *каква казна?*... То је баш, господо, оно, о чему ја хоћу да говорим.... Господин државни тужилац тражи *смрт*.... и то смрт за сва три оптуженика. Пазите, господо судије, то није мала ствар.... *Једна ваша реч три живота гаси*.....

Шта се, господо, обично узима, да казна треба да учини према кривцу?...

Казна треба, да *поправи* кривца. То је главно. За тим, да га *застраши*, да други пут не учини подобно дело.... Даље казна треба да има *постепености*, да је дељива, да је *једнака* и т д.... Тога свега нема код *смртне казни*, коју вам данас предлаже г. државни тужилац.....

Може ли, господо, бити говора о поправци у казни, која одузима живот осуђеноме?... За цело не.... Мртав се човек неда учити и поправљати.... А мислите ли, да смртна казна застрашава?.... И то не.... Дозволите ми, да се за ово послужим позитивним до-

казом.... Један енглески, апсенички, свећеник, за време свога службовања у апсанском заводу, исповедио је и испратио *167. осуђеника* на губилиште. Он вели, да је од ових 167. осуђеника присуствовало не мање него *161.* њих, те гледало када су други осуђеници овда онда погубљивани..... Ако, дакле, смртна казна може дојиста, да упливише на гледаоце, онда што она не заплаши ова лица, да не учине зло, те да и сами не дођу на губилиште?...

Па да видите само, какав утисак чини смртна казна и на саме најближе рођаке осуђеникове, да вам поменем један случај, који се такође у Енглеској десио.... Једнога дана изведоше једног младог зликовца, осуђеника, да погубе. Када су са осуђеником дошли на само место погубљења, у сакупљеној онде светини зачу се гунгула.... Напред истрча мати осуђеникова, дотура се близу њега, и викну: „храбро, само храбро, сине мој, не бој се! надам се, да ћеш и ти, као и твој отац јуначки на вешалама умрети“....

Други пример.... У Бостону осудише и погубише једнога злочинца због паљевине. Мало времена за тим, и паљевине се умножише још више, како у самоме Бостону, тако и у околини његовој..... Предузеше истрагу, похваташе зликовце, и знате л шта нађоше?... Сви ови похватани злочинци беху присутни при оном последњем погубљењу, које је због ове исте кривице у Бостону извршено.

Из ових, дакле, истинитих примера види се, да смртна казна не застрашава.... Но не само то.... Јавна губилишта кураже, подстрекавају гледаоце, да буду зликовци и јунаци на злу делу.... Видите л': какав жалостан, моралан утисак чини правда у народу?....

Молим вас, немојте да ми замерите: хоћу да поменем још неке примере.

У добу римских царева, као што знамо по историји, владала је велика покварености у римскоме народу,... Чујте! шта је у многоме допринело, те је онај славан римски народ све више и више морално падао...

Да би одржали народ у добром расположењу према себи, а у исто време угушили сваки политички живот у Риму, цареви су раздавали новац и храну пролетаријату, а да би га и забавили, подигоше му амфитеатре, у којима се је давала јавна забава народу на најгрознији начин. Историци веле, да је у Риму за време царства било свакада 150—320.000 становника, који су редовно добијали лебац од државе. Чим се сване у јутру, па до мрака, чула се је само вика народа: „Дајте нам леба, па онда отварајте циркус“ .... Пошто се циркус отвори и у-њ се слегне на стотине хиљада душа, изводили су онда осуђенике. Ту су их на очиглед народу бол ножевима, пекли усијаним гвожђем, тукли их камџијама, а после пуштали на њих дивље животиње, те их ове растрзале .... Ако би који осуђеник од бола покушао да зајауче, светина се је љутила, викала, да се боље камџија и захтевала, да види крв осуђеникову.... Ако је пак који осуђеник почео од бола умирати, онда се је са галерија захорио глас светине: Хеј, море, ви џелати, гле'те, онај осуђеник онамо хоће да умре — натерајте га камџијама да се насмехне, да весело издахне ....

Хоћете ли што из новијег доба?... Енглез Дикенс беше очевидац, када 1859. г. погубише у Лондону мужа и жену Манинг.... Утисак, који је добио

у овој прилици, он описује овим речма: „Безбожно и безумно понашање безбројне гомиле народа представљаше ужасан призор, који једва да би човек могао себи замислити, — призор, који не верујем, да би се могао видети и код самих дивљака и незнабожаца .... Ја угледах подигнута вешала и уплаших се, али на један мах тога страха не стаде у мојој души, када зачух дерање и вику сакупљене светине. Све то погледаше за крвљу жудним, зверским погледима .... Јадне осуђенике подигоше на вешала и обесише их .... Они се бацакаху ногама, лепрша-јући се у ваздуху, а светина је на то пљескала, ужи-вала и смејала се .... Ни на једном од гледалаца не показа се саучешће сажалења и бола .... Мени је — завршује Дикенс — познат лондонски живот до оних најмањих прљавих ситница, и моје је тврдо убе-ђење: да на овоме свету нема ни чега, што би на тако малом простору, а за тако кратко време толико несреће могло починити, колико једно једито по-губљење ....

Па даље, смртна је казна, господо, не дељива. У природи нема скока. То стоји и код свију других казни, само не код казни смрти. Јер, између смртне казне и двадесето-годишње робије видимо велику празнину. После, где је она постепеност код смртне казне? ... Знамо толико њих злочинаца, који су су-рове, окореле нарави, који су убијства вршили на најгрознији начин; међу тим знамо и такве кривце, који су несрећом својом пропали, који су мање су-рови злочинци, као што је овде случај између Петра и Арсена — па опет и за једног и за другог тражи се смрт ....

Још се обично каже, да треба задовољити правду

те одржати смртну казну. За опасне кривице, вели се, смртна је казна праведна... Али то не стоји...., Јер ако је смртна казна праведна, онда наштo помиловање владаочево?... И ако правда за известан злочин апсолутно смрт тражи, онда је помиловање злочинца неправда.... А ако опет узмемо, да је помиловање у општте један акат правде, онда не смемо тврдити, да је смртна казна апсолутно изискивање правде?....

Зар се самим овим актом не показује јасно, да смртна казна није потребна. Осем тога, фактички је доказано, да кад се губилиштa умањавају, или и са свим уклоне: да се тада не множе ни злочинства, која су до тада смрћу кажњена била.... Шта више има примера, да су баш тада злочина дела у народу све на мањак ишла....

Дакле, смртна је казна сасвим излишна за одржање правнога поретка у земљи....

Молим вас, чујте ме даље... Да се даде народу правда — то беше начело свију векова и времена. Али шта је то правда, у томе се је у разна времена разно мислило.. Бивало је доба, када је у државама било узаконьено испитивање с мученьем. Оптуженик је стављен на муке, и тако под притиском испитиван о делу, за које је окривљен био. Ето, на такав начин вршила се је, видите, правда у 16. 17. па чак и у 18. веку...

Наравно овако поступање са оптуженником није у самој ствари ништа друго до *освета*, која је законом била уведена а државном влашћу извршена.... *Историјска веза* између данашње смртне казни и тога мучења у прошлим вековима није ни у колико прекинута.... Ми можемо данас измишљавати на стотине

„финих“ начина, како да погубимо човека, па опет смртна казна остаје сурова *освета,* а никако *правда.* Убијали су они у старо доба, па убијамо и ми данас. Можда су они убијали на мало грубљи начин ми можда мало финије — тек разлике у суштани нема. Освету су вршили они, па је вршимо и ми.

Најзад, господо, јесмо ли ми дали живот, па да имамо право одузети га. Само Бог дели смрт људима, а никако човек. Добро рече данас г. председник: ми смо људи грешни. Један је Бог без греха.

Па после господо, место да угасимо живот, и дамо смрт оптуженику — није ли боље, није ли корисније: да га одржимо; па пошто грешника обавестимо о његовоме положају, о његову позиву, као човека, да га вратимо натраг друштву са чистим срцем и племенитим осећајима, спремна, да чини само добро а никако зло. . . . Зар од таквог напег посла није већа корист свима нама? Ја вас молим, промислите добро. . . .

Ни најмање, господо поротници, не сумњам у љубав вашу према ближњему. Ви нећете хтети за цело сметнути с ума: да је овај Арсен, и ако је оптуженик, опет ваш ближњи, ваш брат. . . . Ја рачунам на ваше срце. Арсен је признао и покајао се. Ви сте сада ту, да му судите, али да судите правично. Реците по души: је ли нужно, је ли право скинути с рамена овако младу главу? . . . . Јелте: да није. . . . Ја знам: ви сте са мном једнога мишлења. Са тога вас молим: да моме клијенту место казне *смрти,* досудите *затвор,* који ће му дати прилику, да се *поправи*. . . .

Бранилац Арсенијев заврши свој говор и седе.

— Имате ли што да кажете, г. државни тужиоче — упита председник.

— Дојиста, морам да признам — прихвати државни тужилац — г. бранилац је лепо говорио, али сав данашњи његов говор противу смртне казни не може овде ништа користити. На сваки начин, то је једна теорија, о којој се може много писати и говорити, али у овакој прилици, све то не може ваљде донети. Закони су јасни. Они за овако дело досуђују смрт. И ту сада не може бити погодбе, него суду остаје само да примени закон. . . .

Пошто се сврши претрес, председник замоли присутну публику, те се за који час удали из суднице.

После једнога сахата саветовање се сврши. Председник зазвони и публика са оптуженицима уђе у судницу. Наста мртва тишина.

Председник суда диже се са свога места. Устадоше за њим поротници и судије. Сви беху озбиљна погледа. Председник прочита гласно пресуду:

„Пресуда поротнога суда за ову варош, по оптужењу Петра, Казака и Арсена, за разбојништво... Узимајући у вид целокупну истрагу, вођену код полиције и суда по делу убијства Јована Петровића, трговца, и његове жене Емилије; и узимајући у вид јасно признање оптуженика Арсена, који потпунце дело признаје, а које се признање у свему слаже са осталим околностима овога дела, — Порота је добила убеђење: да су Петар, Казак и Арсен *криви* за дело разбојништва извршеног над Јованом Петровићем и његовом женом, Емилијом.

„Према томе државне судије овога суда, на питање председника, а ослањајући се на мњење пороте, која је именоване оптуженике прогласила за криве у овоме делу, нашли су: да постоји дело разбојништва, да су оптуженици главни кривци, да немају олакша-

вајућих околности, — па са тога суд *пресуђује:* да се Петар, Казак и Арсен, за ово дело разбојништва, казне *смрћу*. Поред тога, да плате све трошкове око ове ствари причињене". —

Кад чу реч „смрт" Петар побледе. Казак се стресе, а Арсен остаде сасма миран. Неки, који стајаху онде близу њега, причаху после, како су видели, да се је при тој речи насмехнуо. . . .

IX.

После месец дана извршена је пресуда над осуђенима.

Не улазећи у потанко уписивање оних догађаја, од дана изречене пресуде до дана погубленја, ми ћемо овде додати неколико реди из бележака чиновника полицијског, који је пресуду извршивао. Надамо се, да ће то занимати наше читаоце[1]. . . .

У . . . . . 15. Фебруара 18 ..

Данас пре подне изведох из затвора оптуженике: Петра, Казака и Арсена, и прочитах им решење највишег суда, које такође гласаше: „на смрт". . . Они мирно и пажљиво саслушаху осуду. Када доврших читање, Арсен рече: „сад је све свршено". . . . . дубоко уздахну, окрену главу на страну, и ја опазих, како му се две крупне сузе скотрљаше низ лице.... Петар беше прилично хладан, Казак напротив јако узбуђен. . . . Један од њих двојице, не сећам се баш

[1] И писац ове приповетке за време своје службе, као чиновник у полицији, имао је прилике посматрати неколицину осуђеника у очи дана њиховога погубленја. Белешке своје о томе, које су врло занимљиве, а међу тим од велике користи правнику, психологу и т. д. писац намерава у скоро штампати.

који поименце, упита ме, после кратког времена: „да ли се можемо надати милости владаочевој“. . . . Ја им одговорих: да могу, ако хоће, молити за милост. . . . На то Петар дода̂де као са неким поуздањем: „Ја се надам. Господар се још може смиловати на нас“. . . Казаково се лице на те речи разведри; окрену се к мени и молећи ме погледа. Арсен стајаше јако замишљен и само дода̂де: „Шта ће милост? На што је овакав несрећан жавот?“. . . Када их упитах: да ли желе, да се с киме год састану, да говоре. . . . Они одговорише: да не желе никога. . . . Ја их понудих да што траже за јело. Они не хтедоше. Петар захте само да пије. Арсен не хтеде ништа, осем дувана. Апсанџија ми казиваше, да ово последња три дана није хтео ништа да једе.

Када их поведоше натраг у затвор, они ме једногласно упиташе: „када ће се извршити пресуда?“. . . . Ја им рекох: „Сутра, рано, у јутру“. . . . Казак дода̂де: „Ала се журите“. . . . Арсен се болно насмехну: „Јелте, господине, једва чекате, да нас се курталишете. Право имате. Мука је била с нама. Они тамо у суду знају само питати и пискарати, али, бога ми, ви сте највише труда око нас имали. . . . . Молимо вас — праштајте нам. Шта смо знали“. . . . Он дубоко уздахну и погледа ме сузним очима.

При одласку, ја им поменух: да ли желе утеху у вери, а свећеник за који час долази. Петар ћуташе, а Арсен дода̂де: „Глете, ја сам и заборавио на то. Молим вас пошљите нам г. попу, чим дође. У овим последњим напим часовима потребно ће нам бити, да се овде, на земљи, припремимо за одлазак онамо, горе. . . .“ Лице му, говорећи ове речи, постаде ведрији, очи светле,

Ноћас сам их обишао у њиховом затвору. Били су јако узбуђени. Не могаху спавати, нити што говораху. Петар непрестано пијаше тражећи, да у пићу добије храбрости за оне последње тренутке, који му се све ближе примицаху. Попио је био млого, али при свем том остаде ведар и при свести. У овим несретним часовима пиће слабо што може да учини. Познавао сам једнога осуђеника, некога Павла Бугарина, који је у очи погублења цео дан и целу ноћ пио, па је опет сутра дан, када је стрељан, био са свим при свести. . . .

У . . . . . 16. Фебруара 18 . .

Јутрос рано сиђох у собу осуђеничку. Петар и Казак сеђаху будни и ћутаху. Лица им беху са свим тамна, очи упале, а погледи укочени..... Чим се указах на врата, обојица скочише на ноге, па ме погледаше веома чудновато. Никада нећу заборавити ових страховитих погледа..... На лупу букагија са њихових ногу, тргну се иза сна Арсен, који се беше на једноме крајичку кревета шћућурио и задремао.... Његови погледи пуни бола, пуни страха и очајања, сусретоше се са мојим погледима..... Ја окретох главу, јер га не могах више од жалости гледати..... Он скочи на ноге, пође к мени, застаде на један корак пред-а-мном, склопи руке на прса, и, једва дишући, упита ме: „Зар је већ време..... нема нам милости..... јелте“..... — „Та време је.... Истина помиловања још нема, али не треба наде губити“ — одговорих ја.

За тим их изведоше на поље, на чист ваздух. Отковаше их. Седећи, онде, на клупи, они се непрестанце обзираху око себе. Чисто се отимаху, да

се нагледају света и надишу ваздуха. Па онда молећи погледаху све нас наоколо, као да нам хтедијаху рећи: „Та пуштите нас још да живимо, видите, како је красан овај свет.....“ Случајно кљоцну мало јаче ороз на пушци једног жандарма, који је онде стражарио, а сва три осуђеника, у највећем страху, окренуше се и погледаше тамо.

Када се хтедох удалити, они ме мољаху, да их не оставим саме, и да не хитам са извршењем пресуде.... О како је мио живот човеку. И ономе, који је у највећим боловима на самрти, не иде лако растати се са овим светом и животом, а како ли је то тек здравом, свесном човеку, који рођеним очима гледа припреме за своју смрт, и без помоћи ишчекује онај последњи, страховити час.....

Одређени час погубљења долазаше све ближе, али у толико више сакупљаше се и светина, на пољу, пред полицијским здањем..... Вика народа, који беше у нестрпљењу, што се толико оклева, постајаше све већа, тако, да је најзад допрла и до самих апсана.

Арсен, чувши ту вику, насмехну се:„ Видите, рече ми, да је право имао мој бранилац, када је оно казао, да народ хоће забаве у нашој крви. Збиља, господине, покорно вас молим, реците моме браниоцу, да му се ево на последњем часу, захваљујем на оном топлом заузимању за ме. Племенит човек, добра срца. Ја немам откуда труд да му платим, али Бог ће му платити.....“

У заказани час јави се свећеник са одређеним оптинарима. За њима дође један вод жандармерије... Опколише осуђенике..... Када Арсен то све угледа, стресе се, ноге му заклецаше и седе. „Зар већ да полазимо — упита ме тихим гласом — немамо никог

да чекамо?“..... „Немамо — време је,“ одговорих полугласно.

Сва три осуђеника кренуше се мирно, праћени званичним спроводом и грдном руљом светине, која се је дерала и радовала, као да полази на весеље.

Дошав изван вароши, на место погубљења, поређаше осуђенике једног до другог. Сва тројица беху јако клонули, али подизаху чешће главу и изгледаху тамо у даљину, пут вароши..... Петар као за се очајно додаде: „Нема нам милости.....“ Прочитах им, по правилу, пресуде свију судова. Свећеник сврши своју молитву. Арсен приђе те целива крст у свећеничкој руци; а Петар се, можда први пут у свом животу, прекрсти..... Ја се измакох са свећеником..... Осуђеницима везаше очи.... На дати знак запуцаше пушке и тачно у 7 сахата падоше сва три осуђеника.

Правда би задовољена.

Не мило ме је дирнуо један случај, који се је овом приликом на самоме месту погубљења десио (тако завршује своју белешку чиновник полицијски). Тек што, после извршене пресуде, наумих, да се вратим у варош, када ми, на један мах, дотрча на жалбу један касапин, па ми се тужаше на некаквог колачарског момка, да му је баш у оном моменту, када су пушке запуцале, и када се је он подигао на прсте да боље види, како ће осуђеници пасти, турио руку за појас и одатле му извукао кесу с новцима.

Одмах наредих, да се онај колачар тражи. Не постоја много, па га жандарми нађоше и доведоше. Ја га претресох, и доиста у постави од његова капута нађох — касапинову кесу с новцима.....

Б6 497/3

ЦРНИ ДИЈАМАНТИ

РОМАН У СЕДАМ СВЕЗАКА

ОД

МАВРА ЈОКАЈА

ПРЕВОДИ

СВ. Љ. ГАВРИЛОВИЋ

I. СВЕСКА.

Издање преводичево.

БЕОГРАД,

ШТАМПАРИЈА ЗАДРУГЕ ШТАМПАРСКИХ РАДЕНИКА

1880.

ПРЕДГОВОР.

Не мислим у своме предговору да опет хвалим Јокаја. Прва свеска његовог романа пред читалачком је публиком — па нека га сама цени.

Овај је роман писан 1871. год.

Интересанто је, како су се у нас превођила Јокајева дела. Рекао би чисто, по „духу времена.“ И што је још значајније: — Јокај је написао преко тридесет већих романа, неколико дра̂ма и од толиких његових романа, скоро ни једноме није пала срећа у део, да на њега падне избор наших преводиоца. Ја знам само за један: — „Сироти Богаташи.“ — Као да су их навлаш избегавали, Да л' је томе узрок тешкоћа тога посла, величина де́ла̂? Или им није мирисала *тенденција*. Ал' свакако није то, да га код нас не радо читају.

Када су се могли читати с вољом, с усладом и уживањем његови старији и омањи саставци, који су већ с тога и прелазније природе, кад су могле добро пролазити његове новелице, приповетке хумористике, као: — „То

сам могао бити,“ „Женска реч“, „Шта знају жене“, „Месец“, „Потомак канова“, „Јорданћева глава“, „Фаустина“, „Кселенхоа и Тојшинг-ванг“, „Лепа Розаура“, „Да се мењамо,“ „Јунда“, „Што се већ заборавило“, „Породица Барда“ итд. итд. — За цело би још боље пролазили озбиљнији му саставци — романи његови.

Истина мени нису познати сви његови романи, па ни четврта част њихна, ал’ судећи по: — „Црним дијамантима“ — велика штета, што их немамо више преведених, велика штета што је скоро увек лош избор био, велика штета што нам Јокај није био представљен у правој светлости, у правој величини својој.

Геније често највеће истине *наслути*, где обични умови не предвиђају ништа! Сетимо се Гетеа и десценденте теорије!.... Само је код нас случај да се за љубав начела издавача књига или простије — због недопадљиве тенденције, бришу онакве ствари, које је геније наслућивао. Ено вам „Певаније Змајеве“ и по неких песама ту и у „Гласу народа“ итд.

Постараћу се да боље проштудирам остале његове радове, те ћу у току издавања овог романа донети на овоме месту, преглед неколиких његових романа — на жалост само оних на немачком језику. Ако будем срећан добавити пишчеву слику, потрудићу се, да она у рам дође прве стране седме свеске „Црних дијаманата.“

Роман сам поделио у 7 свезака, да олакшам себи штампање, иначе у Јокаја подељен је у пет. Друга и трећа свеска садржаваће ове

главе: — VII Златнотворац. VIII Господин' докторе! IX Контеса Туделинда. X Прогонитель вампира. XI Горопадан Човек. XII Виша математика. XIII Soirées amalgamantes.

Жале ми се с више страна̂, да сам скуп, да много наплаћујем појединy свеску. Но ти заборављају несигурост тога посла, пошто се књига штампа и како тешко иде — са претплаћивањем. Уписује се доста њих — „ал' претплатнике треба златнијем словима записати.“ Но поред свију тих тешкоћа: — „глас народа, глас бога,“ морам задовољити те своје „бунџије:“ —

Претплатник — тј. онај, који од једанпут плати за две свеске напред — добиће седму свеску бесплатно, а шест ће само платити. Књижари, који при куповини књига за готов новац не траже више но закони проценат (а не 50%!) — рачунаће се такође као претплатници.

Они, којима Штампарија задруге штамп. раденика испрати књиге у комисион — њени су дужници, њој имају полагати рачуне и новац. Истој Штампарији ваља слати и претплату — где моје јамчење није довољно, ту ће јамчити и она за новац.

Молим све пријатеље и знанце, да се заузму око скупљања претплате, а оне, који се приме растурања књига, да новац мени — или Штампарији — што уредније и што брже шаљу; пре ће моћи и следеће свеске да излазе, по што само од тога и зависи размак времена

између' изласка једне и друге свеске. Ја сам са своје стране готов.

Имам овде још једну пријатну дужност да извршим: — да јавно захвалим Штампарији задруге штампарских радника, што ми је олакшицама својим ишла — и иде — на руку, да „Црни дијаманти“ угледају света.

Маја месеца 1880.
у Зајечару.

Св. Љ. Гавриловић.

ПРВИ ДЕО.

I. Пре него што је човек дошао на земљу.

Право је рекао пентатајх (пет књига Мојсејових), да је бог створио овај свет за шест дана.

Само што је он мерио дане по пешчаном божанском часоказу, на коме је свако клизеће пешчано зрнце једна година. По томе је читав дан, време, од сто хиљада година.

Почетак је бесконачност. Никаки људски бројеви не могу, да је одреде (изразе). Бесконачност је вечност. Питање: — „кад?“ То је загонетка, која гордост укрћава, јер на њ мора научњак да одговори: — „не знам ништа!...“

Толико смо већ прокљували, да је „јуче“, што је претходило нашем бићу (нама данас), било бар сто хиљада година пре нас. Само јуче! А колико ли тек први дан стварања?!

То јуче ми познајемо.

Ми имамо једну велику књигу пред собом: — кору земљину. Листови њени сложени су, као и у свакој другој књизи, један преко дру-

гога, а сваки лист прича о стварању пре десет сто (и ко зна колико?) хиљада година. Ненасита човечија жудња за науком, продрла је лопатом, длетом и бургијом кроз ове земљане листове у дубину. Сваки овај лист исписат је, сав савцит, са писменима и извештајима, које је једно сто хиљада година оставило за собом у наслеђе другоме: — са вечно мртвим и вечно говорљивим сведоџбама. Човечији дух научио је да чита ове листове.

Он је избројао стране ових земаљских листова, схватио је смисао тајанствених писмена и речи, којима су ови листови исписани. Он је у стенама, у грдним бреговима, који посташе од сићаних инфузорија (животињица невидљивих), открио тајне. С микроскопом је завирио у једва видљиве животињске остатке у унутрашњости земље. Као што је његов поглед продр'о кроз телескоп у бескрајње даљине небескога свода. И, дошао је до сазнања, да је бесконачност и горе на небу и доле на земљи.

Први лист ове књиге, коју је човек откључио, јесте гранитни и порфирни слој. Дубље одатле није се могло продрети. Шта је испод њега, казују само вулкани. Ватра .... ал' кака ватра? Слој, који образују вулкани, тек је други лист књиге. Вулканска ватра произвела је само базалт. Гранитња подлога зове се и „плутонска формација.“ Плутон је бог пакла у митолошком (баснословном) смислу (а формација — наслагање дотичних слојева земних).

А над ватром је пара, пара, што у себи све спаја, у којој живе заједно: — гвожђе, гра-

нит, дијаманат, злато, у којој живе доиста, али како?

Један лист створила је ватра, други вода — море и потоп, трећи постаде хемијским дејством; али она снага, која је избацила и протиснула гранит кроз пукотине земљиње коре као дрхтаве пихтије, каза: — „не питај за моје име! ја сам бог!“

Гранит је празан — чист лист; он не казује ништа. „Бесконачност“ сав је његов одговор, кад га испитујеш. За њим је књига закључана.

Вулканска формација већ говори. Она ти казује, да је земља живела, ал' да на њој није ничега још живога било. И она сама живи бурним животом, животом у коме никоје биће нема удела. Она је издржала велике окршаје! са ватром, с ваздухом, са сопственим обртањем и са привлачном снагом месечевом.

Поједини листови наслаганих тавана у рудокопима (мајданима) почињу да причају тавне басне о прошлим периодама. У овим вечним листовима, у окамењеним остацима, лежи свет животиња и биљака минулих времена, а пред очи испитачу излазе оне у дугим веригама живе.

У првоме слоју нема ни једне још биљке, осем воге (Meergras, Alga), папрата, коњског репа (коситера), маховине, које ни једна животиња не једе, криптогамâ (тајноцветке — Шулек), и, најниже врсте животиња, пужевâ, и шкољака у небројеној количини.

У вишим слојевима силурске формације (најновији, горњи слој, примордијалног века;

по геологији први век наслагања — век пужева и алги) појављују се већ рибе, морски обитници чудноватог састава, од којих је било хиљаду и пет стотина врсти, а сада, нема ни једне једите од тих врста, ни у мору ни у рекама.

У још вишим слојевима *девонскога* века (век риба и папратни шума — старије доба примерно) почиње царство *сауријa* — животиња, које су некада морале бити господари земље, седам хвати дугачка чудовишта са грдним костима. Ни са овима нису још закопане друге каке биљке, но папрат и ликоподијум. Ове су животиње живеле од меса других животиња.

Први травождер, џиновски *игуандон*, појављује се у добу јуре (при крају секундерног — другог века), у слоју креде, која је постала од веома ситних пужевих љушчица.

Горњи слојеви земљине коре, препуни су остатака од горостасних сисара, а са њима заједно затрпан је укупни биљни свет минулога доба, сабран по родовима и врстама, и пресован у листовима грдне ботаничке књиге.

Преко овога слоја живимо ми, господари „данашњице“. Оно, по чему ми сада ходимо, то је „јуче.“

Како ли је изгледао јучерашњи свет?

* * *

Ваздушни слој беше ова пута врелији и с тога небо није било азурно плаво, већ је преливало и светлуцало у порцуланским бојама; вечером и јутром црвено к'о ватра. Сунце и

месец на исходу и заходу, изгледаше два пут толики, као сад.

Земни слојеви још су врели, море још десет пута веће но сува земља; за то је између оба пола владало вечно лето, лето, које је свуда равномерно због топлоте воде и висине атмосферске (парокружја).

Само оба пола земље, где коси сунчани зраци не загревају земљу, беху покривени снегом и ледом. Тамо свет напрасно прелази из лета у зиму; — као што се и на крваво сјајној звезди Марсу вића она бела флека, која у перихелијуму (близина какве планете према сунцу) опада, а у афелијуму (најдаље удаљење каке планете од сунца) опет расте.

Сува земља састоји се још само из разасутих острва. Већина острва имају свој вулкан, а понека и више њих. Вулканску околину покрива гола згура од ла́ве. Из снежних регијона (област, предео) подизаше се овај ил' онај вулкан — ледени вршак са пламеном круном. Али под ногама вулкана простире се снажно, плодоносно земљиште, тако топло и влажно као да је изашло из недара кључавога мора на светлост дневну.

Ко зна, која је то формација? Последња није.

Папрат, коњски реп, које ми сада познајемо као ониске траве, били су тада горостасна стабла, као данас јеле; а јеле беху као торањи велики колоси (грдосије), и, где је живела јела, ту се, уз њу, величала и палма. Бильни систем још није био са собом начисто. Било је трске, која је личила

на палму, и тајанствених биљака, које чине прелаз од палме ка јели, а од јеле ка коситеру. Међу биљним редовима прошле периоде није било цвећа, тог шареног украса пољског; онда још није постајáо читав низ цветова, што луче мирис и мед; о њему је још сневала земља породиља.

И, пошто немаше цвета, то не беше још ни пчела, ни лептирова, ни хиљадама од данашњих зузукавих буба, што цвет облећу.

Исто тако не беше ни тица, ваздух је био пуст. Све тице певачице живе од инсеката (насекоми). Да су инсекти дошли на свет пре од певачица, обрстили би све шуме за навек, а да су тице дошле пре од инсеката, то би оне већ првог дана липсале од глади.

Свет беше лишен појања, он имађаше само грдосије и чудовишта, а глас њин то је — грмљавина.

У нашем „јуче," ово је већ друкчије. Трава је прошарана цвећем, ваздух, поље и шума имају већ пернатих певача, лептирова.

То је периода *млађега* стварања и називљу је „плиоценско доба" (терцијарни век, век сисара и лиснатих шума).

То беше леп сан творачког божанства.

Сви делови суве земље једнако се зелене и једнако су плодни.

Трава, која равницу покрива, по висини и по порасту, равња се са кукурузом, само што се све једнако зелени. Вода барâ, површина ритовâ, не стоји бадава, већ је покривена са цветним ћилимом: — површину млађих барâ,

још покрива зеленило каулинија, поткано са локвањем (Hydropelitide) и цвећем од тролиста (Wasserklee, Menyanthes trifoliata); у доцнијој периоди, покрива њине (барске) ивице свети локвањ (Zotus) и нимфеа у густим групама; као шешир велике, ружичасто-црвене, беле и жуте лале, њијају се по ћилиму пергаментастог (чврстог и кожастог), са црвено-мрким жилама превученог лишћа, докле је средина баре прекриљена цветовима жуто-мрким жилама превученог лишћа, докле је средина баре прекриљена цветовима жуто-црвене уртикуларије — пламеним мозаиком. По том бильни свет све више овлаћује воденим огледалом. Водени кипарис (Cipresse) образује озго читав густик, јагодичасто рашће, биљке пузавице, потпуно су уткале водено огледало; најзад се на њему угњездили пандануе и мајмунска смоква, вешта архитекта (грађевинар, неимар) бильнога света, што из сваке своје гранчице пушта корен, и од сваке гране постаје стабло, докле тек царство воде, са својим витким стубовима презида, премости и препокрије са својим лиснатим сводом, који је једна нераздвојна целина—и отпочне да присваја све више и више од чврсте земље.

Тад узвишена равањ буде прекриљена непрекидно зеленим лишћем. За бильни свет још није зарудио дан вавилонског расељавања. Палме, растови и јеле, не беху још подељени по зонама (земни појаси, н. пр. јужни, умерени и северни). Све је то успевало и весело се зеленило, једно уз друго, од Сибира, па до атласких планина. На једном истом шкрильцу (шиферу) виде се

утисци од семењака амбре (миришљаво дрво, а не амбра од врвња), од маце врбине и од ресица камфорног дрвета. Дакле производи пролећа, лета и позне јесени расту један поред другога. Јесен, пролеће и лето трајаху једнако и то у једно исто време. Дрва носе једнако цветове, плодове и непрестано им се зелени лишће. Од једног опада цвет, од другога род, а лист не опада никако ни од једпог, ни од другог. Зреломе плоду следовао је непосредно нови цвет.

И како су били чудновати облици биљака. Стабласти водери (Cyathea arborescens) са хвата дебелим, витим, љускавим ресама и са круном као у палми. Каламит — појединa шупља стабла без лишћа, а на врху имају браздасте семене клипове. Сфенофилум — дебло састављено из самих прстенова, на свакоме прстену овенчано са огрлицом од лишћа. Лепидодендрон — чудновати жбун, састављен из мачијих — као човек дебелих — репова. Фазеолитес — позната пасуљна билька, тако је велика и јака, као дрво, и образује читаве шуме. Еквизетум — род јела, што се на врху завршује у плод налик на гњездо. Дугачке гране банксије нуде ките цвећа, у којима има плодова за јело. Замислимо себи јагоду, у којој је свака бобица велика као јабука. А међ' овима све којекаке чудноватe биљке јужне зоне: — лебно дрво, цимет, пизанг, амбра, које мирис распростиру, род носе, цвет расипљу, медом капљу, ћилибар из својих пора (шупљика) луче, које расту једне с другима уплетене у густим групама из земље, обавите са цветућим пузавцима, горе покри-

вене са зеленим као лист паразитима (чанколизима, наметницама), по стаблу обрасле меком маховином, а доле опкољене густим, прљавим, ароновим цвећем и жутим коралним печуркама, до којих није никада допр'о радосни сунчани зрак. Нигде једног педља земље, који није обасут свом красотом природе. — Ах, да страховито ли је сјајна ова красота!

Уобразиља, песничка фантазија није довољна да то изради, морају се узети бројеви у помоћ. Два пута два науке (тј. рачун — то канда је Јокају омиљен израз, у овоме роману употребио је ту реченицу више пута) баца нешто светлости на овај предмет. Сав угљен једне данашње прастаре шуме, односи се ка угљену оне шуме, која под данашњом лежи, као седам линија према двајест-једној стопи; помножи сад данашњи угљен са 432 *јучерањи* је пред нама.

И доиста, ова земља потребовала је горостасних становника. Туда не би могла ни једна друга животиња да се вере, осем миша, који кроз ситу промиче и мајмуна, који са гране на грану скаче, — да онај свет није имао *мамута*.

Обитаоци *јучерањег* света беху већином дебелокожари (Pachydermae). Неке *мање* животиње ове врсте прешле су у данашње доба: — слон, носорог (риноцерос), нилски коњ, тапир; сви су они црни, слабо длакави, са дебелом оклопном кожом. Голијати прећашње периоде находе се већ под нашим ногама у иловачном слоју: — сиватеријум, са своја четири рога дуга два хвата, од којих, два су рога оборена напред а два назад;

мегатеријум — са ногама, што су теже од главе; динотеријум, који има облик слона, а два на ниже савијена очњака; мастадон — слон са четири очњака, од којих су оба горња више рогови дугачки читав хват.

Ал' између' ових свију, мамут је краљ, владајућа породица.

Са својим четири стотине центи тешким телом, крчи он себи пут кроз прасветску пустару, полазећи од сибирских обала, куда иде со да лиже, слатким водама иберијским. Мамут је пионир јучерањег стварања.

Осем тога онима организовану државу, држи стајаћу војску, породица, која се састоји из двадесет, тридесет четрдесет чланова заузме известну област, и то је онда њено царство, ту она одржава ред и поредак. На позив свога вође искупљају се, у опасности један другог бране, на пут полазе у друштву, изашиљу предстраже, боре се по бојном плану и увек су бодри. Мамут нема никада мира.

Јер, и она већ периода имала је својих буџија, крвожедних хајдука животињскога света, као што су: — пештерске хијене, пас голијат, пештерски медвед, од ових најпродржљивији је зликовац и наужаснији звер, махеродус; он је још једном толики као тигар, и против њега морају се немоћни подајници узимати у заштиту, и то: — бедни хилобатес, који поред свега тога, што је висок два хвата и поред својих ужасних канџи, уме само да се дере, лењи милодон, и хипотеријум, пра-коњ, коме потомство

сачињава данас аристокрацију (племство) животињску.

Даље има онај свет и својих одметника, чудовиштâ, што воде своје порекло из прошастих десет хиљада година, — позни потомци прошлих родова, који још једнако сањају, да ће их нова револуција (преврат) земна опет узвисити на владу: — сауријe сваке врсте, које имају довољно још зуба, ал' само што не могу њима да продру кроз оклоп дебелокожара, са чега се по води шмурају. Између' осталих птеродактилус, са вратом змијским, главом крокодилском, а са грдним крилима ка' у слепог миша, са четир ноге и са разапетом кожицом за пливање између' прстију; он је некада владао у води, у ваздуху и на копну (на суву), сада није више нигде господар и ноћу само пролеће кроз ваздух.

Најзад јучерањи свет има и несретних штеточиња, као што је палеотеријум, незграпан дéко, који своја два грдна рога, што су му на носу израсла, употребљава на то, да вади из корена, плодоносне палме, по што не може друкше плод са пилме да дохвати.

Међ' овима позват је мамут да одржава ред и поредак.

. . . . . .

. . . . . .

А где је био овај чаробни лепи предео? Овде, где смо. Можда, у цизилској долини? Можда у оравичкој котлини? у печујској планини? Или у неоградском (предео у Мађар-

ској) планинском котлу? Сто педесет стопа под сада зеленећим се бусом.

* * *

Лелекање и дерњава Хилобатеса разлеже се по прасветској шуми. Хилобатес, то је лењивац прасветског доба.

Он је така иста стока, као и данас, исто тако лењ, са исто тако јаким канџама а слабим зубима, само што је дугачак два хвата. То је невино створење, које живи само од лишћа са дрва. Стане га велике муке, докле се успуже на дрво, око тога пробави читав дан. Ал још горих мука има, док се скине. Горе пење се само за то, што га на то натера глад; ал кад се већ наједе, има грдне муке, докле сиђе. За то остаје горе све дотле, докле опет јако не огладни и са свим не смрша. Тада се са својим оштрим канџама од предњих ногу обеси о попашено дрво, па се клати и дерња, као да лелече, да би му се ко год смиловао и помогао му да сиђе.

Ал' он је сувише лењ и да се дере, па то чини само у први сумрак у вече и изјутра. За то су му Индијанци и изденули име: — „шумски часоказ". Он оплакује рађање и седање сунца.

Сунце залази за голо базалтско стење, што га природа није јоште заодела, а црвена као крв боја прекрива небо до источног хоризонта. Тамо подиже се месец са бакарно црвеним лицем, кроз плаветникасту пару, као у рефрактору (велики звездарски доглед) увећан. Можда

су тада још црвенили у жару његови вулкани? можда „Птоломеус“, „Хипарк“ или „Плато“ (месечеви вулкани), што су их астрономи још пре двеста година гледали зажарене?

На дерњаву лењивца долази доиста једно милостиво створење, које ће да му помогне.

Из чете водених кипариса излази праносорог, палеотеријум, који је цео дан тамо прележао. Дебела, сурова кожа кламиће му као широк оклоп, око његовог преко мере дугачког и незграпног тела; на кожу се начичкали пужићи барски, његови паразити. Чудовиште дугачко три хвата а на носу има два рога, од којих је сваки висок три стопе; они му служе као оружје и као лопата и мотика. Јер палеотеријум живи од трава и корења. Он не презире ни враголиће (trapa natans), ал' јако воле ваљане плодове са суве земље, као што их дају палме.

Само што оно не може да се успуже, а нема онаки очњак као динотеријум, те да с њиме дохвати и пресавије круну од палме. Снаге за тај посао имао би. На њушци опет нема прста, те да би могао што год из висине од пет хвати да дохвати. Ал' највеће је зло, што је кратковид; има слабе очи, дању не може да подноси јасну светлост, а ноћу не види орах.

Противно томе има оштар разум. Он зна, да лењивац једе са воћака само лишће. Откуда он то зна? То је тајна. На то исто тако не могу дати одговора, као ни на то, како то, да лептир од „кукавичине сузе“ зна, да не треба своја јаја да полаже на гране „московске наливије“, тако назване сорте јабука, јер она тек

концем месеца Маја тера и гусенице би његове полипсале онда од глади.

Међу тим носорог може знати из искуства, да лењивац не једе палмове орахе, јер би то било врло тешко и заморно.

По том, кад чује, да се лењивац на дрвету дере, он онда зна, да је „свога човека“ нашао, и пожури се, да њему, а и самоме себи, помогне.

Лењивац, који се је са својим јаким канџама обиснуо о круну једне лепе адансоније, њија се у ваздуху. Носорог прилази палми и најпре почеше о њу своју кожу. То му прија, јер се тако опрашта од многих пужева, што су му се у блату начичкали на кожи, као чичак на свињи. Са овог чешања отпочну брзо да се клате палма и на њој висећи лењивац. Лењивцу може да се и допада ово недраговољно брзо клатење, јер га ни мало муке не стаје.

Онда носорог отпочне са својим шиљатим роговима, да раскида појединце разгранато палмово корење, докле најзад и палму не стровали.

То је врло погрешна народна економија, која заслужује озбиљну каштигу.

Овај посао иште времена. Заноћи се и на месечини појаве се ноћњаци.

Из своје пећине извула се рамфорхинхус, који је дуго време држао о себи, да је и тица, јер имађаше крила, предње ноге и дугачак кљун као у тице, ал' уз то крокодилов реп и коњску главу са дугачким ушима. Не зна сад ни сам коме припада, и извлачи се, те да се чуди траговима својих ногу по мокрој иловачи.

Из блата измили позни потомак птеродактилуса. На свом лабудовом врату има крокодилску чељуст и са својим кожним крилима зашуми кроз ваздух, као да опроба, би л' могао још-те да лети.

На обалу се прикрада грдни трионикс — пракорњача. Управо, није то корњача, већ више гуштер са љуштуром, тако дугачко пруља врат и шиљати љускав реп из свога тврдог оклопног штита. Она се мучи, да своја јаја, велика као човечија глава, затрпа у песак, те да их сунце излеже.

Ово су у плиоценској периоди (која је трајала неколико хиљада година) више ексилирани (прогнаници).

Из честе са обале вула се, више на трбуху пузећи, ноћни лопов, смртоносни Махеродус, голијат мачка, која убија слона, када га самог нађе, тура одвуче у своју пећину, а ноћу са својим пламтећим очима вреба из заседе на жртву.

Птеродактилус је добар, масан залогај. Његова мекана кожа, прожмана је машћу од риба, којима се рани. Но њега не можеш изненадити — има фини слух. Чује и најмањи шум, и на покрет тигров скочи назад у бару. Његова крила више су пераја, него ли крила.

Ал' трионикса може увардати, он је глув. Тигар му једним скоком ускочи на леђа, докле је се он замајао да са стражњим ногама затрпа јаја у песак.

Пра-мачка познаје месо и ове корњаче,

оно је мекано и врло укусно. И отмена господа га воле.

Само што трионикс није никако корњача као друге корњаче. Он има оружје — свој реп. Главу и све четири ноге брзо увуче под штит, а са својим љускавим репом отпоче свога нападача као са камџијом да шиба. Другу корњачу можеш преврнути на леђа, па онда као из чиније покусати печење и чорбу. Ма ова! — уме да се брани, а ти не можеш ни једног ударца да јој повратиш. Има таки оклоп, да ничији нокти не могу да га пробију.

Дотле је носорог обалио палму. Лењивац је у дерњави друћио о земљу и оста лежећки. Чека да сване, па онда тек да се дигне.

Носорог пак навали на урме оборене аданконије и отпоче да једе њен сладак плод, крцкајући весело тврде ка гвожђе љуске.

Дивљи звер поста пажљив на овај шум. Има ли шта тамо за њ? Корњачу мора оставити на миру, она му је „кисело грожђе“. Можда ће други каки плен лакше упљенити. — Лењивац и носорог. Лењивац је јевтиније, ал' и лошије јестиво; мршав је, сув и неукусан. Но носорог има крављe месо, а његове шапе особито су слатки залогаји. Ал' то је груба животиња, па има дебелу кожу.

Међу тим запазио је и носорог свог моћног противника и, кад угледа непријатеља, ради обично, као и свиња: — не да му времена, да противник на њ нападне. Нарочито када једе, хоће да је на миру и ко га гледа, када једе, нека се добро држи.

Није ни онако видео добро, ма слабо га се и тицало, ко ће то тамо бити, њему све једно, ма како да је велика то животиња, што са својим пламтећим очима светлуца. Он добро зна, да нема те животиње, које би се имао бојати, кад јој на сукоб пође, па за то појури право тамо.

Тигар не сачека, да га онај рине и прегази, већ отскочи на страну и умаче дебелокожару, на што се овај поврати опет своме јестиву и пријатно грокташе.

Но тигар није побегао. Он се прикраде из честе носорогу с леђа, и докле овај комотно глоцкаше слатка зрна, скочи му са једним грдним скоком баш на сами потиљак.

Палеотеријум има врло дебелу кожу, но шапе махеродуса могу опет да је прокљуве а на мекшим местима коже са зубима заглода и месо.

Но ни ту није крајна опасност.

Дебелокоже чудовиште потрча са другим чудовиштем наточеном му и укопчаним на леђима ка баруштини и тамо се загњури на дно воде; и пошто је научило нешто дуже да остане под водом но сувоземски разбојник, то овај би најзад приморан, да напусти борбу и да исплива гладан на обалу.

Тигар је беснио што није успео. Дотле умаче и трионикс и не оста му ништа, до лењивца.

Е па, кад су сви стругнули, онда си добар и ти! Тигар спопаде лењивца.

Овај му не бега. Он лежи на земљи, са

све четир ноге усправљене у вис, онако још, како је друћио с палме.

Ал' кад га тигар угризе за груди, а он обави око њега све четири своје ноге са њиним гвозденим ноктима, и са својим тврдим, од самих жила, удовима, пригрли свог нападача тако јако, да овоме беше, као да је у гвоздене кладе укопчан.

Тигар се бесно закопрца и поскочи у вис. Његов га плен не оставља — не пушта из загрљаја. Угризе ли лењивца, то му овај то усрдније притегне врат, а под лењивчевим ноктима пуцају му ребра, као год и лењивчеве кости, када га тигар уједа. Лењивац је ужасна животиња, само што врло радо остаје пасван (у недејству).

На један пут умеша се у ову борбу страшна мумљава. Као када би оркан дувао у каку грдну трубу.

Хрвачи устрашени, напуштише се. Махеродус скочи, а и сам лењивац подиже се на ноге и тромо се наслони на једно дебло.

На прокрченом кроз планину путу, између зидова од палми и пиниja, приближује се достојанствени лик, краљ плиоценског доба, мамут.

Прави краљ!

Висок четири хвата, грдног тела, снажне главе, широког, сведеног чела. Оба очњака увијена су, као и у слона, налик на ловачки рог. Рило личи такође на слоново. Но осем тога, што је два пут виши од слона, разликује се мамут од њега и са гушћом длаком, којом је обрастао. Почињући од чела, па дуж целих

леђа, покривен је са густом гривом, која се таласа с обеју страна. Она даје целом овом диву страшан, узвишен карактер. Између ове густе кудраве гриве седе, као стални дворјани, беле чапље (Silberreiher, Ardea Garzetta), које су гониле са Његовог Величанства досадне инсекте.

Пут, што га је мамутни вод прокрчио, води ка потоку са слатком водом, који се са пустаре улива у језеро. Обично овамо долазе ноћу колоси пра-света.

Напред иде вођ а за њим на узаном убијеном путу следују још њих двајест-четворица.

Чим махеродус, опроштен тврдоглавог загрљаја свога противника, згледа пред собом свога страховитога владара, спопаде га, голицан главу и нагоњен слепим беснилом због претрпљених шамара. Хоће његову крв да пије. Хоће за нанешени му бол од мањег једног створа, да се освети, највеће му, најомразније му.

Прибра сву своју снагу, напреже што више може своје челичне жиле, позалети се, те да скочи на главу крдосији, која је озбиљно гледала.

Мамут подиже мирно, и без узбуђења, своје рило пред налетившег на њ разјареног звера, и у магновењу, када му је овај у бесном скоку полетио на главу, обави му брзо, као муња рило око тела и лосну га преда се на земљу.

И по том стави своју грдну ножурду на главу онесвеслог дивљег звера. Један тренутак подржа је непокретну. Онда нагази њоме са свом снагом и откорача даље. Више не осврте ни главе. „Био си, и више ниси!“ — Разлу-

пана лубања свирепе крвопије оста утискана, заједно са мамутовом стопалом, у меканој земљи.

Читав вод грдосија креће се по палмовом путу наспрам месечине к слаткој води.

Кад стигоше на оно разривено место, где је носорог палму обалио, где се тигар с носорогом борио, где су се лењивац и његов противник на около по земљи комешали, натрапа вођ мамута на стабло искинуте адансоније.

Као лаку цевчицу издиже је с рилом испред својих другова и замумља.

Мумљава његових другова беше му одговор.

Зликовац ухваћен на делу!

То је сатирач палми, сатирач воћа, опаки непријатељ републике!

„Да се казни!“ То беше општа мумљава.

Ужасне грдосије сабраше се око разривеног места и мрмљаху нешто међу собом. Саветоваху се о убојном плану.

Тада упути се један део десно, други лево. Неколико њих оста са вођом на месту.

После кратког времена зачу се сигнал (знак) оних, што се удалише.

На то се сви кретоше бари и загазише до потиљка.

Прогнаник, кога чета пође да хвата, спаваше на острву баруштине у бамбуском жбуњу, и пријало му је, да пирка ране, што му их тигар шапом својом у леђа зададе, — у млакој води.

Из гласне убојне рике што се око њега ораше, досети се, шта му се спрема.

Тога се он не боји!

Породица његова не влада; она није многобројна и удружена. Ни двоје не оде никад заједно. Но и сам овако, не боји се никога.

Он добро зна, да је мамут четир пута већа маса од њега. Што га се то тиче. Зна да мамут обично иде у четама. Нека изволе доћи! Па да их је и четрдесет, опет ће се пробити кроз њих, где год усхте. Он може три пут боље да трчи од мамута. Шта га је стало, што је мамут краљ. И тај краљ мора умрети, где год га он сретне. Протрчаће испод њега, забиће му своје рогове у трбух, превалиће га и прећиће преко њега. Мамут му ништа не може ни са очњацима ни са рилом.

Но чудовиште није рачунало на ову нову ратну превару. — Мамут долази кроз воду, да га нападне. А вода мења сразмеру.

На равној земљи може боље да трчи од свог моћног противника, ал' у води изједначује се у пливању.

Кад се загњури, удар му у води губи сву снагу, јер нема под собом чврстог ослонца, да се одупре, и да своме удару у вис да више силе.

И још, њих су двајеспет на једнога.

Палеотеријум увиде, да се подухватио врло неједнаке борбе. Његови противници направише круг, и пливаху са уздигнутим рилима право на своју жртву. Могло се видети како палеотеријум посред круга у цикцаку тамо амо врдара тражећи излаза, докле издизаше дворогу њушку из воде и прскаше из ноздрва воду у вис.

Опроба да се пробије кроз круг и нападе правце на најближег противника. Овај га пусти

мирно, да му се приближи, и у магновењу, када му онај подиђе, мамут га са једним ударом свога рила сачушка под воду.

Палеотеријум добијаше хидростатичне лекције. Мишић, који под водом дејствује, омлитави, док над водом дејствује са пуно силе. Тежина у води пливајуће животиње, то је један гран.

Па, кад се палеотеријум опет помоли, био је већ спрам другог противника, који га једном њушком најури под воду.

Био се навикао, да остане неколико минута под водом — да „рони“, ал да под водом непрестано борави, а да не дише, нису му били за то органи скројени.

А противници његови не дадоше му на води ни часа да почаси. Беху већ тако уско свели опсадднички рејон (ланац, круг), да се палеотеријум непрестано између' њих копрцао. Неколико часова, до ране зоре, борише се они тако с њиме. Најзад исплива палеотеријум, са трбухом на више, на површину воде.

Тада мамути узвише у вис своје главе, захори се њино тријумфно урлање и испливаше из воде.

„Ходе мамут гором певајући, оста палеотеријум ногом копајући“.

Из шуме зајадикова опет хилобатес, те објави свитање зоре. Он је и сада још стајао тамо наслоњен ногама о дрво, где је и остао; од онда није се ама ни померио.

. . . . . .

Пошто Њихова Величанства тако сјајно

победише спољашње и унутрашње непријатеље друштва и пошто распудише у пећине сазаклеће што се мраком служило, — држаше свечано „тебе бога хвалим“, поздрављајући исход сунца са снажним трубљењем, и по том своју највишу жеђ загасише бистром водом из потока.

До подне прегледаху своју цивил-листу. Порезника нису имали, већ сами збациваше лишће с дрва и браше ресе слакове (Knötterich), с којима покриваше своје дневне издатке. Дефицита (мањка) никад не бива.

У подне, кад сунце јако припече, кад телохранитељи, беле чапље што им непрестано на леђима стоје, нису више у стању да њихова величанства одбране од безобразних обадова и оса, онда се Њихна величанства повуку у своје књажевске хладњаке и држе сијесту (спавају по ручку).

Хладњак је велико округло место, које су мамути разгазили у густишу палмових и чајевих дрвета долазећи тамо често. Огромне круне околних дрвета образују леп свод и надносе своје зелено кубе, што почива на хиљаду живих стубова са капителима (завршеци стубова, окићени разним уресима архитектонским). Ти стубови, то су палме и еквизетум.

То сад место под тим кубетом, то је краљевска палата.

Њихна величанства удишу са својим рилом животворни ваздух, што је прожмат мирисом цветним, којим шуме дишу. Мора да су отуда поцрпели индијски султани идеју о наргилама.

Ту они проводе време са погодном забавом.

Појавише се хистријони пра-света, четвороруки шитекус и сатир и са својим чудноватим скоковима продуцирају пантомиму (престављају). Међ' њима находе се велики акробати (играчи по конопцу) и славии жонглери (опсенари), који бацају орахе у вис и опет их сачекују. Њихни кловни — безјаци, сви су одлични. Друштво води са собом и чудотворне лечнике; Карко познаје лишће с дрвља, које прежвакано лечи убојне ране. Вештацима је то нужно.

По том прилазе певачи. Славуј прасвета, по уресу перје му је лепше но у рајских тица, тице зурлаши, косови са репом пауновим заташунују Њихна величанства у сладак сан, докле у паперном гнезду између' гибљивих грана пар голубова, плавих као небо, са златно жутом ћубом на глави, преставља љубавну идилу, уз што шарени рој лептира игра вилинску балабилу (врзино коло), а све то осветљују, кроз лишће прижелкујући, злаћани зраци сунчани.

На један пут све надвичу „сталежи и класе“ на гранама љуљушкајућих се какадуа (папагаја), својим оглушујућим кречањем. То су неуморни говорници. Они држе прави сабор. Њихова величанства остављају их да говоре, и благо дремуцкајући, праве се, као да овим изливима красноречивости аргус-ћурана, поклањају своју највећу пажњу.

На скоро ете једног, кога амо неприлика гони и кога морају најзад да слушају. Пијани халматурус довула се између' грања, и дере се јадиковно, како он има много да поднесе, да

иде на посао а једнако свуда да носи за собом у кеси оба своја младунца, до год не дорасту. Њихна величанства теше га милостивно: — до године биће друкчије.

Не прође много а довукла се пред њих на трбуху, оклопни глиптодон, мрављи медвед, и умоли Њихна величанства, да му дозволе, да им ноге лиже, прво из велике почасти а друго због лепих мрави, што су им се размилели по височајшим ногама. Њихова величанства у знак одобравања милостивно обарају своју њушу.

Онда стадоше пропитивати о напретцима индустрије. Огледаше, колики је успех учинио грађевинар мрав у изради свога чуднога базара, колико је катова већ дозидао из фине чврсте глине и креча са хиљадама ходника и милијунима соба. Овој грађи чудиће се потоњи свет. А који је већ кров поставила оса на свом громадном павилону? Чудноват рукодеља, који ради и без руку и без алата. Он заслужује *нумулитус* првога ступња.

Исто тако заслужује крст одликовања и приљежњи занатлија ткач, паук, који тако вешто уме да изатка врло фине материје из упредене свиле, што је свуда у наоколо рашири око краљевске палате а између грана, те да се тамо нахватају и повешају несносне мухе и обадови. За ово зацело заслужује крст за заслуге — „honoris causa“.

Змија још нема. Оне су наши савременици. Ми тек пронашли смо ђавола.

Мамут још није имао с њиме посла.

По што се сврши послени дан и пошто

прође забава, подигоше се Њихна величанства са целом својом пратњом ка сланоме извору, одакле је добро, рад бољег сваривања, попити који гутљај.

Со и у оно већ доба краљевска је сопственост. Њу на извору чува нарочита стража, а за велику публику подељена је само у кориту сланога језера и мора се платити извесним процентом примљених удараца у ребра.

Овде, код овог „слатког“ — и ако сољног — уживања, сачекају вече, а кад сумрак падне на земљицу, и изађу „лампириси“ што ноћ осветљују, они онда уз свираче — цикаде — носе бакљаде и држе серенаду најизбранијим говорницима међу папагајима.

Мрак се спусти на земљу и на шуму а по њој посукташе летеће звезде, а у очима Њихових величанстава то беше илуминација за светковину данашњега победоносног дана.

* * *

Ал' што мораде овај лепи свет да пропадне?
Јер је још нешто оскудевало.

Природа има своје вечне законе, против којих не сме ништа ни творачка снага.

Творачка снага већ је лепо, богато, дражесно уредила и уресила површину земну. Формација ова имала је диван бињни свет, чудноватe животиње, и стално своје уређење.

И опет цела ова красна слика морала је бити збрисата са табле, јер на њој беше забораваљено једно биће.

Биће оно, које имађаше опредељење шуме да опустошава.

Име му је: — човек.

Воља наша за хвалисањем, доста ће охладнити у сазнању, да је свет из најпре потребовао човека само рад тога, да му помогне у крчењу шума.

Па то му је и био његов први посао.

Чим се човек научио, да зашиљи камен на форму секире, поче с њоме дрва да сатире, и први човек, који је још ишао го, који није умео да испреде себи какав му драго огртач, подизао је већ на кочевима себи кућу.

У доба плиоценско није ни једна животиња трошила дрва. Дрва су расла густо једно уз друго. Слојеви од шест стотина стопа претрпаних под земљом шума, доказују, да је неколико хиљада година расла једна шума на стаблима друге и да је по том и она са следећом претрпана.

Изобиље у шумама имађаше још и друго сљедство.

Сваки зна, да је лист на дрвима обратна животињска плућа. Плућа хране се са кисеоником а издишу азот (гушљик), а лист удише азот, а издише кисеоник.

У прасвету било је дакле хиљаду пута више кисеоника но сада, по готову сва атмосфера била је састављена само из њега. Множина животиња ондашњих не беше у стању да тај толики кисеоник утроши, животна радљивост бильних грдосија превазилазила је радљивост животиња.

Кисеоник је ваздух животињскога миља. У њему је кружење крви (крвоток) брже, сваки покрет живосније. Удисањем чистог кисеоника сви нерви (живци) пренашају се у осећај насладе, буди се телесно блаженство. Кисеоник би доводио људе у непрестану екстазу (усхићај), која би им истрошила душу и тело у непрекидном земаљском миљу.

Ко год је видео, тај зна, како у кисеонику под стакленим звоном, труд гори са пламеном, угљен баца све варнице и букти као метеор; запаљени фосфор у кисеонику распростире бљештећу светлост, а бледо плавкасти пламен сумпора шири дијамантне зрàке.

А сад замислимо целу атмосферу, па све до руновача облака (ситних белих облака), пуну кисеоника.

Ту треба само једно једпито дрво, где год у шуми, да се запали, па да се на један пут цео свет, без спаса, претвори у огањ и пламен.

Међу тим животиње не праве ватру; међ' њима нема Прометеја, а дрво само од себе не може да се запали.

Истина и онда је муња палила, као и данас, само, што и ондашња киша није била као сада. Већ је то било читаво море, које је из неба јурило, и муњом запаљена ватра, одмах се и угасила.

Ватра опет из вулкана нема шта да потпали. Свуда око вулкана околина је гола и пуста.

Но баш и на отвореном јасном дану може да се на земљи ватра деси — „огњеном куглом.“

То је један од оних метеора, што имају за собом пламени реп, који се роје ноћу на св. Лоренца, који се сваки пут појављују 13. Новембра, прелазе земљин пут и једнако нас опет сукобљавају.

Наравно, једном у десет хиљада случајева деси се, те који од ових метеора падне на земљу. А од десет хиљада таких метеора, који падну на земљу, може можда само један случајно да падне на какав такав предмет, који ће од њега и да се запали. Но такав редак случај може баш и да се деси. Пре четрест и две године запалише се једном кровови у Белмонту од једне таке небесне огњене кугле, а пре опет једно тридесет година село св. Павле претворено је таквом небесном ватром у прах и пепео.

У једној од доцнијих десет хиљада година плиоценског доба, десио се такав један сто милионити случај, да је какав метеор у своме паду на земљу, запалио једну ил' другу шуму и услед тога букнуо је сав бильни свет на земљи у пламено море.

Ноћ поста дан! У кисеонику горе и струготине светлећи се као звезда, а како ли тек читава шума, која лучи амбру и смолу а околњава је кисеоничка атмосфера две миље висока! —

Пламена мора у округ наслањају се једна на друга, а свој до неба допирући пламени стуб пребацују с једног континента (копна, дела света) на други.

Животиње побегоше у баре, реке, мора, на ледене пољане сибирске, у камените, нешумовите пустаре Азије и Африке.

Светски пожар продре до полова. Сваки дах пасатâ и монзуна гоњаше пред собом пламене облаке. Ледени брегови наслагани на половима кроз хиљаду хиљада година, стадоше се отапати пред том грдосијском ватреном навалом. На једном свали се отуд' ужасна поплава. Као од бога отпало беснеће море, гоњаше она пред собом одроњене брегове, одваљене земље, преплави долине, испуни планинске кланце са муљем, у високим брежним усекама нагомила морске шкољке, а под развалинама од стења, затрпа растргане пламтеће шуме.

Ако је тада на Јупитеру — његови нас становници зацело у култури превазилазе — какав Тихо-де-Брахе случајно угледао на западноме небу каку нову звезду, звезду треће величине, која се на један пут засветли сјајније и од самог Сиријуса, па онда поче потом полагано да се помрачава и најзад се изгуби у ноћној тами: — онда је то била земља.

Са полова растопљени лед погаси запаљени свет и покри земљу са новим глатким обмотачем.

Онда су могли астрономи са Јупитера помоћу својих великих рефрактора (у овом погледу сигурно су нас далеко надмашили) чудити се гледајући, како се блиска планета која, пре мало времена беше са зеленим пољима покривена, — како се преобрати на неко време у сјајно сунце, па онда у зрачну са свим

глатку куглу, која је по кад што само на полу окружена венцем од северне поларне светлости.

Тај сада поставши нови лист велике књиге беше последња земаљска формација.

На тој табли насликан је наш данашњи свет.

Колико ли је требало хиљадâ годинâ, докле је из новога муља изникао први влат траве? А колико ли је тек времена протекло од прве травке, до првог човека, — човека, који ништа незна, ништа не може, који је гô нâг рођен, који беше немоћан и који се мораде лишавати свега и свачега?

Под алувијским (глинским) слојем леже мамути, динотерије, мастодони, махеродус; сва земља посута је с њима. Нема ни једног парчета на земљи, куда се непутује преко њих.

У грдним пећинама леже кости њи'не нагомилане и муљем претрпане, зверови и траваждери помешани једни с другима, које је овде могао да сабије само страх од наступајућег страшног суда и ужас од ватрене буре, јер пред потопом не би могли умаћи у пећине.

И дубоко доле под нама лежи читава ботаничка збирка прасвета — на неким местима у читавих педесет стопа дебелим слојевима; огромне шуме прасвета, у којима је четири стотине различитих врста набројато, палме и пиније, папрат и растови, и биљке, које данас више никаког имена немају. Све оне укупно, зову се: — „камени угљен.“

Камени угљен, то је окамењена флора (биљни свет) јучерањег света....

ДРУГИ ДЕО.

II. Кад људи немадну више места на земљи.

Наш праотац.

Колико ли је хиљада година требало, докле је врели муљ шестог стварања на дану једне творачке слике, оплођен можда врелим пољупцем какве комете, родио првога човека? Можда је то било на један пут, као што топла кипа за једну ноћ, производи печурку, цвек (Honigthau — медљика — билна болест) афиду, капљица смоле вибрију.

Не бојте се! Наш праотац није био мајмун. Ми не произлазимо од гориле. Наш праотац није имао четири руке.

Истина био је то јадан кукавац, када се обазрео први пут по шумаку, који по традицији (предању) крсте именом раја. Он беше го, немоћан, незналица. Његови зуби, његови нокти, не могоше да му послуже као оружје. Кожа његова не заклањаше га од ћудљива времена, јача животиња надвлађивала га је, слабија бежала од њега; његово чуло мириса не беше оштро, као у животиња, те да га поучи, да може разликовати и распознавати траве за јело; од лењивца научио се, да је и жир храна, а од совуљаге, да се и скакавац једе.

На сваки начин требало је да има велику кураж, те да се под таким околностима реши на женидбу.

А при том морамо замислити, да наша прамајка није била баш тако идеална лепотица, као што то сликари претстављају. Имала је ниско, пљоснато чело, напред искосирене зубе и испалу браду, пљоснат нос и испупчене јагодице. Ноге биле су јој криве, са великим стопалама и чворавим коленима.

Ово потврђују археологија (наука о старинама), геологија (наука о земљи и њеним унутрашњим променама) и палеонтологија (наука о окамењеним животињама и биљкама) са рукоопипајемим доказима. Наша прамајка има много улика против себе.

Морао је бити то горак живот, што су га наши преци проводили. Држим, да једва и да су смели дању се и појављивати. Морали су ноћу излазити по свој ужитак. Њи'ни домазлук мора да су сачињавали: — разно корење, гомоље, печурке, дивљаке, жир, лешници, кисељак, спанаћ, покрађена јаја из тичијих гнезда, мекушци, — као што је то и данас код милијунâ њихнога потомства. А кад је непогода била по све рђава за излазак, онда су „гризли у киселе јабуке“ — као што се вели, и глодали маран лапор, као што то наша браћа на обали реке Нила и дан данњи чине. И кад би човек полазио храну да тражи, скривао је жену и децу у своме трњаку, коме је само по гласу налазио пут. И говор људски располагао је тада са мало гласова. Није их имао ни два пут

толико као у говору псећем, а ни у половину као у говору петловом. Прислушајте само, кад петао са кокошкама збори, па ћете видети колико изобиље гласова има на расположењу. — Ал' кад би ноћу, у пустари, сусрео се са каким створом подобним себи, како би оба на једном закрештали и стругнули безобзирце онамо, одакле су и дошли — у свој сопствени трњак! Човек, знао је добро, да су му курјак и медвед непријатељи; ал' највећи непријатељ беше му човек.

И први, коме је пала на ум мисао, да се један камен с другим може наоштрити, у њему пробушити рупа са шиљастим каменом, у рупу забости дугачка мотка и да са тако направљеним оруђем сме напасти на тура, медведа, лава! — Какав је то силан господар на једном постао! Постао је краљ, чим је сазнао, да је оружје допуњујући састављак човечији!

Тако наоружан човек већ не иде го; набавио је себи и својој жени рутаво руно; своју ложу није више крио по трњаку. Са својом каменом секиром обараше дрва, са тешким камењем забијаше кочеве у дно бара, те тако сазида у води, на кочевима, град и склони тамо децу и мал.

Она секира од камена учини га господарем целога света.

Расмотрите камену секиру у музеуму; то је врло интересантно комађе. То су гробови нашега племства.

Господар са секиром од камена, био је већ у своме сопственом племену краљ. Ко му се

показа привржан, тога учини робом. Робу је товарио убијену животињу на леђа, оборено дрво на плећа и роб — теглио је товар. Говор је био већ савршенији. Истина љубав није још говор пронашла. Но и без тога је он у брбљању, цврликању, мамљењу, зивкању животиња. Но заповеднику потребовао је развијенији говор. Гласови се развише.

А ко му се не хтеде покоравати, тога је наш пра-пра-чукундед умлатио. На то му је камена секира. А на што му је да уплеја нага човека, када му не може ни кожу одерати, јер ни за шта је?

Са црвенилом стида на лицу морамо признати, да је наш праотац за то убијао свога сабрата, кога је за противника држао, да га поједе. Испитачи су и то пронашли, да су наши преци били људождери. Дуго се веровало, да ће онај, који поједе срце убијенога непријатеља наследити и његову снагу.

Видите ли моја високородна, благородна, светла и висока господо и госпоће, такав човек био је наш прадед.

Но част и слава ономе, коме слава приспоји — он нам је оставио у насљедство читав овај лепи свет.

Читав округли свет, на чијем копну немамо ми сви места. Јер милијуни станују на морима, а милијуни у недрима земним, те једни зарађују свој насушни хлебац на води, а други под земљом.

Колико је хиљаду пута хиљаду година требало, докле је постао из потомства оног гос-

нодара са каменом секиром и медвеђом кожом, овај дапас у свилу одевени род? — Овај род што са паром путује, са сунчаним зрацима слика, са мућом шаље вести с једног краја света на други; који продире у земне дубине, а са својим телескопом средиште бесконачности тражи, који ноћ осветљава, а зиму утопљава; који намеће мору седло и водом одељена копна спаја; који је отео небу муњу за своју борбу; који производи из земље хлебац, радове од милијарди људских руку с машинама врши; који справља сок што тугу савлађује, травама прислушкује тајне, те да смрт надвлада, себи присваја сличност с богом и божанске особине; који љуби, ствара, награђује, каштигује, велича, тежи за славом, слободом и вечним животом, после смрти за се нов живот тражи, и у вери налази снагу, са којом бога притеже!...

Колико хиљада година мораде проћи, докле су људи толико коракнули!

III. Један црн предео.

Пред нама је дубока подземна пећина.

И као да не би за помрчину било довољно, што је та пећина под земљом, још су и зидови и кров у пећине црни. Пећина та, од каменог је угљена.

Њено је дно, велико црно огледало.

То је нека врста језера, глатко као челик.

На овоме глаткоме огледалу један једини

колебљиви зрак распростире неку светлост, са жицом обавијена светлост Девијеве лампе. Човек један вози се на узацкоме чуну.

На овој сумњивој светлости, која се покреће за одмичућим смртњаком (голицом — чун што превози душе), изгледа, као да се високи чести стубови из барине (језерске) воде подижу горе до самога свода; вити стубови, као стубови каке чаролијске мавријске палате. Ови стубови до пола су бели, а од нола црни. До извесне висине као да су се сугљенисали и очвршћали; више тога имају јаснију боју.

Каки су то стубови?

То су стабла окамењених палама и пиниј а. Љуске и прстенови могу се и сада још на њима распознати.

Како су ту допала? Ова грдна окамењена стабла налазе се обично у слојевима над окнима угљарским, како су сишла доле? Читав свет одваја их једне од других. Како је постао од њих стубовни ослонац у овоме мајдану каменога угљена?

Слој каменога угљена могао се некада сам од себе запалити и дотле горети, докле се нису ови окамењени колоси (грдосије), одвојени од своје скречављене коре, стропоштали из горњега слоја. Ватра им није ниппта наудила, они беху и осташе стене.

Мајдани каменог угљена запале се често и сами, узрок томе зна и сваки новајлија; ал' шта је ватру угасило? То је питање.

Усамљени пловац гони тамо амо узани чун у коме седи.

То је човек од прилике од тридесет година, са бледим лицем и ретком брадом; узане усне дају му израз укочене збиље, док његове густе састављене веђе и високо чело, са јако испупченом чеоном кости показују дубоког мислиоца. Био је гологлав, јер под овим сводовима влада запара, а и онако му је његова честа коса у густој маси накострешена и не трпи радо капу.

Шта ће он овде?

Он тера свуда у наоколо по огледалу црне баре свој чун и са својом уздигнутом лампом испитује црне дуварове, као да по њима жели открити писмена, тајни спис, што га је једна милијарда година оставила другој у наслеђе.

Но он така писмена и налази.

Овде онде од црнога дувара опада по који комад од камена са утиском прасветског биљног листа драгоцено благо.

На другим местима наилази на непознате кристале, којима наука није још никаког имена дала, или на какав нови непознати конгломерат из разних руда, метала, каменова, на нов још некрштени производ прасветске ватре. Па и ове ствари говоре.

Ове стубове навукла је, полагано, вода барска са навлаком од малих кристала. Па и од њих може се што-шта докучити.

Јер и ова бара сама, чудновата је појава. Она има прилив и одлив. Сваких двадесет и четири сата ишчезне она два пута са свим, а два пута по ново испуни корито.

Из дубоких подземних пукотина наилази са кркљањем и врчањем и шумећи улева се у

корито; постепено га пуни и све се више пење, док не дође донде, где настаје светлија боја стубова. Ту онда вода застане и не миче се читава два сата. Тад' почиње опет да опада, на скоро опадне са свим и повуче се у тајанствене ировалије из којих је и дошла. У заосталом муљу налази се често ћилибар и зуби од морскога пса, сведоци шума и морских дубина.

Пловац чека, док море са свим не усахне и он не остане на дну.

Посљедњи црни талас ишчезе полагацко у провалију каменог угљена.

Човек скиде халине и обућу и оста само у плавој кошуљи и у гаћама од грубога платна. Онда припаса свој кожни џеп, мету у њ' чекић и длето; учврсти о свој појас девијеву лампу и тако спремљен шмукну у уску доњу провалину.

Он следује усахнулој води.

То су ходници у палати смрти, по којима он смело корача. Треба срце да је од камена а чело од челика ономе, који се усуђује ту да ходи сам и да се туда вере и спушта, те да покуша испитати са седам печата запечаћене тајне и закуцати на капији успаваног — на хиљаде година пре — чуда вечне природе.

Он се усуђује то да чини.

По читав час проведе доле, а кад што боме и два, на и три часа.

Да је имао кога, који га дотле очекује, — жену, дете, момка илп пса, они би очајавали због његовог дугог изостанка.

Но њега не очекиваше нико, до ли дубока ноћ.

А усахнула је бара ћудљива! Време њеног одмора и изостанка, није тачно промерено. Некад пробави два, други пут три, а кад што врати се већ после једног сата. Тешко продрзљивцу, ако га у уским провалијама тајанственог лабиринта изненади враћајући се оздо прилив!

Но овај човек већ је проучио ћуди баре. Они су стари познаници. Он познаје знаке, из којих може закључити колико ће дуго пауза (почивка) да траје. Он осећа дах подземнога ветра, који претходи повратку воде. Кад би хтео чекати, док не чује звук прилива, што се с хуком пење, он би био већ покојни. После клокотања и кркљања у провалији пролазе само неколико тренутака, па се појави подземни прилив.

У тамнини чује се аветски тон, као отегнут уздисај, као удаљено шуштање ветра, као звек мемноновог стуба.

И на скоро по том појави се у стенској провали блудећа зрака, а кроз неколико тренутака појави се тајанствени подземни испитивач.

Његово лице још је блеђе, но што пре беше, а с чела му капље зној. Доле, ваздух је још загушљивији, или је давећа га мора у дубини изазвала по његовом лицу зној.

Напуњени кожни џеп баци у чун и посади се у њ по том и сам.

И тек што је он из стењске провале умакао а из унутрашњости брега опет заклокота шиштећа хука и из ушћа провале стадоше из-

бијати први црни вали са гласним брботањем, и одмах покрише дно корита. Тад' наступи почивка од неколико тренутака. По том нагрнуше опет таласи и онда стаде вода непрекидно да струји из дубине провалине. Корито брзо се испуни, водено огледало пење се. Једно магновење још може се близу дувара приметити на глаткој површини избијање извора, па се онда огледало потпуно углача и издиже се мирно, неприметно до црне линије на стубовима. Чун са госом љуљушка се на води, као подземаљска авет басана, у плитком гацању. Ова вода засићена је са металним оксидима и тешка је, као метал. Човек и чун на њој само се клате.

Но пловац сад не пази на водено огледало, ни на тајанствене знаке дуварова. Он блене само више себе у ваздух и испитује с озбиљном бригом затвор на својој у жици увијеној лампи, да се није отворио.

Лампа сад показује велики круг паре око себе.

Ваздух у подземном мраку добија плавкасту тамноћу.

Пловац зна, шта то значи!

Пламен у лампи непрестано избија варнице, где што високо забукти а жица отпоче црвено да се усијава.

Анђели смрти обилазе у наоколо под земљом.

У пећинама каменог угљена станују две авети; два зла духа, две слуге смрти.

Једна је „праскав ваздух“ schlagende Wetter) друга „загушљив ваздух“ (böse Wetter).[1]

[1]) Преводилац ће их називати на даље: — „бура“ и „непогода“ ради краткоће пошто и горњи превод није тачан.

Ове две ужасне авети, то су ужасни тирани мајдана утљарских.

„Непогода“ наилази само лагано се вукући, притискује са својим загушљиво-тешким гасом груди, корача у корак са радницима и ослабљава им језик; она је присутна при радовима њихним, дура с њима заједно, радује се ужасом њихним, и када их је ваљано научила да се моле, почне да опада, удаљава се, повлачи се најзад у своју јазбину.

Али „бура“ је ужасна! Она долази бурно, баца пламенове, свуд' у наоколо око себе пали дôље, руши сводове, обара окна, осипа тле и затрпава људе.

Ко свој лебац под земљом зарађује, никад не може да зна, када ће се сукобити са једном ил' другом од ових страшила,

Тајну „буре“ нико још није испитао. Држи се да она постаје додиром водоничног гаса са кисеоником из спољног ваздуха.

Треба само једна варница да суне, па да „непогоду“ преобрати у страшну „буру“. Нека ко год отвори само лакомислено девијеву лампу, нек' само трљуцне палидрвце, па је довољно, да се од један пут читав вулкан разбесни у мајдану.

Осамљеник гледао је с великом пажњом и са све већом бригом, како ваздух свуд' у наоколо постаје све модрикастији (опалнији). И њега је окружио читавим облаком од магле.

Он не сачека да прилив нарасте до највише тачке. У дувару пећине, била је урезана једна мала степеница и како пристигне до ње,

искочи из чуна. Чун привуче на ланцу горе к себи и веза га за један ленгер што беше утврђен у зиду од пећине. Онда се попе по фризу урезаном свуд' у наоколо око дувара и нађе се пред тешким гвозденим вратима, која су га раздвајала са споредним ходником, што служи за везу између горњих и доњих просторија мајданских. Отвори врата кључем и опет их закључа за собом.

Ходник је водио у дôњу (хоризонталан ходник).

Мајдан је испресецан главним ходницима по пропису, а у споредним ходницима, што са свију страна у главне теку, одбијаху полу-наги радници са својим шиљатим будацима камени угљен.

Ништа се друго не чује до монотона (једно-образна) лупњава. У овом се мајдану не пева, шале се не чују, па ни сам рударски поздрав: — „Glück auf!“ (Срећан рад!). Ту је једна само шанса, јадници.

Сваки радник повезао је уста дебелим сукном, те кроза њ' дише.

По неки ходници тако су уски, да радник само лежећи на леђима, одбија са алатком угљен над собом. Тако они продиру на пред а мала колица, на којима угљен извозе, турају пред собом на трбуху пузећи.

Човек што уђе сад оздо из пећине у мајдан, ни у чем се не разликује од осталих радника. Одело му је исто тако огарављено угљеном, као и у њих. Руке су му исто тако окорелe и рапаве, јер маљ и будак и у његовим

рукама често играју. Па опет га за то сви познају. Докле он пролази кроз ходник, сваки радник поред кога прође, застане мало у раду, и ослањајући се о будак, поздравља га с речима:

— „непогода се јавља“.

„Нек' је са срећом!“ одговор је сваком.

Сви који га сусретну, носачи и турачи колица предусретају га са том жалосном реченицом: — „непогода се јавља“.

„Непогода“ доиста беше у јеку. И сви ти људи, што овуда тако мирно тамо амо иду, што копају, што колица гурају, тако су близу сигурној смрти, као и деликвенти (злочинци) над којима је већ изречена смртна пресуда. Ваздух овај, што им груди притиска, што му задах осећају, што им обмотач од жице на њиховим лампама црвено усијава, што тера пламен у лампи да високо лиже у вис, то је дах с оне стране гроба мрачног, дах самрти. Једна само слободна искра, па су сви ти, који ту сад живе, покојни, и стотине удовица и нејаке сирочади закукало би горе над њихним главама. У девијевим лампама поред њих сукти и бљешти се пламен, а стељак (фитиљ) у њему изгледа усијан, као усијано парче утљена. Пламен у лампи, то је пламен смрти, затворен само решетком од жице. Жица је такође црвено усијана, но ипак за то држи пламенога духа у шкрипу, као Соломунов прстен демона.

И при свем том, иду радници мирно тамо амо по овој самртној кући и у близини грозног анђела смрти обављају свој посао, као и

Luka Ćelović
BEOGRAD

они, што под отвореним божјим небом овеку траву на мирисној ливади косе.

Човек онај, што сада обилази раднике, то је господар овога мајдана главом.

Он се зове Иван Беренд.

Он је и надзорник, и управитељ, и инжињер и књиговођа свога мајдана.

По томе има добро и да запне.

Но он се управља по оној паметној пословици: — „што теби треба, изврши сам; а што ти не треба, то повери другима“.

Радници су куражнији, дух им се челичи, када виде, да им се и газда заједно с њима мучи и зноји.

Кад у мајдану овлада опасни гас, то и газда, као и радници, поздравља свакога, кога сретне са речима: — „непогода се јавља“. Виде радници да газда не држи свој живот за драгоценији, но њихов што је.

Њихни власник не бега, чим се опасност укаже. Он мирно и ладнокрвно издаје заповести, да се вентил отвори, да се у дôњи ваздух измени, и да се радници, место сваких шест, смењују свака три сâта. Он улази у ведро од бивољаче коже и спушта се у окнарске бунаре, те да извиди, да нису новији отвори опасни. Он чарка са гвозденом шипком по гомили каменог угљена, да се увери, да се није успарила, да се није у њој развио гас, који би могао дати повода, да се угљен сâм од себе запали. Кад стану, вентилатор (справа за увлачење чистог спољног ваздуха) доле, а ваздушни шмрк горе да ради, он сам стаје код анемо-

метра. То је мала нежна справица, налик на дечије обрталке, (што их уз ветар гоне да се окрећу). Крила су јој, танки исковани златни листићи, осовина се њија у рубину а котур покреће точак од сто зубаца. Окретање овог точка показује, колико је јако промахивање (измењивање ваздуха). Оно не сме бити ни јаче ни слабије од покрета „непогоде“ (загушљивог гаса). Он сам на то мотри. И пошто је све предохране учинио, пошто је на све положио он сам своју руку — пошто је сачекао, док се сви наложени послови посвршавају, био би последњи, који из тулума излази на дневну светлост.

Дневна светлост? — Где је ту дневна светлост?

У Бондаталу сунце нема обичај да сија. А што?

Јер над њиме лебди непрекидно сенка, што је прави облак од дима.

То је црн пејзаж (цртеж предела) исцртан чађу.

Сви путеви тамо су црни, од угљеног муља. Куће су поцрнеле од чађи. Шуме и поља црне се од сићаног угљаног праха, што га ветар далеко развејава са грдних камара каменога угљена. Камаре ове једнако расту, јер их непрестано наносе крчећа колица; па их товарна кола опет смањују. Па и сами људи и жене што ту раде, поцрнели су и почађавили. Ако околне шуме скривају тица у себи, то ће чак и оне морати бити црне.

Улаз у мајдан прислоњен је уз стрмену страну једног брежуљка и свуд' у наоколо огра-

ђен је камарама угљена, што се сија и прелива на плаветно, као челик. Брежуљак овај на врху је раван и са њега виде се у даљини куле једнога замка. Те су куле од старости црне.

На једној страни брежуљак прелази благо у долину, а она је сва окупирана (заузета) пећина за дестилисање (пречишћивање). То је једна протегнута група зграда са четири висока димњака. Ови диммаци бљују дан ноћ дим, час бео а час црн. Тамо се камени угљен од сумпора пречишћава. Само тако може се употребити за топљење металâ.

Јер главни потрошач угљена то је „самоков“ (гвожђара), који је ту одмах прислоњен уз оближњи брежуљак. Он има пет димњака, из којих дим све у клубадма избија. Кад из гвожђаре избија бео дим, онда из дестилирне пећи посукља црн и обратно. Обе ове радионице непрекидно разастиру вео од облака над долину. Кроз њега и сами сунчани зраци постану мрки, докле не продру на земљу. Из гвожђаре извире прљаво црвен поток а из мајдапа опет црн као мастило. У долини оба се ова потока састају и онда удружени настављају свој ток. Донекле одупире се црвени поток црноме, ал' најзад се предаје и на послетку се победоносно вијуга црн поток кроз црне шуме и поља.

То је жалосна пејсажна слика, а још жалоснија је помисао, да ту проводи најлепше дане своје младости човек један сâм, без друштва, без радости и весеља.

Кад Иван Беренд из дубине земље на по-

вршину крочи, не осећаше да му срце ни за један куцањ била брже куца, но доле.

Каку би и овде разлику имао да нађе.

Доле водонични гас, горе сумпоровита пара. Доле црни сводови каменог угљена, горе раскрилио се мрачан небесни свод. Исти људи доле, као год и горе.

Било је једне вечери позно у јесен. Сунце било се већ смирило, а како су се за замком у даљини облаци на западном небу мало разгалили, то се небо између' хоризонта и облака сијало у златно црвеноме сјају вечерњег руменила. Куле стародревног замка одбијаше се још мрачније на сијавом вечерњем руменилу, докле димњаке дестилирне пећи, окрајке шумовитог брега и вршак камара каменог угљена, озараваше са златали сјајем. Небесна вила спушташе чаробно-златне венце на мрачну околину.

Радници су свршили свој данашњи рад. Жене и девојке — које само турају колица — хитале су у гомилама кући. Једна од ових женских отпоче да пева. Беше то словачка народна песма, нека врста романце. Мајка удаје своју ћерку и прашта се с њоме. Она буди код своје ћерке успомене детињства с речима:

Када те чешљах чедо,
Да л' те за кику чушнух?
Када те купах снаго,
Да ли те кад год лушнух?

Мелодија тако је дирљива, тако меланхолична, као што су обично све славске мелодије у опште — као да их је ко год у грцању компоновао (складао, састављао у ноте).

И глас, што је ову песму певао, био је леп, звучан и пун осећаја.

Иван се изненади, што виде да је застао и да је и нехотице прислушкивао песму, докле год се не изгуби за кућама.

И у том тренутку учини му се, као да има ипак неке разлике између живота под земљом и живота на земљи.

Песма умуче, облаци угушише вечерње руменило и сад поста околина одиста црна. Није се могло видети ни једне звезде, нити које беле куће.

Само прозори суседне топионице (гвожђаре) сијали су се у мраку, налик на пламене очи звера, који у ноћи прежи на људе, а дим дестилирне пећи пењао се и даље из димњака, описујући бледо-жуте прстенове по небу.

IV. Роб црних дијаманата.

Ми под црним дијамантима разумемо камени угљен, а мислимо, да с тиме нисмо рекли ништа ново.

Дијамант и није ништа друго, но угљеник. Камени је угљен опет то исто, само што је онај провидан, а овај је црне боје.

Па ипак онај је демон а овај анђео. И више но анђео — он је демијург! (божанско биће, које је било неимар и стварач света.) Он је дух посредник, коме је господ одредио, да велике мисли стварања изврши.

Камени угљен покреће свет. Дух брзине у напретку произлази од њега. Жељезнице, пароплови позајмљују од њега своју чудновату снагу. Свака машина у опште, која оличава, ствара, живи од каменог угљена. Он чини, да се може становати на земљи, што се све више хлади. Великим варошима даје он ноћу њихно осветљење. Он је земаљско благо, последњи дар, што га земља поклања раскошном човештву. —

За то се и зове камени утљен: — „Црни дијаманти.“

Иван Беренд насљедио је овај мајдан од свога оца, који га је отпочео копати сам, без помоћи акционарског, или предузимачког друштва (конзортијума).

Беше то скромна радњица. Околне гвожђаре и публика неколико провинцијских варош, конзумираше (трошише) сву годишњу продукцију (производњу) под обичну цену. Дати подузећу шири обим, не беше упутно, јер је мајдан био удаљен и од главне вароши, као и од пароплова и жељезница, те није се могло рачунати на какав велики потрошак.

Те тако, мајдан је доносио у средњу руку око десет хиљада форината годишње. Леп доходак за човека, који у својој радњи, све сам предузимље и врши. А међу тим знамо, да би морао пре свега — кад би хтео сав посао другима поверити — само за управу мајдана платити десет хиљада форината и осем тога десет хиљада форината „губитка“ претрпети. Који је то већ пробао, знаће да је тако.

А овако власник све те послове врши сам, разуме из основа своју ствар и има и воље за свој посао. Три ствари, које кад се нађу на једном месту, зове се „срећа.“

Но то није само „срећа,“ већ и „самомоћ.“

Иван је Бренд за своју радњу све и сва. Када приклопи врата за собом на кућерку, у коме је становао, није га очекивала ни жена, ни деца, ни слуга, па ни верни пас. Он је сам.

Он се сам послужује. Он је велики господин! Нико му не треба.

За његов домазлук, није му никако чељаде од потребе. Он ручава и вечерава са радницима. Храни се истом храном, којом и најпростији његови радници. Једење сматра он за бесплатно ћердање времена, па ипак за то много једе, јер то захтева његова снажна телесна конституција (телесни састав) и тешки напори, што их има преко дана. Но опет за то није пробирач у јелу и око једења не бави се много. У селској крчми зготовљена јестива брзо смаже, и онда, машина је наложена. Разлика између’ његовог живљења и живљења простог радника само је та, што он не пије никако шпиритуозно пиће. И после они раде само са својим мишићима, а он са мишићима и мозгом. Њему је потребна сва сила његових живаца, он их не сме изложити дејству алкохола.

Његову постељу не треба распремати ни намештати. Његов липов кревет застрт је губером а јагњећа бунда служи му место покривача. Хаљине не треба да му се чисте, јер

и онако брзо ће нападати на њих угљени прах. Нити му треба кошуље белити, јер су од плаветног платна.

Но ко би му хтео указати услугу, те да му собу пораспреми, тај би га највећма увредио. Ту ти је испретурано: отворене књиге, физичке справе, цртежи, слике и реторте. Ал' сви ти предмети морају лежати баш тамо где су. По сред ове, по изгледу, збрке, он зна за свако парче где му је, и у помрчини може да нађе и најмању хартијцу, на којој је што год насликао. Не сме се ту ништа са свога места помаћи.

Ал' у малу споредну собицу, која му је његов хемијски лабораторијум (радионица) не сме нико ни да завири.

А који би и могао од ових људи, што у његовој близини живе, да докучи зашто је ова ил' она справа? Шта осветљава Локателова лампа? Шта се прорачуњава са Лавоазијевим пирометром (топломером — термометром за велике ступње), шта са Берардовим гасним топломером? Чему нас учи чудновати сунчани спектрум? Каква је корист од Бунзенове галванске батерије, што воду у њене елементе (пратварке) раствара? Каква снага дејствује у Волостоновој галванској батерији? Шта обавља термо-електрични стуб? И ови многобројни, стручњаку само знани и појмљиви, тајанствени казани, реторте, тигањи, сублимирни апарат (справе за претапање и пречишћавање тврдих тела), провидни стаклени главићи у иловачним прстеновима, Берцелијусова хемијска вага, Вул-

фова боца, лампа оксигенског (кисеоничког) гаса, апарат за кондензирање (згушћавање) угљене киселине, дестилирне цеви за фосфор, цеви хлорног калцијума, Маршов арсенички апарат (за испитивање отрова — арсеника), судови за анализу? И, на послетку на што ће све те згоде и сокоћала најтајанственијем од свију бића, на што ће оне томе човеку, што читаве часове и читаве ноћи међ' њима проводи?

Када се други који човек са посла у вече уморан кући враћа, врло му прија, да заседне за укусну вечеру и да подели свој залогај са веселом супругом, са брбљушном дечицом ил' бар са мачком, са врчавом прељом. Па кад се навечера, а он се, бар за који тренутак, посади пред своју кућу и удише слободни ваздух ноћни, што тако јако прија ономе, који је цео дан пробавио под земљом. Овај пак закључа се, чим из мајдана кући дође, у своју научњачку пећину, запаљује ватру, производи ослепљујуће осветљење, парча и ломи камење, кува сокове и развија смртне гасове, од којих довољан је један удис, па да отпрати човека на ону страну.

Шта ли га на то гони?

Да не тражи да пронађе тајну златотворства? Да не лупа главу са сновима о камену мудрости? Да није своје бесане ноћи посветио тежњи, да из угљеника произведе дијаманат? Ил' можда проба паклено дејство непознатих отрова? Да не пробија себи главу, са тајном ваздушног пловљења? Или је просто занет демоном знанствене жеђи, и испитује, експе-

риментише, мозга и премишља, док не полуди и не проћерда у бесплодном знању живот свој и радости, с којима је бог овај живот обдарио?

Ни једно од свега тога.

Овај човек нити прави злато, нити испитује тајне, како да се на чудноват начин обогати, он не кува отрове и није лудак бесплодног паштења.

Овај човек хоће да докучи великој, човештву полезну тајну, како могу да се отклоне ужаси угљарских окана.

С којим би срествол било могуће погасити ватру каквог запаљеног угљарског мајдана?

У испитивању ове тајне проводи он бесане ноћи, младе године своје. Може бити, да ће због тога полудети, да ће га то живота стати; ал' знање што га он тражи, заслужује да човек за њ' умре, да због њега полуди. То ће бити услуга великом добротвору човештва, каменом угљену.

Но и роб науке има своја уживања. То су уживања, што живот затиру, што живце затупљују и сатиру, но која су ипак скопчана са надземаљским чаром. Само овај чар чини појмљивом ону жеђ, са којом се знање тражи; — само она разјашњава, како се ко може затворити у пећину испуњену са металном паром. Место да се забавља са девојкама ил' у веселом друштву, а оно се занимати са бићима, која су удаљена од њега милионима година и билионима миља са непознатним бићима, која се морају најпре одвојити од другова својих, па да их можемо видети ил' опазити, са би-

ћима, која још нису, која он тоџрв мора да ствара, — да тоџлоту у мртвој земљи тражи, а не у живим срцима, — да запламти у љубавној исповести, што га џрирода дрскоме самртнику чини у срећном и успешном експерименту његовом, — да ћерда елементе што оличавају (дају облик) свет и да са генијама ватре и воде децу џроизводи!

И то није више мађиоништво, нису то ђаволља посла, већ наука, која се удубљује у бога.

Ове вечери чинио је по ново опит са једним новим открићем. Бавио се са објашњењем планетног система.

У сред дубоког а широког стакленог суда, наместио је жврк, а осовина његова џрометнута је кроз куглу од жућкасте масе. Ова кугла начињена је од једне смесе сапуна, уља и алкохола. Уље и алкохол лакши су а сапун тежи од воде. Те три материје радо се једине једна с другом и помешане у удесној сразмери, образују мекано тесто, које има исту специфичну тежину као и вода, и у води остане онде, где се метне. Та смеса остане мекана и не раствара се у води.

Иван отпоче са жврком мекану куглу у води да окреће и она се у окретању, горе и доле на осовини спљошти, а по странама у наоколо рашири. То су полуси и екватор.

Он заошија куглу још јаче, екватор се још више рашири и постаде сочиваст крајац; на један пут одвоји се крајац од кугле и остаде око ње као прстен. Кугла опет доби облик нераније. То је Сатурно са прстеном.

Окрета̀ше кутлу и даље, а прстен што се од ње одвојио, окрета̀ше се у исто доба с њоме и с једнаком брзином.

На један пут распрште се прстен и појединн делови његови одбише се, по величини и тежини својој, у мање ил' веће даљине, претвориште се у мале куглице и свака та појединa мала куглица, настави у води своје обртање око матерње кугле, а у исто време окрета̀ше се и око саме себе.

То је сунце с његовим планетама!

Иван остави на страну водени суд, у коме је овај експеримена̀т вршио и дохвати свој бележник.

Прегледа га и на последњим листовима нешто поправљаше и бележаше.

У бележнику било је много прецртаних места. Не налази ли често и најмудрији природњак данас да је оно гола будалаштина што је јуче још сматрао за божанско решење, и данашње хипотезе (предпоставке) сбрише са табле, сутрашње сазнање. Наша цела наука, састоји се из таких збрисатих хипотеза. E pur si muove! И опет се окреће! Она корача напред и то са џиновским корацима.

Међ' Ивановим белешкама било је много настраних, дрских теза (поставака). Но једно не да се порећи, у њима бешe конзеквенције (доследности).

Он вели:

„Цео свет одржава се ватром. Сунце, а и све друге планете ништа друго нису до ватра.

Маса једна, која се находи у потпуно растопљеноме стању.“

„Живот, живот животиња, људи, биља може постојати и опстати само на онаким планетама, које су се лишиле своје сопствене светлости, или на оним тамним сунцима што образују невидљиву средишну тачку, око којих се окрећу двогубе звезде. Најзнатнији астрономи доказују да има сунаца, која се окрећу око земље. Сам Сиријус окреће се око несветлећег небесног тела, које истина не види се, ал' његова егзистенција (биће, да је, да постоји) доказана је на законима механике.“

„Сунце не може имати кору за становање, као што то има земља; — већ с тога не, што се због привлачне снаге сунчеве, не да ни замислити какав покрет на њему. Тежина људског облика, као што је наш, износила би на сунцу четир хиљаде цената, и, требала би парна машина од четир стотине коњских снага, те да тај човек само једну ногу подигне. Човек у опште не би могао на сунцу ни да стоји, но би био привезан, у правом смислу те речи, за грудву земље, и он би се могао замислити само у форми барелифа (површно уздигнут облик на пр. кад би човека гледали из неке висине). Мува би морала са својим крилима теглити пола центе. И кад би на сунцу расла дрва, па би свака грана била од ливеног гвожђа, то би само једна једита јабука тог дрвета, са својим теретом од четрдесет цената била довољна, да читаво дрво из корена извали.“

„Сунчеве пеге нису никакав доказ, да сунце

има тамну кору. И у истопљеној металној маси вићају се тамније и светлије мрље, као што су и сунчеве пеге и сунчеве буктиње.“

„Земља састављена је из истих састојака, као и сунце. То је доказала хемија у друштву са оптиком помоћу сунчаног спектра.“

„Земља се откинула на исти начин од сунца, као и остале планете. Оне су се од њега одвајале и одбиле, као и од Сатурна његов прстен.“

„Све планете без разлике биле су негда зажарене и светлиле су се као сунце.“

„Ал' шта је погасило њену ватру? Шта ју је опколило са чврстом, густом кором, која њену унутрашњу ватру скрива?“

„Да је овоме била узрок само хладноћа васионскога етера (горњег парокружја), то би већ одавна и сунце добило мрачан обвој.“

„Дакле на земљи и на планетама морала је ватра имати моћног противника каквог.“

„И комете, морале су некада бити планете, које се као делови искиданог сунчевог прстена, исто тако правилно окрећу око своје осовине и око сунца, као год и земља. У првом образовању коре могла је наступити катастрофа (жалостан окрет какве ствари) и то онда, када је плутонска формација цепајући базалтски слој, протиснула и искључкала кроза њ' гранитну масу. Рецимо да код сто планета и пође за руком овај највећи и први покушај творачке васионске формације; међ' овима находе се земља и првих шест познатих њених дру́га̂ (планета); но код сто хиљада других окончао се тај покушај тиме: — да је снага, која је протерала гранит кроз

порфир и базалт била јача, но противљење образованог обмотача, тако, да је спресовани (збијени) гас из унутрашњости појурио кроз начињени процеп са таком силином, да је далеко хитнула ту пола готов обмотач и из парчади његових поставше метеоре разбацала на све стране. Можда је она група астероида (омање планете) што на дан 13. Августа сусреће нашу земљу, остатак каке таке разрушене планете, која тако раскомадана, по прописима вечних закона механике, наставља свој пут око сунца, докле њена ослобођена душа, ватрена душа, блуди као комета кроз безбројно празни простор с оне стране планета“.

„Пут комета није потпуна елипса, већ шширала, уплетен пут. Томе је узрок противећи се васијонски етар. Једном мора се свака комета по овом уплетеном путу повратити сунцу, пасти у њега, и тако, повратити му своју унесрећену материју. Грдна комета од 1860. год. дошла је близу сунца већ за $^1/_6$ сунчевог пречника, и становници са земље видиће, да ће се при првоме повратку своме директно (непосредно) стопити са сунцем — наравно тек после 8000 година“.

„Језгро комета не може бити ни сам гас. Када оно пролази поред светлећих звезда, то се кроза њ’ може њи’на светлост видити“.

„Кад би ова језгра била ма какав гас, морали би услед тога сунчани зраци колико толико да се преламају; ал’ кроз комету не преламају се зракови ни најмање. Дакле, она не може бити ништа друго, до пламен, који непрекидно гори. Кад би се комета састојала ма из каквог гаса,

то би тај гас морао постати капљичаво течан, а свака би се капљица скристалисала у неизмерној хладноћи васијонског етера, кога не загрева ништа друго осем звезда, јер та комета пролети по беспланетном васијонском простору свој пут за осам хиљада година, дакле је четрдесет и четири пута даље од сунца, но планета Уран“.

„Истина је, да је комета, судећи по светлосним сликама полароскопа, одбијена светлост. Но таку светлост може да да и пламен; као што и Венус има, осем светлости одбијене од сунца и своје сопствено зрачење, а за цело и поларна светлост земљина да одсијава одузетом светлошћу до суседних планета“.

„1842. била је земља два дана у пламеном репу једне комете, а ми нисмо ништа осетили“.

„Кад би земља прошла кроз језгру каке комете, то би та комета ишчезла без трага, а барем би се увећала атмосфера земна, те тако се температура зона опет попела до тог ступња, да би у Сибиру расле палме, а истопљени ледени полуси припретили би чврстој земљи са новим потопом“.

„Но и то је немогуће. Комета се приближује земљи непомично, ал’ не и земља њој. Земља има *слободну осовину*. Кад се жврк окреће, па се баци на њега камичак, то жврк одбије од себе камичак и наставља своје обртање; то је слободна осовина. Но кад се сударе два жврка, то се они одбијају на супротну страну и избаце један другога са свог пута. Па и комета кад би се обртала, могла

би се сударити са земљом; дошла би на дохват парокружју земљином, и, оно је много гушће од комете, а осем тога окреће се са земљом око осовине у брзини од четири миље на секунду, те би хитнуло комету далеко од себе".

„Истина, по астрономском рачуну, може се десити, да се две планетарне комете, које у изнутрици планетског круга круже, једном сударе и тада ће смртник гледати небесну борбу између' две комете. Која ли ће од њих двеју, другу одгурнути?"

„Можда ће се стопити једна у другу а за њима заостаће само два светлосна репа. Можда су оне комете, што имају двострук светлосни зрак, таке две сједињене луталице. 1842. год. на очи астрономима раздвоји Марс Бјелову комету и начини од њих две".

„Може се десити, да се комета и са нашим месецом судари. Но месец нема парокружја а обртање му је врло споро. По том може се лако десити, да гледамо, како се сударају месец и кака комета. Последица тога била би, да комета потисне наш месец још неколико хиљада миља од нас или да га са свим близу нас примакне. Но тада би месец задржао комету и окружио би се њоме као с новом атмосфером (парокружјем). И онда би и месец постао способан за живот, добио би реке, мора, биљке, животиње и ми би смо с голим оком видели, како му се мора плаве и поља зелене. Може бити опет да би овим сударом добио и јаче обртање и да би почео окретати земљи и

другу своју страну — те би се и његова изумрла ватра по нова распирила“.

„Шта ли је ту ватру утулило?“

„Има гасова, који кад се сударе, производе ватру, и других опет, који кад се сукобе, ватру гасе“.

„То је тајна стварања и обнављања“.

„И зарад ове тајне, труда је вредно, шетати по путу комета, шетати кроз васијонски етар до сунчаних пега и по том доле кроз слојеве земне, кроз креч шкољака, кроз формацију јуре, кварц карадочни, велочни шкриљац, кроз лудловско стење, ландилов шифер, Ајлистров глимер-креч, до грудве каменог угљена, одакле већ душу палећи и гушећи духови излазе“.

„Њих *освојити!* вреди жртвовати напоре једног живота човечијег“.

V. Други црни дијаманти.

Ове ноћи не имађаше Иван среће у својим експериментима. Непрестано се варао у својим рачунима, и тек пошто је по сахата радио, примети, да је баш у основи погрешио једну букву. Ова буква по том, замрси читаву веригу рачуна. И хемијски покушаји не идоше му од руке. Био је несретан. Опржи руку, јер је, место изолираног руковата, шчепао зажарене кљеште. Није знао, шта га је то данас растројило.

Непрестано му је зујала у ушима мелан-

холична народња песма, што ју је вечерас слушао. Имао је пиштање ушију.

То се дешава и најпедантнијим (цепидлака и строг до најмањих ситница) научњацима. Чује каку мелодију, па му по читав дан не излази из ушију. Зуји му у свима његовим штудијама, с њоме се успава, с њоме пробуди и најзад излази на то, да је све своје силогизме (закључци научни) починио по ритмусу (звуку правилном) ове мелодије. Хтео би, да је се отресе, ма, не иде.

Шеталица покреће се по њеноме такту, алкохолна је лампа зузука, вентил парне машине звижди ју, и ред један што га је исписао, садржавао је ритмус (слик):

„Када те чешљах чедо
Да л' те за кику чупнух?
Када те купах снаго,
Да ли те кад год лупнух?“

Мелодија врло је проста; можда је то глас био, што очарава. Беше то тако тужан, меланхоличан и опет леп глас, — што је песму певао. Мора да је била кака сељачка деклица.

На сваки начин досађује му, смета му.

Сутра на вече мораће дознати, која то од тих женскиња пева и.... и оида ће је одмах преместити код угљене дестилирне пећи. Отуда не ће довде допрети глас.

Ал песма никако му не излажаше из главе.

Сутра дан зором похита Иван у дôњу. Пећ за промену ваздуха радила је храбро, у ваздуху мајданском била је само $^1/_{10}$ водоничног гаса

више но обично и вентил могао се до пола затворити. Иван је могао провести време ван окна.

Кад у по дне зазвони звоно на ручак и радници прекинуше рад, допреше опет до њега звуци залуђујуће песме. Певала је једна сељачка цура хитајући на ручак.

Био је то леп, чист глас, као у шумскога коса, који још није научен да пева по звуку оргуље, но певуцка само своје урођене песме.

Међ' девојкама што прођоше поред њега у гомилици, могао је лако наћи певачицу.

Било је то младо девојче као капља, једва да је имало шестнајест година. Плави струк испољавао је савршено лепе форме, које не беху истискане утегом и мидером, а како је било с једне стране задигло своју кратку црвену сукњицу, па је задело за појас, то су се испод још краће кошуље видле беле ножице до преко колена. Никад нису савршеније ни за Хебу (митолошка грчка богиња младости) издлетисане. Нежни чланци, пуначке ноге и равномерне линије лепоте. Глава девојчета била је покривена са шареном марамом, а коса покушљена и под мараму стегнута. Лице његово, било је, као и у осталих, поцрнело од угљеног праха, ал' и кроз угљени прах могла се оценити лепота, као што вештак и поред све хрђе уме да оцени антике (старине). Својствена чар лежала је у овим цртама, нежпост и благост, правилност и излика, густе, црне, успијене веђе, и благе, смешеће се, румене усне; земаљска прљавштина и надземаљска глорија (сјај).

А на лицу беше нешто, што ни црни уг-

љени прах не могаше да скрије — два црна ока, два крупна црна дијаманта. Тмина пуна звезда.

Када ове очи бацише на Ивана један летимичан поглед, осећаше научњак, као да су ови црни дијаманти парнули малко по стакленој фијоли (суд трбушат), у којој је чувао своје срце добро конзервирато, недодирнуто. Ови црни дијаманти још ће и потпуно просећи тај стаклени одвој његов.

Девојка поздрави свога господара и пропрати свој поздрав са смешењем, а смешеће се уснице њене изнеше на видик два низа сићаног бисера — два низа белих зуби.

Иван осети да је очаран. Заборави са чега је дошао амо и шта хтеде да каже. Застаде као запањен и гледаше за девојком што се удаљаваше. Чекао је, да се девојка окрене. То би му одузело сву чар. Јер, нека свака девојка добро запамти, да први убод стреле, што га са првим погледом својим усади у срце кога човека, опет извлачи, када га погледа, па се окрене за њим. Човек на то промрља: — обична женска!“ и чар излази.

Ал’ девојка не окрете се; ма да јој је зовнула једна другарица за њом по имену: — „Евила!“ Може бити, да јој је другарица прошаптала на уво што год обешењасто, но девојка слеже само раменима. Онда се упути са својим другарицама к једном дугачком отвореном кошу, седе на земљу, извади из џепа парче хлеба и дивљаку јабуку, па стаде да руча.

Иван се врати кући у особитом располо-

жењу. Први пут, у његовоме веку, паде му на ум, како му је кућа пуста. Није га више интересовао сунчани систем. Он се осећаше као комета, коју су у њеноме путу помели.

Био се навикао, о свему прибелешке да води. Па тако, имао је и књигу, у којој је бележио примедбе о својим радницима. Књигу ову водио је из практичких узрока. Знао је, да је поштен радник доброг владања бољи са већом наградом, него ли лењ радник са сумњивим владањем а са мањом платом. За то је имао обичај, да запише за сваког радника оно, што би о владању његовом докучио.

Код имена: — „Евила“, стајала је примедба: „Младо сироче, од своје зараде издржава свог малог осакаћеног млађег брата, који иде на штакама и говори с тешком муком. Не иде никада у варош“.

Сигурно, да је девојку ту, још који пут виђао, ал' није обраћао на њу пажње. Имао је обичај, да својим радницима сваке суботе исплаћује сам њихну недељну зараду; ал' тада гледа се на паре, а не на очи.

Како то, да те очи тек сада примети?

Хемијске и астрономске белешке и штудије, не порастоше сада ни мало у његовом дневнику. Има и других грана наука, напр. археолошки мистицизам (приче о чудноватом пореклу људи итд.)

За каког геолога и антрополога, врло је интересантно да зна, како су стари мудраци сликали себи дело стварања, каке су предпоставке себи чинили о препотопним временима.

О мамуту и о сауријама нису ништа још знали. Ал' су знали за анђеле и за ђаволе, за голијате — џинове — и за божије синове. Мистицизам назва „отпале анђеле“ : — „синови божији“. У старом једном спису зову се они анђели, који су небо оставили за љубав земљи и сашли се на земљу, те да грехове на њој усладе, — егрегореси. Ако је анђео био мушко, није му могла ни једна женска противстати, ако ли је пак био женско, љубљаше га сваки човек и наглио је, да заједно с њиме падне у вечно проклетство. У време Јареда отпадоше од неба и сиђоше с брега Харамона. Беше их две стотине. Из загрљаја смртних људи и ових отпавших анђела воде порекло, Елијуд, Нефитим и џинови. Међу отпаднулим ађелима, најгрешнији је био Азајел, а најпрелеснији Семијазаз. Обојица леже везани у сред пустиње Дудајела, где су их затрпали тешким камењем арханђели Рафаило и Михаило. Тамо ће пролежати десет пуних векова, па ће им после господ судити. Кајинанови синови беху први, који се дадоше завести женским анђелима одевеним у пламен и од тада горела им је земља под ногама, где год би крочили.

Да луцкастих басана, што их тако озбиљно преповедаше научњаци старога доба.

Пре потопа није било људи. Кости Нефитима и Елијудса нису ништа друго до остаци старог носорога, и ако су егрегореси са њихном вођом Семијазагом осуђени да шест стотина и десет векова тамнују, то је онда овај рок одавно већ прошао и ми бисмо их морали већ видети.

Ал' ко то зна, да л' се они међ' нама не шећу.

Лице у ове цуре једно је од оних, како је морало бити у ових анђела.

Тако мора да су изгледали ђаволи, докле су још анђели били.

Колико светлости и пакленог мрака може у једном земном бићу да се сједине.

Цела традиција (предање) о Нефитиму и Елијудесу само је басна, апсурд (бесмислица). шимера (машта)! Но никака геологија, никоја археологија не може опорећи ово лице! То је Нефитимова кћи!

Ал' шта се то збива у мозгу изображеног и ученога човека? Какав је то феномен, који све системе окреће тумбе? Како се зове овај нови хемијски производ, што се противно сваком рачунању сада помаља?

Љубав? То не може бити. То је по дефиницији (одредби) мудраца симпатија (наклоност) двеју противности, централно сунце микрокозма (свет у маломе), које са топлотом својом буди живот и т. д. Управо ни мудраци сами не знају, шта је то љубав. Ал' ваља две душе да се шљубе, те да постане љубав.

Дакле, је ли то животињски инстикат (нагон)? Ко би се онда на њ осврtao? Паметан човек заповеда својим нагонима, а не они њему.

Најзад, све мислио, на једно смислио. То је осећање нормално и неутрално, без опијајућег сублимата (тело претворено у пару и одатле у чврсто тело), без корозивног преципитета (нагризајући талог — хем.). То је осећај болећи-

вости. Сажаљевање младог сирочета, које нема ни оца ни мајке, а мора још да издржава једно јадниче са коњштаком, коме не да да се од куће до куће потуца у прошњи, већ с њиме свој последњи залогај дели; у апотеци купује му скупе лекарије а задовољна је са окорелом корицом хлеба и дивљом јабуком; па је и опет весела, чесна и поштена, па још не окреће ни главу. О! онда, када је он сгледао ово прахом покривено Најадино лице (грчка митолошка богиња воде), онда му се само болећивост срца коснула; кад је видео ове, до колена голе, нимфске ножице, онда није помишљао ни на што друго, већ на то, како је штета, што ове нежне ножице морају газити по прљавом муљу од угљена. Тиме се Иван тешио.

И, решио се, да ово посве човечанско осећање не угуши, већ да га конзеквентно пусти да се развије.

По метафизици (наука последњих основа у сазнању, о недокључивоме) доброчинство, болећивост и благодарност, то су осећаји, који су сродни с љубављу и насладом. Ал' за то баш, што су са овим осећајима сродни, нису с њима и идентични (истоветни), као што љубав братска и сестринска није једно исто са супрушком љубављу.

Заиста, нешто је са свим друго, чинити добро бедном сирочету, простој сељачкој цури, но бити у њу заљубљен.

Прве суботе у вече, када се радници искупише, да им газда — који је сам био и ка-

сир — нзда плату, Евила заоста последња. Тако се и пристојало, она је била најмлађа.

Кућица његова имала је отворен ходник. У ходнику је стајао необојен астал на коме је обично Иван исплаћивао своје раднике, пошто је записао у велику растрирату (шпартану) књигу колико је дана који радник радио, и колико му ваља платити.

Прића и Евила столу. Неколико другарица њени, с којима је она ишла обично кући, чекало је на капији на њу.

Девојка је била и сад исто онако одевена, као и преко целе недеље. Само што јој црвена сукњица није била припрегнута, као кад ради. Лице јој је и сад било угљеном попрашено.

Кад девојка приступи к столу, рече јој Иван са философским спокојством великодушног човека, који је науман, да добро чини.

— Рâно, закључио сам, да ти одсад дуплу награду дајем.

— За што? — запита девојка подижући к њему своје лепе црне очи.

— За то, што чујем да имаш брата сакатог, кога издржаваш од своје зараде. Једва ако ти што год и преостане, те да набавиш себи одело. Честита си, и доброг си владања, а ја волем оне да наградим, који се добро владају. Од данас имаћеш дуплу плату.

— Ја не могу на то да пристанем.

Сад дође Ивану ред, да се чуди.

— А што?

— Тако. Кад мени дате већу плату, но мојим другарицама, сваки ће рећи, да сам ваша

љубазница, а онда ће ме другарице толико задиркивати, да то не би могла поднети, па бих се морала селити одавде.

Ивана са свим збуни овај наивни, природни, прости и смели одговор.

Не знаде, шта да јој на то каже.

Исплати девојци њену обичну недељну плату. Она смота са свим равнодушно банке, на очиглед своме господару и без и најмање помисли на кокетерију, откопча струк на хаљини и остави паре у недра.

По том му пожели лаку ноћ, поклони се и ходе.

Иван се врати у несвесном осећању у својој собу.

Није се још никад осећао тако расположен. Много је читао, много се по свету протурао, много је жена познавао; ал' ово сад што је доживео, није могао себи да одгонене.

„Не ће ни да помисле за њу, да ми је љубазница! Бојим се, да се онда не ће моћи скрасити у колонији (насеобина радничка). Она дакле нема још ни појма о томе, да љубазница каког „госе“, не тура више колица. Она не зна ни шта то значи: — бити љубазница. А врло добро зна, да јој се од тога ваља чувати. Како је то озбиљно говорила, и како се смешила. Она не зна ни да се смешила, ни да је озбиљно говорила. Дивљак у штадијуму (ступањ развића) анђела!“

„Да је лепа, то већ зна; ал' још не зна шта лепота вреди. Она говори о таким стварима, које *слутити* врлина је, а које *знати* грех је“.

„Са свим се разликује од осталог женскиња! — и од оног у свили, и од оног што иде босоного“.

„И поред тога, права је узор-слика библијске Еве. Не онако, као што је конштруирају (овде замишљају) археолози, већ као што је представљаше себи највећи песник, Мојсије. Она је Ева, која још не зна, да би ваљало поруменити због наготе њене; тип лепоте, дивљи у примитивној првобитности, неопрат; Ева, која још не уплиће пантљике у косу, која још неслутице по рају хода и са змијом се игра; Ева, која је наспрам човека потпуна жена, а наспрам себе саме савршено дете, а опет за то указује материну љубав своме сакатоме брату. Њен стас пластички је урнек, њено лице пуно духа, њене очи пуне чара, њен глас пун осећаја, у руци држи руковат од колица, а у души води бригу о насушном хлебу. На лицу лежи јој црна гар, а песме своје побрала је са улице“.

„Ала је штета за њу!“

А уз то помислио је још и то:

„Ала штета за неког *другог*!“

Пређање Иваново расположење са свим се пореметило.

Оставили су га обични надземаљски духови, ал’ за то дођоше му у замену други, које дотле није познавао — дођоше му демони, који светог Антонија искушаваше у пустињи, — немирни духови, коболди узавреле крви, што их асцети острањиваше са бодљикастим опасачима а кајући се пустињаци побеђиваше их тиме што су пунили своје хаљине са пецавим мравима.

Свуда између' њега и инштрумената хладне науке стајао је прелестни облик. Кад отпоче своје хемијске покушаје, кад се под тиганьем загоре угљен, видео је у њему црне очи, што жаре и пале. Кад би гасови, што излазише из својих једињења стали оглушујући да шиште, чинило му се, као да и кроз ово шиштање слуша девојачки глас, а једном, кад је дохватио перо у руку, да на ивици својих штудија, уцрта физичке слике, на један пут примети, да је уцртао лице девојачко и да јој је црте добро погодио.

Што год би предузео, све га је враћало на ове мисли.

Књига једна, коју дохвати да се с њоме забави, која је ударала на плесањ, причаше му о људима, који су лудовали за девојкама из нижег сталежа по рођењу. Лорд Дугла заљуби се у једну чобанку, и по што она не хтеде за његову љубав да постане кнегиња, то милорд постаде за њену љубав чобанин и с њоме је пасао стадо. Граф Пелетије ожени се циганком и крстарио је с њоме као свирач. Бернадот краљ шветски, зажели за жену једну гускарку и само с тога не би ништа у ствари, што га она није хтела. Ерцхерцог (браћа аустријског цара владајућег) Јован оженио се ћерком једног сеоског поштара а други опет један ерцхерцог аустрпјски узе за жену једну паланачку глумицу. Супруга цара Петра великог, била је кћи једног сеоског попе. Један Наполеонид ожени се с прањом, која му је пре тога била љубазница.

А за што и не? Зар и груби зубун не скрива често лепоту, љупкост, верност, истински дух, исто тако, као и свила?

На против! Немају ли и отмени кругови својих рођених злочина?

Зораја допушта, да јој Албохак децу њену побије; а она је била принцеза. Фаустина посећивала је Лупанара и примаше награду од свога љубавника, ма да јој је отац био цар а њен муж див (божански). Маркиза Асторчас забада своме мужу дугачку укосницу у срце. Семирамида напунила је пуно гробље лешевима својих поубијаних мужева. Краља Отона отрова његова жена са рукавицом. Јованка неапољска испреда својом руком гајтан, с којим даје мужа да јој удаве. Жана ла Фол мење свог мужа на самртне муке. Царица Катарина превари свог мужа и господара и даде га погубити. А Бордија, Тудор, Цилеј — њихне жене све су с тога злогласне, што око својих круна носе опасач Афродитин обавит!

А у нижим круговима, не налази се великих врлина?

Комендијашица Госен, која на карти бланш (пуномоћије) свога богатог љубавника записује место милијуна, да ће га вечно љубити; Квинтилија, друга комендијашица, која је прегризла себи језик, само да не изда свога љубазника, кога би као завереника метали на муке; Алиса, која место свог мужа полази на двобој и пада; Абелере, које се отровом трују за своје љубавнике и све оне, које овде доле трпе, пате, ћуте и љубе!

Па и философија и историја заверише се против Ивановог спокојства.

Па тек снови!

Сан, мађијско је огледало, у коме човек себе гледа тако, какав би он био, да су само његови нагони и његове жеље меродавни. Ћелав у сну има косу.

Обожавану, коју не може да добије на јави, наморава човек, да му се на сну јави и то тако да му се јави, како се то њему допада.

Крајем друге недеље поче Иван да опажа, да је потпуно изгубио употребу здравог разума.

Што је више приморавао свој дух, да се поврати к апстрактним (строго научним, дубоко мисленим) теоријама, тим већма су се бунили његови демони против њега.

Најзад догоди му се једног вечера, да је, мучећи се око једног експеримента са хлорним гасом, реторту (суд, флаша за дестилисање, препицање) тако јако загрејао, да она прште, и посу му лице — које је негде на другу страну бленуло — са парчадма стаклета и јаром, те га обасу ранама, које све мораде улепити енглеским фластером. Наравно, није ни мислио, да му лице усљед тога не поста ништа лепше, што је црни фластер улепио и преко носа.

Сада поче већ озбиљно да се срди на самога себе.

То је човек залуђен, с киме он сад ту има посла. Томе мора она већ једном учинити крај. Или — или.

„Е мене ради, буди зацопан, буди заљубљен за то ћемо већ лако. Па баш и ожени се

том девојком! Ја сâм, сва сам породица, нема ко да ми заповеда. Ожени се њоме, па се обазримо и за другим пословима. Овако, не може се даље!“

„Мезалијанс!?“ (Брак између особа од врло неједнаки сталежа).

„Шест миља у наоколо нема човека који разуме ову реч.“

„Па те што?“

„Нека ми дођу доле под земљу када издирем и кад ми се лице сво изгарави од угљена, и видиће онда, хоћу ли с тога подрвенити.“

До прве суботе, не виде Иван девојску.

Тога дана, као и обично, ступи она у широк ходник пред платежни сто.

Овај пут, пошто је Иван исплатио Евили у руку њену недељну плату, задржа јој он ту руку у својој. Девојче се насмеши, — можда због фластера, са којим је Иваново лице било улепљено уз дуж и по прѐко.

— Чујеш Евила, ја хоћу нешто још да ти кажем.

Девојка га погледа и ћуташе.

— Хоћу да те узмем за жену.

Девојка заклима главом одричући.

— Шта? — повика Иван сумњиво.

— То није могуће — одговори девојка.

— Није могуће? А зашто?

— Јер имам већ заручника, с којим сам се верила.

Иван испусти девојачку руку.

— Ко је тај?

— Не ћу да вам га кажем! — одговори девојка с неповерљивим погледом. Јер ако га кажем, онда зацело ћете га отерати одавде или му нећете дати унапређења. Ал' и он ме не може пре узети, докле не постане копач.

— Дакле он је надничар?

— Јесте.

— И ти њега више цениш од мене, који сам газда?

Девојче слеже раменима, накриви главу у страну, баци на Ивана сумњив поглед, који му још више главу заврти, тада се прибра и одговори му на питање.

— Ја сам му одавна већ обећала, још од моје мајке, и то се мора држати.

— Ђаво да носи и твог оца и твоју мајку! — повика Иван ван себе од гњева; — шта се мене тиче, шта су они обећали једном бикоњи. Ја те питам, хоћеш ли ти трампити твог заручника са мном.

Евила задрма опет одричући с главом.

Не иде! Мој је заручник човек бесан, човек дивљи. Био би у стању, да ме убије, да вам упали мајдан, када је загушљив гас у најбољем јеку. Лаку ноћ.

На то на један пут стругну и умеша се у своје другарице, које су је доле очекивале.

Иван лупи свој дневник тако јако о сто, да се на свима крајевима и ћошковима распаде.

Проста цура, женска што колица гура, дивља животиња, одбаци му руку и срце!

И због кога!

Због једног прљавог, одрпаног, бедног, простог клипана, који рије под земљом! Због једне кртице!

Иван је имао велику борбу да издржи, кад у ноћњој самоћи остаде сам.

Асмодај и Левијатан очекиваху га.

Први, то је ђаво оних, који полуде из љубави. А овај други зао дух оних, који убијају из беснила.

Притајана страст асцета распламти се у њему.

О, чувајте се од хладних, мраморно-укочених светаца, од мирних и благих праведникâ и преподобникâ, који се окрећу од лица женскога, који пред чудним дражима обарају очи, који не показују никаку похоту за оним, што је својина другога; јер кад притајани пламен његов избије, он се онда свети, он онда чини оштету за до сада претрпљено ропство. Љубав лептирска, то је мало пашче, ал' страст пустињачка, то је лав.

Са овим лавом у срцу, који се опростио својих окова, шетао је научњак целу ноћ по својој соби горе доле, и од времена на време бацаше се на постељу, ма да није могао да отпочине, јер беснећи демони његови подизаше га опет на ноге.

Све, што је некада читао у старим списима које кад, паде му сада на памет. Сети се страховитих историја о људима, који су стајали у светачкоме гласу, које уважаваше и поштоваше читав њихни крај и који на један пут полудеше због једног пара црних очију,

починише свих седам смртних грехова и из тих седам начинише седамдесет и седам; — историја о лудама, које преступише божије заповести, због предмета својих страсти. Дође му на ум историја Ценцијева, проклетињском крви страних, још проклетијих пољубаца. Сети се Нинониног сина, који се уби за то, што нађе, да му је мајка лепа, — сети се Едипуса и Мирхее, Саломе са главом св. Јована у награду за једну игру, Тамаре са искиданим од Абсолона хаљинама, Динее на брду од људских лешина у истребљеној вароши; сети се смешће се главе султанице Ирине, коју обезглави љубећи је човек, — сети се читавог Питавала[1] са свима оним ужасним философским загонеткама, од којих је тако ненадан прелаз од светиње до ђаволства.

Иван је могао да појми стање онога духовника, који се беше заљубио у младу сељанку, под изговором да је исповеди, примамио је себи, због пољупца једног убио је, по том по што немогаше лешину друкчије скрити, искидао је у комаде, и баци нешто у воду, а нешто закопа или спали.

О! све би то и он могао да учини, и још много вештије од калуђера.

Има слатких отрова, тајанствених чаробних пића, која распаљују у крви ватру а гасе

[1] Франсоа де Гејо француски правник рођен 1673 у Лијону а 1743 умро, писао „Causes célébres et interessantes“ а немачки превод носи наслов: — „Приповетке чудноватe правне трговине.“ У новије доба Јулијус Едвард Хицциг и Вилем Херинг прерадише сличну збирку — и назваше је: — „нови питавал.“
Превод.

стидљивост. Он их познаје. Ко је с таким отровом био жртвован мистеријама Астарте,[1] тај полуди, пада у јектику и пропада.

Ал' то не би никад изашло на јаву.

Па и да пропадне, да умре, да је убије! Лешина не ће ништа исказати, а познато му је и врло згодно место, где би је скрити могао.

Кад се бара у пећини каменог угљена повлачи назад, то би се у лабиринту оне тајанствене просторије могло наћи како мирно местанце, где би се могао скрити леш убијене девојке. Нико не може ни слутити, да је тамо нестало. Никоме ни на ум пасти не ће, да је тамо потражи. Вода ова није издајник, жртве своје она не издаје. Тек после доцних столећâ, кад раскину ове стене, наћи ће људску леш, која је укорена кристалима и сама се скаменила. И научњаци тога доба написаће читаве фолијанте (књиге у величини полу или целих табака) о тој загонеци, како је допрла човечија леш у век еоценски у формацију (појединo наслагање, образовање, у системи; — система је одељак опет геолошког века) каменог угљена и порфира!

Ха, ха, ха!

Он се смејао! Дотле је већ с њиме дошло!

Или би можда боље било, растворити леш хемијски, из ње извући све оно што је метал, из тога направити гривну и тако читаву девојку носити до века на доручју своме.

[1] Богиња у Сираца и Фенићања; држана је доцније за богињу љубави, среће и приплода. Превод.

То би био брак!

Шта?! Кад је толиким хиљадама звезда било дозвољено, да се дигну против бога, противу сунца, да са свога пута скрену, и да се у бесмисленој параболи стропоштавају међ непокретнице (фиксијаве звезде) — зар не може то бити дозвољено и једном човеку?

Иван осећаше у срцу своме, као да је комета, коју њена ватра гони у бесконачност. Срце му је тако куцало, срце му се тако узрујало, као ослобођени роб, који свога госу газећи ногама, заповести му издаје.

Тешко томе, ко му на пут стане!

Иван леже на кревет, ал' страховито лупање срца, диже га.

„Ко“ је то срце?

Јесам ли ја „оно“ или је оно „ја“?

Иван се издиже и испруљи и са својом тешком песницом — била је то поштена песница — удари се тако јако по срцу као да је тај удар био намењен каком крвном непријатељу.

Хоћеш ли ћутати?!

Ко је овде господар? Ти или ја?

Ради свој посао робе! Ја сам твој господар, твој краљ! Но рад твој не састоји се ни у чем другом, већ да усисаваш из плаве крви угљеник, да га гониш у плућа, да из млечних жљезда црпеш хилус, да одржаваш у покрету артерије, да на венама отвараш клапне! Болест твоја зове се атропија, хипертропија, ал' господар, ти ниси! Господар је воља!

И кад човек тако свирепо лупи срце своје, учини му се, као да види самога себе пред собом, као какав облик одбијени од чаробнога огледала; учини му се као да ће његово „*ja*,“ са овим другим обликом његовим у борбу да се упусти. Чинило му се, као да ово за грехом грамзеће лице, стоји пред његовим очима као туђинац, који му је његово срце украо.

И кад подиже на се песницу, беше му, као да је одалачио пред њим лелујајући се појаву са ударцем, који обара, који понижтава, и као да јој је рекао: — „да ми нигда више не изађеш таква на очи.“

И с тиме примора своје срце, као мађионик савладаног демона, да заседне мирно за писаћи сто, да пази мирно на прозаичне ручне, да следује са пажњом вечним истинама хладнога један пут један, докле полагано не поста око њега ваздух — блистајући се у крви и у ружичастом сјају — јасан и провидан, као етар васионски, кроз који звони, нечујна за човечији орган слуха, музика сферна (светска, шарна) са планета.

VI. Људождер.

Свитајућа зора затече Ивана пред лампом за писаћим столом.

Кад већ почеше зора и лампа да бацају двоструку светлост на хартије пред њим, он утули лампу.

Дође к себи.

Скројио је у себи план, који ће да изврши.

Чист, анђеоски невин и добар план.

Беше недеља, јутро.

Машине дестилирне пећи каменог угљена одмарају се. Велики водени басен, који пи̏та парни шмрк, недељом из јутра даје се радницима, те да у њему исперу накупљену прљавштину преко читаве седмице.

Од шест до седам остављен је благи прилив басена радницама, а по том од пола осам до девет радницима.

Кључ, што отвара стају шмрка у великом басену, предавао би обично суботом у вече машиниста Ивану, да не би могао ући какав љубопитљив, несташан, досадан човек.

Ивану није никада ни падало на ум, да би он могао употребљавати овај кључ.

У брави пред шмрком намештено је мало прозорче, кроз које се може гледати унутра у басен — на пр. да се види, да није поремећено стање воде, када шмркови раде.

Ал' у недељу изјутра, могао је човек око шест сахати уживати олимпијски видик.

И Евила је тамо!

Иван узе кључ с клина и ћушну га у џеп.

Но то не уради између шест и седам, већ тек после осам сахати. Хтео је да посматра мушке раднике.

За што?

Јер је познавао рударску навику, да, када ко има љубазницу или заручницу, то обично

ужигоше на нагоме телу своме име њено. Хтеде да пронађе онога, који је утетовирао (ужигосао) име — Евила.

Откуд' је код наших рудара ова дивља инћијанска нежност? То је стари обичај и има га и у осталих народа европских.

Људи утетовирају имена љубазница на плећа, на мишице са убодима игле, па их онда утрљају са црвеном или плавом бојом што нагриза. Тако написана писмена су неизгладљива. Обично се ту могу видети два срца набодена на стрелу, или два голуба, или рударски знак: — млат и будак а испод њих име.

Од женскиња само оне подражавају ову навику, које се не удају. Ал' оне не пунктирају име и знаке на своје мишице.

Где што бива, да би дотични хтели радо да избришу име из свога албума. И то је лако. На цело име залепе фластер за извлачење и тада исписано ишчезне заједно са пергаментом. Израсте нова кожа, а на њу се може утетовирати ново име. (Прави Палимпсест.[1])

По неки пак нису тако скрупулезни (савесни и осетљиви). Ново име избоду испод старога и списак једнако расте, докле год има празног места.

Ивану није требало бо'зна како велике муке, те да изнађе оно што тражи. Чим људи покривени чађу спраше са својих плећа прљав-

[1]) Стари рукописи који су затрљани временом, спрани водом или израдирани постали неразумљиви, те се преко њих може из нова писати. Пр.

штину, спази одмах иа једноме име Евила. Слова беху плава, а она два срца над њима црвена.

Био је то један од најпнтелигентнијих (најразборитијих), најприљежнијих радника. Звао се Петар Сафран, но код својих другова имао је надимак: — „лудождер“.

Овај човек давно је обратио на себе Иванову пажњу, због свога чудноватог понашања.

Био је то човек ћутљивац; није волео да се препире и свађа. Кад су га задиркивали, исмевали, чинио се, као да ништа не види, као да ништа не чује. Никада се није ни на шта тужио, а са својим друговима није одлазио ни у цркву, ни у крчму,

Спрам деце имао је особиту антипатију (одвратност). Чим би му које дете дошло ближе, појурио би га, искезио би зубе и бацао би се за њим с оним, шта би му управ' пало пре шака. Па су га се деца и бојала. Жене су криле децу своју, чим би га из далека само угледале.

У осталом с њиме је могао сваки изаћи лепо и лако на крај.

Иван је сад дознао, шта је хтео да зна и упути се кући, где је стајао пред вратима све дотле, докле се радници у гомилицама упутише оближњој цркви сеоској. Виде и Евилу међ' њима.

Он ју је већ гледао хладнокрвно и са испитујућим погледом, утврђујући у себи знанствено, да сав карактер овога лица отуда долази, што садржава у себи особине више њих раса. По Кивију има таких раса три, по Блу-

менбаху пет, по Причарду седам, а по Демулијусу шестнајест.

Пред нама налазећи се лик, смеса је од уралско-салтајског, са арамејским и кавкаским особеностима. Мале руке и ноге, витак стас, уско испупчено чело, фини прћаст нос, фина црна коса, издају инћијски тип; али, напућена горња усница, змијасто упијене веће показују славено-скитско порекло; жарке црне крупне очи то је особеност арамејска; брада и боја лица опомињу на малајски тип, а способност да порумени, сведоџба је кавкаског порекла. Само овом стаблу дато је, да може нарумењити, а ово налази опет свога разјашњења у ћелијчноме ткању.

Тако је Иван мудровао, када виде Евилу, где поред њега пролази.

А за што је не прати њен заручник у цркву?

Њен заручник засео пред вентилациону пећ мајданску и, наслонив браду на обе шаке, нетреничице гледа у ваздух.

Иван му приступи.

— Добро јутро Петре.

— Добро ј' тро!

— Шта ту радиш?

— Слушам ветар, што душе оздо испод земље.

— Што не идеш у цркву?

Радник погледа на више у свог господара и одговори:

— А што ви не идете у цркву?

— Ја сам протестанат, а овде нема ни једне наше цркве.

— Ви ћете дакле бити проклети,
— Када сам сâм, ја се молим.
— А ја, не молим се никад.
— А за што?
— Јер не чиним никоме никаког зла и не крадем, А ако бога има, он зна боље од мене, шта је за мене добро.

— Немаш право Петре! У овој ствари велика је разлика између учених људи и између деце природне. У свима мојим патњама-мене умирује наука, размишљање; у свима искушењима чува ме разум, предвиђање последица; ал' људи као ти, нешто су са свим друго. Ко нема никаког другог знања, до онога, које је стекао при своме раду, томе треба вере, наде, утехе, опроштаја.

— Све то не може ми дати поп — рече радник мумљајући, мету лице шумно на своје на колена подупрте руке и у овоме положају погледа дивље на више у Ивана.

Иван седе поред њега на греду и спусти му руку на раме.

— Теби нешто оскудева Петре.
— Тако је.
— Притискује ли ти што год душу?
Моју душу, моје тело, моје све.
— Је ли то тајна?

Није никаква тајна. Ако ћете да слушате, могу вам је и казати.

— Да није какво убиство?
— Више него то.
— Да ти не ће нашкодити, ако ми тајну повериш?

— Мене ради то могу и на сред пијаце приповедати. Људска сила не може ми за то ништа. Зна је доста људи! Па што не бисте и ви, кад вас то занима.

— Ја слушам.

— То је врло кратка прича. Кад ми је било двадесет година, одох на море, да на њему срећу своју тражим. Погодих се на једном трстанском параброду као ложач. Кренусмо се са товаром брашна у Бразилију. Пловидба до тамо била нам је срећна. При повратку натоварисмо кафу и памук. С ове стране екватора дочепа нас Торнадо, учини нам машину неупотребљивом, преби нам катарку и најури лађу на спруд, где и пропаде. Један део путника, спасе се на маленоме чуну; не дођоше далеко, чун потону и они се подавише. Остали путници направише од греда населе лађе сплав и на њему поверише се мору. На томе сплаву бејах и ја. Било нас је тридесет и девет. Међу нама капетан од лађе, крманош и један млад трговац из Рио де Жанеира са својом женом и трогодишњим синчићем. Више жена и деце није било међ' нама; јер сви остали за нашу несрећу беху се потискали у онај чун, мислећи да ће се спасти. Но не! за њихну несрећу! већ за њихну срећу! Они су брзо свршили, брзо препатили. Од тридесет и девет спасло се само девет. Камо да сам и ја заглавио!

Осам читавих дана гоњени смо са сплавом тамо амо. Показаше се лађе у нашем догледу, но нису нас приметиле. Тада наступи ветрено затишије, и ми остасмо на једном месту, као

приковани за отворено море, без капи воде, без залогаја хлеба.

Тада већ нисмо два дана ништа окушали, и десеторица били су већ помрли од глади.

И девети дан не донесе нам спасења; сунце сијало је палећи, а вода још одбијаше ватру, тако, да скапавасмо између две ватре.

Пред вече решисмо, да једнога од нас жртвујемо, да коцком одредимо, кога од нас да поједемо. Бацисмо хартијце с нашим именима у шешир, и поверисмо невинашцету, детету, коцку да вуче.

Дете извуче своје име.

Не питајте ме, да вам причам оно, шта је после следовало. Често, када све то просањам до онога тренутка, када нас је несрећна мати проклињала, да после овог несрећног јестива не нађемо нигде мира, ни станка — често се онда тргнем, скочим са постеље, појурим у шуму и тамо очекујем, кад ћу већ једном бити претворен у курјака.

Од саучесника на клетоме ручку, остаде нас само деветорица у животу.

То ме притискује, то ме пече, то живи у мени непрестано.

Осем моје рођене крви, тече по мојим жилама и крв још једног људског створа.

Ужасне ме мисли море. На дан страшнога суда, облазиће један костур око двадесет и седам људи, те да тражи од њих своје покрадено месо!

Оно парче људскога меса, што га поједох, гладни у мени!

Ја појмим усладу канибала! Не могу да гледам ни једно детенце румених обрашчића, а да ми не падне на ум, како би био леп залогај то округло плеће! Али када видим бледо, болешљиво дете, то ме беснило спопадне: — на што оно живи, зар се не би одмах могло....?

Говорника остави овде његов људски глас. Само отворене усне, шкргут зуба, тресење главе, казиваху, шта би хтео са својом дивљом мимиком да каже.

Тада се стресе и устаде.

Сакри обе руке у недра и после једног часка уздахну и рече:

— Кажите сад, газда, где има за ову бољку цркве, где апотеке? где свештеника, који ће ми уделити абсолуцију (опроштај грехова по римо-католичком обреду), где лекара, који ће ме извидати? Исповедих се свештенику, он ми рече да постим, да се кајем. Потужих се лекару и он ме посветова, да не пијем ракију и да мењем купице. Све то ништа не помаже, већ још погоршава ствар.

— Ја ћу нешто да те светујем! — рече Иван — ожени се.

Сафран погледа изненађено свога газду и слаб зрачак смешења, прелети му преко лица.

— И сâм сам већ на то помишљао. Можда, када би имао деце, да би ме прошло ово гнушање од деце.

— Па, што се не жениш?

— Јер сам убоги ђаво. Ако се два прос-

јака узму, онда постану обоје дупли просјаци. Прво ваља имати, од чега ће се живети.

— То је већ лако. Ти си прилежан, паметан радник. Хтедох већ одавна да те произведем за копача. Чекао сам само док се ожениш. Код мене је правило, да само жењене људе употребљујем за боље плаћена места. Искусио сам, да када бећарима дам бољу плату, они обично постану распуштенији. На жењеног радника може се човек боље ослонити. Они не напуштају тако лако своје место. Дакле поразмисли о тој ствари. После прве недеље, које ми кажеш, да су те тог дана огласили у цркви са твојом заручницом, одмах ћеш почети да радиш као копач, и добићеш оделиту кућу за стан.

Низ радникове образе скотрља се једна суза. Он паде Ивану к ногама, обгрли му колена, јецаше и муцаше нешто у бунцању.

— Но? дакле? — рече Иван са усрдним ободравањем. — И данас је недеља, зар се ништа не сећаш?

Радник поскочи, обриса сузе из очију, као да хтеде јасно да види, шта му се то мути по глави.

Иван му поможе.

— Служба није још почела, људи су још на путу, ако добро пожуриш, можеш их још стићи до црквене порте и разговорити се са твојом вереницом, као и са свештеником.

Радник ништа не рече већ поче да трчи, но не друмом, већ правце ка кули. Заборави и

шешир; Иван га мораде са собом кући понети, да не би пропао.

Иван га је пратио очима све једнако, докле га на савијутку за у долину не изгуби из вида.

„Како је срећан!“

Тада се врати у свој стан. Записа у своју књигу да Петар Сафран отпочев од идућег понедеоника, добија плату копачку и да се место њега најми други под надницу.

„Но, јеси л’ сада са мном задовољан — питаше га његово срце — ти свирепи госо?“

Иван беше неповерљив и рече срцу своме: — ја ти не верујем од како си ме хтело да навучеш на танак лед. Од сада ћу боље да пазим на тебе. Ко зна, ла л’ ти сада не помишљаш и то, како младо девојче може и као жена лепо да буде и да онда не ће бити тако скупа и неприступачна. Е, ал’ више не ћеш преварити — чекај само!

По том Иван опет запита свој дневник за савет и нађе, да му растење овогодишњег примања дозвољавава, да постави надзорника мајдану са хиљаду и пет стотина форината плате.

Одмах написа дотични позив и посла га неколицини иноземних новина немачких и француских као инзерат (оглас).

На тај начин, неће имати нужде, да посведневно долази у додир са својим радницима.